ప్రథమముద్రణ

సుజనరంజని ముద్రాశాల

1952

ప్రతులు వలయువారు

ఈ క్రింది అడ్రెసుకు వ్రాయవలెను:

నందూరి బంగారయ్య

అడ్వొకేటు, రాజమండ్రి

విషయసూచిక

3, 5, 7, 8, 9 సంఖ్యగల భాగములు వ్యాసరూపమున 'భారతి' లో ప్రకటితములు.

పీ ఠి క

ఇది కాళిదాసుని యభిజ్ఞాన శాకుంతలముపయి విమర్శ. సాధారణముగ విమర్శయనగ ఖండనమనియే మనవారి తాత్పర్యము. ఈ గ్రంథము చదువువారికి నాయుద్దేశ మదికాదని స్పష్టముకాగలదు. కవి సృష్టితత్త్వాన్వేషకు డయినట్లే విమర్శకుడు కావ్యతత్త్వాన్వేషకుడు. సత్యప్రదర్శనమే యిరువురి పరమగమ్యమును.

ఈగ్రంథమును నేను ఇప్పటికి పదిసంవత్సరములకు పూర్వమే రచించితిని. అప్పటిలో సీయూాన జిల్లాజడ్జిగానున్న శ్రీ యమ్. అనంత నారాయణన్, M. A., I. C. S., గారితో ప్రసంగవశమున నేను శాకుంతలమునుగూర్చి ముచ్చటింపగ వారు దానిపయి విమర్శ వ్రాయవలసినదిగ నన్ను మిగుల ప్రోత్సాహపరచిరి. వారి పట్నమునుండి వెడలిపోయిన తరువాతనే దీనిని నేనురచించినను, ఇది తెలుగులోనుండుటచే వారు దీనిని ఇంతవరకు చదువుట తటస్థింపకపోయినను, ప్రథమ ప్రోత్సాహకులుగ వారు నాకు స్మరణీయులు.

దీనిలోని కొన్నివ్యాసములను "భారతీ" ముఖమున ప్రకటించి ఆంధ్రలోకమునకు నివేదించు నవకాశము గల్పించిన భారతీ పత్రికాధిపులు శ్రీ శివలెంక శంభూప్రసాద్ గారు కూడ ఈసందర్భమున నాకు స్మరణీయులు.

దీనిని ప్రకటించి అందుమూలముగ సహృదయుల నారాధించు భాగ్యము లభ్యమగునని ఎన్నడును నేనాశింపలేదు. అంత నిస్పృహచిత్తతతోనున్న నన్ను తమ యవ్యాజవాత్సల్యమునకు పాత్రుని జేసి ఫలాపేక్షయేమియు లేకుండ కేవలము నిష్కామచిత్తతతో నయాచితముగవచ్చి దీని ముద్రావ్యయమునంతను వహించిన నర్సాపురవాస్త

పుత్రులు న్యాయవాదిశేఖరులు అత్యుదారచిత్తులు నగు శ్రీ ఎర్రమిల్లి నారాయణమూర్తి పంతులుగారి నెంత కొనియాడినను నాకు తనివి తీరదు. వారి కోరిక ప్రకారము వారి యభిమానపుత్రికయని చెప్పదగిన శ్రీనర్సాపురము కళాశాల యాజమాన్యమున దీనిని ప్రకటించితిని.

ఈసందర్భమున రాజమహేంద్ర కళాశాలలో నాసహాధ్యాయి చిన్నప్పటినుండి నాకు వాఙ్మయవ్యవసాయమున తోడ్పడు నభిజ్ఞుడు మధురస్వభావుడు నగు శ్రీపెద్దాడ రాజలింగమూర్తిగారును (నర్సాపురన్యాయవాది) నాయెడ నకారణప్రేమనుంచి దీని నచ్చొత్తించు నుద్యమము కొనసాగువరకు నిద్రపోక పెక్కువిధముల తోడ్పడిన అపారపాండితీ సంపన్నులగు శ్రీ శ్రీపాద లక్ష్మీనరసింహముగారును (నర్సాపుర న్యాయవాదులు) నాకు వందనీయులు.

దీని నచ్చొత్తించుటలో ఒక్కతప్పుకూడ రానీయరాదని సుజనరంజనీ ముద్రాశాల ప్రొప్రయిటరు శ్రీ పోతాప్రగడ సూర్యనారాయణగారి ప్రతిజ్ఞ. కాని నేను ప్రూఫులుదిద్దుటలో కుశలుడను గాకపోవుటచే నెన్నోతప్పులు దొరలినవి. గ్రంథముద్రణము నెంతో శీఘ్రముగ చేసి యిచ్చుటయేగాక తమ శక్తివంచన లేకుండ నిర్దుష్టముగ జేయుటకు సూర్యనారాయణగారు పాటుపడినారు.

ఇంకను శ్రీ తాడూరి శ్రీరామరాఘవేంద్రరావుగారు (రాజమండ్రి న్యాయవాదులు) శ్రీ చిలకమర్రి నరసింహాచార్యులుగారు (రాజమండ్రి న్యాయవాదులు) శ్రీ సంగేపు వీర్రాజుగారు మున్నగుమిత్రులు దీని ముద్రణ వ్యవసాయమున తోడ్పడిరి.

ఈగ్రంథమున నేనుచేసిన సిద్ధాంతములన్నియు ప్రమాణములని వాదింపను. శాకుంతలమున గనవచ్చు సారస్వతరహస్యముల నాధారపరచుకొనియే ఇతరనాటకములు విమర్శనీయములని కూడ నావాదన

కాదు. ఒక మహామేధావి తోఁచిన ఇంకొక్క మహామేధావి త్రొక్కఁడు. కవులు నిరంకుశులుగదా ! కాళిదాసునిఘనత నేను గ్రహించినంతవరకు లోకమునకు వెల్లడించి ఇంచుకయైన ఆతని గ్రంథపఠనమున నానాటికి వృద్ధినొందు నానందఋణమును తీర్చుకొనవలెనని నాసంకల్పము. ఈ సంకల్పమునకు సత్యమిష్టదేవతయగుటచే మూలముతో సరిపోల్చి పట్లను మరికొన్ని యెడలను నిర్భయముగ సంచరింపవలసిన వాఁడనయితిని. అంతమాత్రముచే నాకవినయముగాని ఆమహాకవి కసమర్థతగాని యారోపింపుట కవకాశము లేదని మనవి. ఇంకను కొన్ని పునరుక్తులను సందర్భవశమున నావశ్యకములగుటచే నట్లనే యుంచితిని. ప్రాకృతమునకు ఛాయనే వాడితిని.

అత్యల్పమయిన పాండిత్యముతో నింతటి మహోద్యమమునకు పూనుకొన్న నాసాహసమును సహృదయులు మన్నించి శారదాదేవి యారాధనమునే ప్రధానముగానెంచి దీనిలోని తప్పులను నాకు దెలిపినచో కృతజ్ఞతతో సవరించుకొందును

ఇట్లు,
బుధ విధేయుడు,
నందూరి బంగారయ్య.

రాజమహేంద్రము,
18—6—1952.

శాకుంతల విమర్శనము

1. కాళిదాసుని నాటకరచనాపరిణామము

కవితాకళకు శిఖరము నాటకరచనము. అపురూపమైన ఎన్నో శక్తులు మేళగించిననే గాని ఇది అసాధ్యము. నిర్మాణ వైదగ్ధ్యము, పాత్రీకరణకౌశలము, రసపోషణాసామర్థ్యము, సంభాషణాశిల్పచాతుర్యము, పద్యరచనాపాటవము మున్నగు దీని వివిధాంగములలో నైపుణ్యాన్ని దానిలో కృతహస్తులు కావలెనన్నచో అపురూప ప్రతిభాశాలికి సైతము దీర్ఘ వ్యవసాయ మావశ్యకము.

ప్రతిభకును వ్యవసాయమునకును విరోధమని కొందరి యూహ. ప్రతిభాశాలి ఆడినదాట పాడినది పాట. కళాపాటవము విజృంభింప వలసినదేగాని ప్రయత్నముచేసి సాధింపవలసినది ఏదియు ఉండరాదని వారి తాత్పర్యము. ఇది ప్రకృతిపరిశీలనము చాలనిమాట. ఏది సహజ శక్తియని కొందరు భావించుచున్నారో అదికూడ వెనకటిజన్మములో చేసిన యభ్యాసమునకు ఫలముగ నుదయించిన సంస్కారవిశేషమేయని మహాయోగుల మతము. అందుచే నేరెళయ్యుండైనను ఉత్తమసిద్ధి నాశించినవాడు వ్యవసాయాత్మికమగు బుద్ధితో సాధనచేయుటవలన సహజ ప్రతిభకు న్యూనత యారోపితము కానేరదు.

కళాస్రష్టలు అఖండ వ్యవసాయాత్ములనుట వారి కావ్యముల నుండియే నిరూపింపవచ్చును. ప్రపంచమునందలి నాటకరచయితలలో ఉత్తమశ్రేణికి జెందిన కాళిదాసు రచించినకృతులకు శాకుంతలము

నాయకమణిగదా! ఇంతటి అఖండ కళావైభవమును అనువాదములో దర్శించినంత మాత్రముననే పాశ్చాత్యవిమర్శక శిరోమణి "గొటీ" ఆనందమునను పట్టజాలక నృత్యముచేసినాడనుట కూడ జగత్ప్రసిద్ధము గదా! అట్టి శాకుంతలమును నిర్మించుటకు కాళిదాసుచేసినకృషి ఆతని ఇతరనాటకములలో విస్పష్టముగ ప్రతిబింబించుచున్నది. ఒక్కొకంతులో బోయి జయలక్ష్మిని పైశాచవివాహమున బలాత్కృతిని జేపట్టక క్రమక్రమముగ నామె హృదయమును ఆతడు వశము జేసుకొన్నాడనుటకు మాళవికాగ్నిమిత్రమును విక్రమోర్వశీయమును కూడ ప్రబలసాక్ష్యములు ఒకదృష్టితో జూచినచో పైరెండు నాటకములును శాకుంతలమునకు చిత్తుప్రతులవలె గనవచ్చును. మాళవిక కాళిదాసరచితము కాదను వాదమొకప్పుడుండెను. గాని ఇప్పుడు దాని నాదరించువారు కనబడరు. కొందరు నాటకరచయితలవలె కాళిదాసు విస్తృతిని ఆశయముగ బెట్టుకొనలేదు. వ్రాసినది ఒక్క నాటకమైనను అది యనవద్యసౌందర్యమును సాధింపవలెనని యాతనిమతము కానోపును. గీచినగీతనే మరలమరలగీయు చిత్రకారునివలె ఆలపించిన రాగమునే మరలమరల నాలపించు గాయకునివలె ఏకాగ్రచిత్తతతో సమగ్రవిజయము నాశించి యాతడు నాటకరచనావ్యవసాయమును కొనసాగించినాడు. మాళవికలో బాల్యావస్థనే సూచించు నాతనిరచనాపాటవము విక్రమమున నిండుయౌవనవతియగు విరహోన్మాదినియై శాకుంతలమున స్వర్గమర్త్యలోకముల నేకముచేసిన తపస్వినీమతల్లియై విజయభేరి మ్రోగించుచున్నది. ఏయేశక్తులు శాకుంతలమున పూర్ణవిజృంభణమును గాంచినవో అవియెల్లను బీజప్రాయముగనైనను మాళవికలో గనవచ్చుచున్నవి. అంతకంటె పైమెట్టున విక్రమోర్వశీయమున బ్రకటము లగుచున్నవి.

రచయిత కళాపాటవపరిణామమును గమనించుటకు రెండు ప్రయోజనములు. తమకు అభిమానాస్పదుడగు కవియేతీరుగ క్రమాభి

వృద్ధి నొందెనో తెలిసికొనవలెనను కుతూహలము సహృదయ లోకమునకు సహజము. ఈ కుతూహలమును శాంతింపజేసికొనుట మొదటి ప్రయోజనము. ఇంతకుమించిన ప్రశస్తప్రయోజనము ఉత్సాహప్రాప్తి మూలమున రచయితలకు లభించుచున్నది. శాకుంతలమును పఠించిన గుక్కలో మాళవికను బఠించినపుడు "రెండును ఒక్కకవియే రచించినాడా" యని ప్రశ్నింప వలసినంతటి వ్యత్యాసమేర్పడుచున్నది. మాళవికవంటి స్వల్పారంభముతో కాళిదాసు శాకుంతలమువంటి మహోదయమును సాధింపగల్గినచో కృషిచేసి ఎంతటి యుత్తమభూముల నయినను బ్రాపింపవచ్చుననుట స్థాపితమగుచున్నది. ఎట్టి నిస్పృహాచిత్తుడయిన నాటకరచయితకయినను ఇది యాశాజనకము గాదా?

వినయము; విశ్వాసము

కాళిదాసుకృతులను శ్రద్ధతో బఠించినవారికి పరస్పర విరుద్ధములుగ గనవచ్చు పై రెండుగుణములును ఆతనియందు ప్రస్ఫుటమగుచుండును.

కవితాకళ ఎంత అపురూపమైన వరమో ఆతడు పూర్ణముగ గుర్తించినాడు. వాఙ్మయ ప్రపంచమున ఎవరెట్టి పర్వతములనదగిన వ్యాసవాల్మీకులుగదా కాళిదాసునికి పూర్వకవులు. అట్టి కవిబ్రహ్మలను తిలకించునపుడు కాళిదాసునికలము వెనుకాడినదనుటలో నాశ్చర్యమేమున్నది?

శ్లో॥ మందః కవియశః ప్రార్థీ గమిష్యా మ్యుపహాస్యతాం
ప్రాంశులభ్యే ఫలే లోభా దుద్బాహురివ వామనః.

ఈశ్లోకము కేవలము గడుసుదనమునకు మాత్రమే నిదర్శనము కానేరదు. కవిత్వమనగ నెంత బాధ్యతతో నిర్వహింపవలసిన మహోద్యోగమో కాళిదాసునకు తెలిసినంత గాఢముగ ఇతరులకు తెలియుట కష

కాశము లేదు. కాళిదాసు ఎంతమహాకవియో అంత సునిశిత విమర్శ కుడు కూడను. లోతుపాతులనుబోయి తరచినకొలది కావ్యరచనాశిల్పము అతని కగాధమయిన మహాసముద్రమువలె పొడకట్టుటలో నాశ్చర్య మేమున్నది!

కాని అంతమాత్రముచే నాతని నాత్మవిశ్వాసహీనునిగ భావింప రాదు. ఆత్మవిశ్వాసవిహీనుడు ఈ క్రిందిశ్లోకమును వ్రాయజాలేడు.

శ్లో॥ తం సంతః శ్రోతుమర్హంతి సదసద్వ్యక్తిహేతవః
హేమ్నః సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధిశ్శ్యామికాపివా.

ఒకటిమాత్రము నిశ్చయము. ఈ ఆత్మవిశ్వాసము అహంభావమునుండి అజ్ఞానమునుండి ఉదయించుట లేదు. బాధ్యతను సమగ్రముగ గుర్తించిన వెనుక వివేకము లగు సున్నతమానసికభూములనుండి యుదయించు చున్నది.

శ్రవ్యప్రబంధ నిర్మాణమునందుకంటె దృశ్యప్రబంధ నిర్మాణ మున నాతని కధికవిశ్వాస ముదయించుట కవకాశమున్నది. ఈశాఖలో అతనికి పూర్వమున్న భాసాదులుకూడ ప్రతిభాశాలురే కాని శ్రవ్యకావ్య ములలో వ్యాసవాల్మీకులు సాధించిన అద్భుతసిద్ధులను దృశ్యకావ్యము లలో వారు సాధింపలేదనుట నిర్వివాదము. అందుచే నాటకరచనమున కాళిదాసునికలము అధికోత్సాహముతో ముందంజ వేయుచున్నది.

పారిపార్శ్వకః :—ప్రథితయశసాం భాసకవిపుత్ర సౌమిల్లకాదీనాం ప్రబంధా నతిక్రమ్య వర్తమానకవేః కాళిదాసస్య క్రియాయాం కథం పరిషదో బహుమానః"

సూత్రధారః—అయే వివేకవిశ్రాంతమ భిహితమ్. పశ్య—

శ్లో॥ పురాణమిత్యేవ నసాధు సర్వమ్ న చాపి కావ్యమ్ నవమిత్యవద్యమ్
సన్తః పరీక్ష్యాన్యతరద్భజంతే మూఢః పరప్రత్యయనేయ బుద్ధిః.

అట్లని దీనిలోనున్న బాధ్యతనుగూడ నాతడు గుర్తింపకపోలేదు. ఇది వరలో మహోన్నతభూములను ప్రాపించినవారు లేరను నానుకూల్య మొకటి యున్నను శ్రవ్యశాఖకంటె దృశ్యశాఖ కష్టతరసాధ్యమనుట ఆతనికి విస్పష్టమే. శాకుంతలమువంటి పక్వరచనములోకూడ

* అపరితోషా ద్విదుషాం నసాధుమన్యే ప్రయోగవిజ్ఞానమ్,
బలవదపి శిక్షితానామాత్మన్యప్రత్యయం చేతః

అని తలపోయించుచున్నాడు. సామగ్ర్య మతిశయించినకొలది వినయముకూడ అతిశయించునేమో. లోకోత్తరమైన నాటకము వ్రాయబోవుచున్నాడు! దాని ప్రస్తావనలో నిజజంకును ప్రకటించుచున్నాడు!

ఇంకొకటి. దృశ్యకావ్య నిర్మాణమును ఎంత పూజ్యభావముతో పరిగణించినాడో అదికూడ ప్రారంభమునుండియు వ్యక్తమగుచున్నది.

" దేవానా మిద మామనన్తి మునయః కాన్తం క్రతుం చాక్షుషమ్
(మాళవిక అ1 శ్లో 4

యస్యాగమః కేవల జీవికాయై । తం జ్ఞాన పణ్యం వణిజం వదన్తి

ఇంతటి మహోదారభావము లాతనికున్నవి గావుననే ఆతని కవితాకళ అంతటి పుణ్యభూములలో సంచరించి అపురూపసిద్ధులను సాధించినది.

—— సామాన్యలక్షణములు ——

ఈమూడు నాటకములును రసప్రధానములే. కొన్ని నాటకములలో కేవలము కథాకల్పనమునకు మాత్రమె ప్రాముఖ్యముండును. మరికొన్ని నాటకములు పాత్రీకరణప్రధానములు. ఇంకను కొన్ని

---

*శా॥ కావున పండితోత్తములు కిన్గాని సంతసమందు దాకనా
నావిధ సంప్రయోగ నవనాటక ఖేలన మెప్పునందు నే
భావన నేర్పుజాలఁ దగుభంగిఁ బరిశ్రమ చేసియుండ్న స్వవి
ద్యావిషయంబునన్ దనకు దామయి నమ్మగలేర యెవ్వరున్

భావప్రపంచములు. ఏకో యొక అపురూపమయిన భావమును ప్రతిపాదించుటయే వాని పరమలక్ష్యము. మరికొన్ని సంగీతమునకు నృత్యమునకు అవకాశమిచ్చుటకు మాత్రమే బయలు దేరును.

భావగీతములు వ్రాయుకవిని దీసికొనిపోయి పురాణములు వ్రాయుకవితో పోల్చుట ఎంత అసంగతమో ఒకజాతి నాటకములు వ్రాయుకవిని దీసికొనిపోయి ఇంకొకజాతి నాటకములు వ్రాయుకవితో పోల్చుట కూడ అంత అసంగతమే. ఇరువురురచయితలను సరిపోల్చవలెనన్న తత్త్వతః వారికి సజాతీయత యేర్పడవలెను. ఇరువురును నాటకములు రచించినవారే యన్నంతమాత్రమున చాలదు. షేక్స్పియరును కాళిదాసును ఒకజాతి నాటకములు వ్రాసిన వారుగారు. అందుచే నీయిరువురను సమవిమర్శనము చేయబూనుకొనుట అశాస్త్రీయము.

కాళిదాసు స్వయముగ కథను కల్పించుకొనవలెనని కాని లేక స్వీకరించినకథ యన్యూతముగ నుండవలెనని కాని యాశయమేర్పరచుకొన్న వాడు కాడు. మూడు నాటకములలోను వస్తునిర్మాణము బహుసరళము. కాళిదాసు వస్తువు రసధ్వనికి మధుపాత్రమువంటిది. రసధ్వని యను మధువునకు ఆధారముకాదగినంత మాత్రముచేతనేదానికి ప్రసక్తి. అట్లనే పాత్రీకరణముకూడ. పాత్రీకరణమున—భారతకథలను దీసికొన్నప్పుడుకూడ—వ్యాసుని పథము నవలంబింపవలెనన్న సంకల్పము కాళిదాసునకున్నట్లు కనబడదు. ఈవిద్యలో మనము ఎన్నడును కనివిని యెరుగని అపురూపసిద్ధుల నెన్నిటినో మహాభారతకారుడు సాధించినాడు. వ్రాసినది పురాణమేయైనను పాత్రీకరణ విద్యయందు ఎంతటి వాస్తవిక నాటకరచయితయు ఆతని సమీపభూములలో నయిన సంచరించుట లేదు. మానవస్వభావమునందలి అగాధమైన గాంభీర్యమును హిమరేఖను దాటిపోవు దానియౌన్నత్యమును ఆత డనుసంధించినంత గాఢముగ ఏయితర

మహాకవియు అనుసంధించుట గానము. అంతటి పాత్రీకరణశక్తులను చవిజూచిన వాడయ్యును పాత్రీకరణమున కాళిదాసాతని పద్ధతి నవలంబింపక ఔచిత్యమునుమాత్రమే పోషించుకొనుచు బోయినాడు. కేవలము భరతాచార్యుల శిష్యుడయి విభావానుభావ సంచారీభావసంయోగమునందే ప్రధానదృష్టిని నిల్పినాడు.

ఏయేస్థానమున పద్యములుంచదగునో కాళిదాసునకు తెలిసినంత చక్కగ ఇతరనాటక రచయితలకు తెలియదనిన అతిశయోక్తి కానేరదు. వరుసగ రెండుశ్లోకములుకన్న నెన్నడును రావు. రెండు శ్లోకములు వరుసగవచ్చు తరుణములయినను స్వల్పసంఖ్యాకములు. రచించిన పద్యమునకు విశిష్టప్రయోజన ముండితీరవలెను. రసము సాధారణ భూములనుండి ఆర్ద్రభూములను ప్రాపించినపుడే ఆతడు పద్యరచనము నడపినాడు. షేక్స్పియరు అంతటి మహానాటక రచయితకుగూడ పద్యరచనమునందలి ఔచితీనిర్వాహణము ఇంతగనొప్పినది గాదనిన ఇది ఎంతటి అపురూపగుణమో ఊహించుకొనుట సుకరము. మూడు నాటకములలోను పద్యరచన ముచితస్థానములో నున్నదనినంతమాత్రమున పద్యరచనములో పరిణామము లేదనికాదు మాళవికలో ప్రారంభదశలోనున్న పద్యరచనము విక్రమోర్వశీయమున రసవత్తరమయి శాకుంతలమున రసవత్తమమయిన దనుట ఈవ్యాసమునందే నిరూపితమగును. మొత్తముమీద మూడు నాటకములలోను ఔచిత్యమునకు పోషకమగు పద్యరచనమున్నదను నంశవరకే ఇటప్రసక్తి.

మూడు నాటకములందును నాయకులు ఇదివరకే వివాహితులయినవారు. ఇతరసంపర్క మెరుగని నాయికను ఇతరసంపర్కమెరుగని నాయకునితో గూర్చుటలో నొకప్రత్యేకసౌందర్యమున్నది. 'యథోదకం శుద్ధే శుద్ధమాసిక్తం' మనినట్లు. అట్టి సౌందర్యమిట మనకులభ్యముగాదు.

మన శాస్త్రసంప్రదాయానుసారముగ మూడు నాటకములును శుభాంతములే. కాళిదాసుకు ఆధారములని చెప్పదగిన కొన్ని గ్రంథములలో ఊర్వశీ పురూరవులకథ కష్టాంతముగా గనవచ్చుచున్నను కాళిదాసు దానిని శుభాంతముగనే చిత్రించినాడు. కరుణరసముకూడ ఆనందమునే ప్రసాదింపవలసి యున్నప్పుడు నాటకము కష్టాంతముగ నుండరాదని భారతీయాచార్యులు శాసించుటలోని పరమార్థమేమై యుండునో! "సత్యము జీవితమున కష్టములు ప్రత్యక్షమగుచునే యున్నవి నాటకాంతమునకూడ కష్టములే ఏల ప్రత్యక్షముగావలె" ననియా? కోమలహృదయులగు ప్రేక్షకులు కష్టభారముతో పరిషద్రంగశాలనుండి ఇంటికి పోరాదనియా? సత్యము, ధర్మము జయించితీరు నను సిద్ధాంతము సామాజికులకు దృఢపడవలెననియా? చెప్పజాలము. "ఆనందాద్ధ్యేవ ఖల్విమాని భూతాని జాయంతే ఆనందేనజాతాని జీవంతి ఆనందం ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి" అని అనుభవపూర్వకముగ ఘోషింపగలిగిన మహర్షుల దివ్యదృష్టిలో నశుభమునకు వాస్తవికత లేనేలేదేమో! "సర్వమంగళ మాంగల్యే! శివే!" యని ప్రకృతిని సయితము సంబోధింపగలిగిన మహాకవులకు అమంగళము మిథ్యకాక మరేమగును!

మాళవికాగ్నిమిత్రము

కథ

నాటకములలో ప్రథమరచనమగు 'మాళవిక' చరిత్రకథ. కాళిదాసునకు ఇంచుమించుగ నొక శతాబ్దమునకు పూర్వమున్న అగ్నిమిత్రుడు దీనికి నాయకుడు. కళాపాటవమునందిది తక్కిన రెండు నాటకములకు దీసిపోవుచున్నను దీని కథాకల్పనము మాత్రము తక్కిన రెండింటిలోకంటెను చమత్కారముగ నున్నది. ఇందు విదూషకుడు పన్నినయుక్తులు కథకు వింతచమత్కృతిని గల్పించుచున్నవి. ధారిణీదేవి చిత్రశాలలోని ఫలకమునుజూడగనే రాజుకు మాళవికపయి నను

రాగముదయించినది. ఆమెను జూడవలెనని కుతూహల పడుచున్నాడు. అతనికిదివరకే ఇద్దరు భార్యలున్నారు ఒక భార్యయొద్ద మాళవిక యున్నది. మాళవికను చూడబోయినచో ఆ భార్య శంకించును. అందుచే నేదయిన వ్యాజముపన్ని యామెను చూడవలెను. ఈసంకల్పము తన వేడుకచెలికానికి విశదీకరించినాడు. హరదత్తుడు, గణదాసుడు నని యిరువురు నాట్యాచార్యులు. వారిరువురికి విదూషకుడు స్పర్ధగల్పించినాడు. వారిరువురును తమలో నెవ్వరధికులు అను వివాదమును తేల్చుకొనుటకయి రాజునొద్దకు వచ్చినారు. శిష్యుల చాకచక్యమును పరిశీలించి గురువుల ప్రాశస్త్యమును నిర్ణయింతునని రాజు వాక్రుచ్చినాడు. ఈతీరుగ నాయిరువురిలో నొకరియొద్ద 'చలిత' మను నాట్యమునభ్యసించు మాళవికను సందర్శించుటకు నాయకునికి అవకాశము చిక్కినది. ఈ సన్నివేశకల్పనమంతయు మిక్కిలి చక్కగనున్నది. తరువాతికథలో రాజు భార్యయగు ధారిణీదేవికి మాళవికపయి ననుమానము నసూయకలిగి ఆమె మాళవికను చెరయందుంచినది. ఎట్లయిన ఆమె యాగుళీయకమును సంగ్రహించి కారాగృహపాలకునికి చూపి మాళవిక చెరబాపవలె, అంగుళీయక సంగ్రహణమునకు విదూషకుడు పన్నినయుక్తులు గూడ కథకు పుష్టిని దెచ్చుచున్నవి. ఈతీరుగ కథాకల్పనము చరితార్థమగుచున్నది. నాటక రచయితలకు మున్ముందు కథాకల్పనమునిూద దృష్టి ప్రసరించుటయు పోనుపోను రసపోషణముమీదికది విజృంభించుటయు సహజమేకదా!

కథాకల్పనము చమత్కారముగ గనవచ్చుచున్నను కథాసంవిధానమున మాత్రము కొన్ని యప్రౌఢఘట్టములు గనవచ్చుచున్నవి. ముఖ్యముగ కొన్నిస్వగతములు అనావశ్యకములని చెప్పకతప్పదు. ప్రథమాంకమున

"చేటీ:—ఆజ్ఞప్తాస్మి దేవ్యాధారిణ్యా అచిరప్రవృత్తోపదేశం చలితం నామ నాట్యమంతరేణ కీదృశీ మాళవికేతి నాట్యాచార్య మార్యగణదాసం ప్రష్టుం"

అను స్వగతముచే చేటికను ప్రవేశపెట్టుచున్నాడు. ఈ స్వగత ప్రయోజనము తరువాతి కౌముదికతోడి సంభాషణము నెరవేర్చుచున్నది. ఈ స్వగత మనావశ్యకముగాదా? తృతీయాంకమున మున్ముందు మాళవికను ప్రవేశపెట్టి స్వగతము మూలమున నామెకు రాజుపయి గాఢానురాగమున్నట్లు చెప్పించినాడు. తరువాత చెలికత్తెను ప్రవేశపెట్టి వారియిరువురి సంభాషణము మూలమునను అదే ప్రయోజనమును నెరవేర్చుకొన్నాడు. అట్టిచో స్వగతమును పరిహరించిన బాగుండును గాదా? శాకుంతలములో నట్లుగాక తృతీయాంకమున శకుంతలకు చెలికత్తెలకు నడచిన సంభాషణమూలమున ఆమె రాజర్షియగు దుష్యంతుని వరించినట్లు ప్రౌఢముగ వ్యక్తీకరించినాడు. అనావశ్యకములగు స్వగతముల మూలమున మాళవికలోని కథానిర్వాహణమునకు జిగి సడలినది.

అయినను కథానిర్వాహణమున గూడ ఇది కాళిదాసుని హస్తమే యని నిరూపించుటకు దగిన గడుసుపోకడలు కొన్ని మాళవికలోగూడ నున్నవిగాని లేకపోలేదు. నాటకకవి కుండదగిన ముఖ్యలక్షణము సన్నివేశములను సహజములుగను సంభవములుగను చిత్రించుట.

మాళవికపట్ల రాజునకు ప్రప్రథమమున కుతూహల ముదయించిన ఘట్టమునుగూర్చి బకుళావళిక కౌముదిక అను నంతఃపుర పరిచారికలు ముచ్చటించుకొనుచున్నారు: రాజు ధారిణీదేవి యంతఃపురమునకు వచ్చినాడని-అచ్చటనున్న మాళవిక చిత్రపటము చూచినాడని-వెంటనే 'ఈమె యెవ్వ'రని అతడు రాణిని ప్రశ్నించినాడని-ఆమె సమాధానము చెప్పలేదని-ఇంతలో పసిపిల్లయైన వసులక్ష్మి "ఈపటము మాళవికది" అని చెప్పివేసినదని. ఇచ్చట మరియొక కవియైనచో తరువాతి వృత్తాంతము చెప్పుకొనుచు పోయియుండును. కాళిదాసుమాత్ర మట్లుచేయక "కౌముదికా:-(సస్మితమ్) సదృశమ్ ఖలు బాలభావస్య" అని కౌముది

కచేపలికించినాడు. ఇది ఘటనాశిల్పమునకు నిదర్శనము గదుసుపోకడ. "వసులక్ష్మిమాత్ర మెందులకు జెప్పవలసివచ్చినది? సన్నివేశ మసంభవముగ లేదా?" యను ప్రశ్నలు చదువరి హృదయములో నుదయింపకుండగనే "సదృశంఖలు బాలభావస్య" అని వానికి కౌముదికచే సమాధానము జెప్పించి కాళిదాసు సన్నివేశమును సమర్థించుకొనుచున్నాడు.

ఇట్లే విదూషకుడు మాళవికకు బంధవిముక్తి ఘటించిన ఘట్టమునగూడ

" రా:—సఖిలు ముద్రామధికృత్య బ్రవీమి. తయోర్బద్ధయోః కిన్నిమిత్తోఽయం మోక్షః కింవా దేవ్యాపరిజన మతిక్రమ్య భవా న్సందిష్ట ఇత్యేవ మనయా ప్రష్టవ్యాం. "

అను ప్రశ్నలు రాజునోట నుంచుటలో నెంత గడుసుదనమున్నది! నిజమునకు ఈ ప్రశ్నములన్నియు కథాకల్పనమును బరీక్షించు విమర్శకుని నోట నుండదగినవి. భార్య చెరసాలలోనుంచిన మాళవికను విదూషకుడు విడిపించినాడు. సన్నివేశము స్థూలదృష్టికి అసంభవముగ నున్నది. దానిలోనున్న అసంభవాంశములను పాత్రముల సంభాషణముననే వ్యక్తీకరించి మరలవానికి పాత్రములనోటనే (విదూషకునినోట) ప్రత్యుత్తరమిప్పించి సన్నివేశమును సంఘటించుకొనుటయే ఇందున్న కళావైదగ్ధ్యము. ఇట్టి ఘటనాశిల్పము కాళిదాసుకు వెన్నతో బెట్టిన విద్య. ఇది శాకుంతలమున ప్రకాశించునంత ప్రౌఢముగ మాళవికలో లేకున్నను స్ఫులింగములు మాళవికలోగూడ నున్నవి.

పాత్రీకరణము

మాళవికలో నొక్క విదూషక పాత్రముతప్ప తక్కినపాత్రము లెవ్వియు ఆకర్షకముగ లేవు. కాళిదాసు మూడునాటకములలో ముగ్గురు విదూషకులున్నారు. సంస్కృతనాటకములలో విదూషకుడు లేని నాటకమే యుండ దేమో! ఈ విదూషకులు తరచు "నమూనా" పాత్రలు.

ఒక విదూషకుని జెప్పి ఇంకొక్క విదూషకుని జెప్పనక్కరలేదు. కాళిదాసుని విదూషకులు కూడ ఇంచుమించుగ "సమూనా" పాత్రములే. ఒక్క మాళవికలోని విదూషకుడు మాత్రము కొంత వైశిత్యము తోను చైతన్యస్ఫూర్తితోను అలరారుచున్నాడు. రాజుకుగాని మాళవికకుగాని పేర్కొనదగిన విశిష్టలక్షణము లెవ్వియును లేవు. జీవనాడి మిక్కిలి నీరసముగ ధ్వనించుచున్నది.

ఇంతటి యితివృత్తము ఉదాత్తమనిగాని ఉన్నతమని కాని చెప్పుటకు వలనుపడదు. బహువల్లభా ప్రియులగు రాజులను సంతోషపెట్టుటకు దగిన అంతఃపుర శృంగారోదంతమది

శ్లో: ప్రతిపక్షేణాపి పతిం సేవన్తే భర్తృవత్సలాః సాధ్వ్యః
అన్యసరితాం శతాని హి సముద్రగాః ప్రాప్నువన్త్యబ్ధిమ్ అం 5 శ్లో 19

బుధాహ్లాదమును సంపాదింపజాలిన గౌరవము వస్తువునకున్నట్లు తోపదు.

పద్యరచనము

కాళిదాసు పద్యరచనమునకు గంభీరమైనభావము అలంకారపుష్టి అక్షరరమ్యత ప్రత్యేకలక్షణములు. కాని ఆలక్షణములు మాళవికలో లుప్తమైనవి. తరచు ఇది కాళిదాసుపద్యరచనమేనా అని శంకింపవలసివచ్చుచుండును.

శ్లో॥ అనిమిత్తమిన్దువదనే కిమత్రభవతః పరాఙ్ముఖీ భవసి
ప్రభవన్త్యః ఖలు భర్తృషు కారణకోపాః కుటుంబిన్యః. అం 1 శ్లో॥ 8

శ్లో॥ వివాదేదర్శయిష్యన్తమ్ క్రియాసంక్రాంతిమాత్మనః
యది మాం నానుజానాసి పరిత్యక్తోస్మ్యహం త్వయా. అం 1 శ్లో 9

ప్రథమాంకములో కంటె పోనుపోను పద్యమునకు కొంత పురి హెచ్చినది. తరువాతి పద్యరచనమును దలపించు పద్యములుకూడ అక్కడక్కడ లేకపోలేదు.

అనతిలమ్బిదుకూలనివాసినీ
బహుభిరాభరణైః ప్రతిభాతి మే
ఉడుగణైరుదయోన్ముఖచంద్రికా
గతహిమైరివ చైత్రవిభావరీ. అం 5 శ్లో 7

ఔచితి

ఔచితికి కాళిదాసు అందెవేసినచేయి. ఉదాత్తతను విస్మరించి యాతడు వ్రాయడు. ముఖ్యముగ నాటకరచనములో ననౌచిత్యమున కాస్పదములగు తావులు లేవనియే చెప్పవచ్చును. కాని మాళవికలో మాత్రము ఒకటి రెండు చోటుల ననుచితవాక్యములు దొరలినవి.

నాలుగవయంకమున

ఇరావతీ:—అపినిర్వృత్తమనోరథః దివాసంకేతో మిథునస్య?

అని యిరావతిచే రాజును ప్రశ్నింపజేయుటయు, పంచమాంకమున వసుమిత్రుని యజ్ఞాశ్వ సంరక్షణమును వర్ణించుఘట్టమున

విదూషకః:—భవతి! పరితుష్టాస్మి పితర మనుసృతో వత్సఇతి.

అను విదూషకవాక్యముతో సరిపెట్టక అలంకారచాపలము నాపుకొనలేక "ననుకలభేన యూథపతి రనుకృతః" అని ఆత్మప్రశంసా సూచకముగ నగ్నిమిత్రునిచే ననిపించుటయు నౌచిత్యమునకు పోషకముగ లేవు.

ఈవిధముగ పాత్రీకరణమున, పద్యరచనమున ఔచిత్యనిర్వహణమున లేతదనమునే ప్రకటించు మాళవికలో కళాగాంభీర్యమునకు తోడ్పడు ప్రక్రియలుకూడ కొన్నికనవచ్చుచున్నవి. అందు మొదటిది నిర్వహణసంధిలో నద్భుతరససంచారము. మాళవికచరిత్రమునందలి రహస్యమును చివరవరకు దాచిపెట్టుటవలన నిది సిద్ధించినది. అట్లే రెండవరంగమున మాళవికనాట్యమునే ప్రదర్శింపజేసి తక్కిన నాట్యమును ఏదోమిషమీద త్రోసివేయుటలో కవికిగల ప్రదర్శనజ్ఞత ప్రత్యక్షమగు

చున్నది. మరియొక ఛాందసుడయినచో రెండునాట్యములను రంగము మీఁదికి దెచ్చిపెట్టి ప్రేక్షకులప్రాణము విసిగించియుండును. కథాగమనమునుకూడ అరికట్టుకొని యుండును. నాట్యవ్యాజమున మాళవిక రాజునెడ తనహృదయానురాగము ప్రకటించుటకూడ ఎంతయు విదగ్ధముగ నున్నది.

శాకుంతలము నందలి అక్షర్షకలక్షణములలో ముఖ్యమైనది ఉదంతమునకు అనుగుణమైన ఆశ్రయ (Back ground) కల్పనము. శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రథమసమావేశము నకు కణ్వాశ్రమ వర్ణనము, వృక్షసేచనము, భ్రమరవృత్తాంతము ఇత్యాదులు ఎంతసొంపును సంపాదించుచున్నవి! ఇట్లే శకుంతలానిష్క్రమణమునకు ఋషిపత్నుల యాశీర్వచనము, పరభృతరుతము, మృగపోతకానుసరణము ఇత్యాదులు ఎంత మాధుర్యము నాపాదించుచున్నవి! రమణీయమయిన ఉదంతమునకు రమణీయమైన పరిసరములు కల్పించుట ఒక కళాప్రక్రియ. ఈప్రక్రియ శాకుంతలమున మిక్కిలి ప్రౌఢముగ ప్రత్యక్షమగుచున్నది. దీనికి పునాది మాళవికలోఁగూడ నున్నది. పంచమాంకమున పుష్పితమగు తపనీయాశోకతరుసమీపమున దేవిని, దేవిపరిజనమును, వివాహమంగళాలంకృతయగు మాళవికను, తదుపరి రాజును రాజుపరిజనమును ప్రవేశపెట్టి నాటకమును అక్కడనే పరిసమాప్తి నొందించుటలో ఉదంత రామణీయకతకు ఎంత ఉచితమైన ఆశ్రయమును గల్పించుచున్నాఁడు! చదువరులకే ఆ దృశ్యము కన్నులకు గట్టినట్లగుపడునే! ఇక ప్రేక్షకుల మాట వేరుగ జెప్పవలెనా?

నాట్యమును కథాకల్పనమున కాధారముగా నొనర్చుకొనుటయు తన్మూలమున తన కభిమానాస్పదమగు నాట్యకళను కవి పొగడుకొనుటయు మరియొక విశేషము.

దేవానా మిదమామనన్తి మునయః కాన్తమ్ క్రతుమ్ చాక్షుషమ్

ఇత్యాదులు

"సంప్రతి శిథిలసమాధిం మన్యే యేనేయమాలిఖితా" అం. 2 ప. 2

అను వాక్యమున లలితకళావిమర్శనమున నొక యద్భుతరహస్యమును కాళిదాసు ప్రకటించుచున్నాడు. లలితకళాసృష్టికి సమాధి పునాదియని ఆతని మతము. మన స్తత్త్వమును ఆతడెంతచక్కగ పరిశీలించినవాడో యిందువలన సువ్యక్తమగుచున్నది.

పునరుక్తియని శంకింపక అభిమానాస్పద భావములను పదేపదే కీర్తించుట కాళిదాసుని సంప్రదాయము.

ఉపదేశం విదుః శుద్ధమ్ సన్తస్తముపదేశినః,
శ్యామాయతే న యుష్మాసు యః కాంచనమివాగ్నిషు.

అను మాళవికలోని శ్లోకమునకును

తం సన్తః శ్రోతుమర్హన్తి సదసద్వ్యక్తిహేతవః,
హేమ్నః సంలక్ష్యతే హ్యగ్నౌ విశుద్ధిః శ్యామికాపి వా.

అను రఘువంశములోని శ్లోకమునకు ఎంత సన్నిహితబాంధవ్యమో! ఇట్టి పునరుక్తులవలననే కాళిదాసుని యభ్యాసయోగము నిరూపితమగుచున్నది.

విక్రమోర్వశీయము

విక్రమోర్వశీయము ఒకచేయి మాళవికతోను ఇంకొకచేయి శాకుంతలముతోను కలుపుకొనుచు కాళిదాసుని కళాకౌశలమునకు నడిమిసోపానముగ నలరారుచున్నది.

పద్యరచనము

ఇది మనోహరమయిన భావగీతము (lyric) వలె నొప్పుచున్నది. కావున ఇందు ముఖ్యముగ పరిశీలింపదగినది పద్యరచనము.

మాళవికలోని పద్యరచనము నీరసస్థితిలో నున్నదనిగదా యను కొంటిమి? ఇచటి పద్యరచనము సర్వథా దానికంటె శ్లాఘ్యతరమే. దానిని నాలుగుతరగతులుగ విభజించుకొనవచ్చును. అందు మొదటి తరగతి మాళవికలోని పద్యరచనకు సన్నిహితము దానికంటె కొంచెము పుష్టియెక్కువగ నున్నను ఇంకను నీరసముగనే ఉన్న పద్యరచన:

ముంచతి న తావదస్యాః కంపః కుసుమసమబంధనం హృదయమ్,
పశ్య మహీచంద్రసేన స్తనమధ్యోచ్ఛ్వాసినా కథితమ్ అం 1 శ్లో 6

ఇంకొకతరగతి పద్యరచన శాకుంతలములో నున్నంత పక్వముగ లేక పోయినను కాళిదాసుగౌరవమును కాపాడుటకుదగిన మధ్యతరగతి లోనిది

శ్లో॥ యానత్పునరిదం సుభ్రూస్తస్తు కాభిః సముత్సుకా,
సఖీభిర్యాతి సంపర్కం లతాభి శ్శ్రీరివార్తవీ. అం 1 శ్లో 12

పూర్ణముగ శాకుంతలమునే దలపింపజాలిన పద్యములుకూడ ఎన్నో ఇందుగలవు. 'ఉపమా కాళిదాసస్య' అని ఏనాడు వచ్చినదోగాని నిజ ముగ నుపమానముచే నాతడు సాధించు సౌందర్యము నిరుపమానము.

ఏషా మనో మే ప్రసభం శరీరా త్పితుః పదమ్ మధ్యమముత్పతన్తీ,
సురాంగనా కర్షతి ఖండితాగ్రాత్ సూత్రం మృణాలాదివ రాజహంసీ.
అం 1 శ్లో 28

ఈపద్యమునకు ప్రాణము ఉపమానమేయని చెప్పవలసియున్నది. ఉప మానమును దీసివైచినచో తక్కినభాగము వస్తుకథనమువలె పొడి పొడిగనున్నది. ఉపమాన భాగముచేత రాజు మనోవేదన పూర్ణముగ వ్యక్తమగుటయేగాక పద్యమునకంతకును అపూర్వమయిన సౌందర్యము చైతన్యము చేకూరినవి.

వాగర్థావివ సంపృక్తౌ వాగర్థప్రతిపత్తయే
జగతః పితరౌ వందే పార్వతీపరమేశ్వరౌ॥

అను రఘువంశశ్లోకము-లో గూడ నింతే. ఉపమానమును దీపివైచినచో పద్యమునకు శిరస్సు ఛేదించినట్లగును. అధోలోకమున బడిపోవు తక్కిన భాగమును ఉపమానము ఒక్కసారిగా నాకపమున కెత్తుచున్నది. ఉపమానమువలన పద్యమున కుజ్జ్వలకాంతి చేకూరుటయేగాదు. వాచ్యముగ వర్ణించి చెప్పవక్కరలేకుండగ నెన్నో భావములు ధ్వనితమగుచుండును. మితభాషావిరచనమునకును సౌందర్య ప్రతిపాదనమునకును అది ఎంత తోడ్పడునో ఈక్రింది రఘువంశశ్లోకమువలన స్పష్టము కాగలదు.

శ్లో॥ తాంసైవ వేత్రగ్రహణే నియుక్తా । రాజాంతరం రాజసుతా నినాయ
సమీరణోత్థేవ తరంగరేఖా । పద్మాంతరం మానసరాజహంసీం రఘు. స.6.శ్లో.26.

ఇచ్చట తరంగరేఖ చెలికత్తె. మానసరాజహంసి ఇందుమతి. పద్మాంతరము స్వయంవరార్థ మరుగుదెంచిన రాజపుత్రుడు. సమీరణము అంతకు పూర్వము వర్ణించిచెప్పిన రాజునుగూర్చి ఇందుమతిచేసిన ప్రత్యాదేశము. ఈ పూర్ణోపమలోని ప్రత్యంగమునకు సౌందర్యము నాపాదించుకొనుచు సన్నపుదంతపు పనితనముతో కాళిదాసీ శ్లోకమును నిర్మించినాడు. ఇట్టి రచనములే ప్రాయికముగ కాళిదాసుని పద్యరచనావైశిష్ట్యమును నిరూపింపజాలినవి. ఇట్టిపద్యములు విక్రమోర్వశీయమున సుపుష్కలముగ నున్నవి

ఇక నాలుగవతరగతి. ఇందు అలంకారపుష్టికంటె భావోన్నత్యమే ప్రధానముగ నుండును. కవి వ్యక్తముచేసిన తరువాత నాభావము అత్యంత సులభముగను సుగ్రాహ్యముగను గనవచ్చుచుండును గాని ఆలోచించినకొలది అట్టిభావము లాకవి కెట్లుదయించినవాయని యాశ్చర్యపడక మానము. అట్టి భావములలో నేదో విచిత్రమైన కల్పన ముండుననికాదు. ఈగుణము కేవలము మేధాసంపత్తిః సంబంధించినది కానేకాదు. పరిశిష్టమయిన ఆత్మీయతను (personality) పురస్కరించుకొని ఇట్టి మహోన్నతభావము లుదయించును. ఉదా

వ్యాఖ్యనిచ్చిగాని ఈవిషయము తేటపరచుటకు వీలుపడదు.

శ్లో॥ నాహం జానామి కేయూరే నాహం జానామి కుండలే
నూపురేత్వభిజానామి నిత్యం పాదాభివందనాత్.

అను వాల్మీకిశ్లోకమును గైకొందము. ఇందు ఉపమాద్యలంకారము లెవ్వియులేవు. ఉన్నవి మూడు సరళమైనవాక్యములు మాత్రమే. సుగ్రీవుడిచ్చిన సీతాదేవి యాభరణములను పరీక్షించునపుడు రామచంద్రమూర్తితో లక్ష్మణుడీ వాక్యములను పలికినాడు. ఈపద్యము మిక్కిలి సరళమగుటచే దాని గొప్పదనమును మున్ముందే గ్రహింపజాలము. కాని తరచినకొలది లక్ష్మణుని ఘనతను చిత్రించుటకు ఇట్టి మహోన్నత ప్రక్రియ వాల్మీకికెట్లు తట్టినదాయనిపించును. అట్టి పద్యమును నిర్మించుటకు మహాకవులయినవారుకూడ ఎన్నోజన్మము లెత్తవలసియుండును. ఎంతో గంభీరమైన జీవితము నడపువారికిగాని ఇట్టి భావసంపద లభింపదు. కవితాప్రపంచమున మానవులకందని దేవభూములివి. ఈ భూములలో స్వేచ్ఛావిహారము సలుపనేర్చినవాడు వాల్మీకి. అతని రామాయణమున నిట్టిశ్లోకము లసంఖ్యాకములుగ గనవచ్చును. ఈతరగతిని సమీపింపజాలిన శ్లోకములు విక్రమోర్వశీయమున సకృత్తుగ గనవచ్చుచున్నవి.

శ్లో॥ ఆభరణస్యాభరణమ్ ప్రసాధనవిధేః ప్రసాధనవిశేషః
ఉపమానస్యాపి సఖే! ప్రత్యుపమానం వపుస్తస్యాః. అం. 2. శ్లో. 3.

శ్లో॥ దేవ్యా దత్త ఇతి యది వ్యాపారం వ్రజసి మే శరీరేఽస్మిన్
ప్రథమం కస్యానుమతే చోరితమేతత్త్వయా హృదయమ్. అం. 3 శ్లో. 17.

శ్లో॥ అనధిగతమనోరథస్య పూర్వమ్ శతగుణితేవ గతా మమ త్రియామా
యదితు తవ సమాగమే తథైవ ప్రసరతి సుభ్రు తతః కృతీ భవేయమ్.

వస్తువు

పద్యరచనమునందు మాత్రమే కాక వస్తుప్రస్తారము నందుకూడ ఇది మాళవికకును శాకుంతలమునకును మధ్య నిలచియున్నది.

అటు మాళవికతోఁడి పోలికలకు: మాళవికలో ఇరావతికి పాదాక్రాంతుడయి ఆమెకు అగ్నిమిత్రుడు క్షమాపణ చెప్పికొన్నట్లే ఊర్వశీయములో పురూరవుడుకూడ కాశీరాజపుత్రికి పాదాక్రాంతుడయి క్షమాపణ చెప్పుకొనుచున్నాడు. మాళవికలో ధారిణీదేవియు ఇరావతియు మాళవికా వివాహమున కంగీకరించినట్లే ఊర్వశీయమున కాశీరాజపుత్రి ఊర్వశీ సంగమమున కంగీకరించుచున్నది. మాళవికలో విదూషకుడు నిద్రలో కలవరించి రహస్యమును భంగపరచినట్లే ఊర్వశీయమున విదూషకుడు జాగ్రదవస్థలోనే కలవరించి రహస్యమును భంగమొనర్చుచున్నాడు. ఇటు శాకుంతలముతో పోలికలకు: శాకుంతలములోని మొదటి యంకమునకును ఊర్వశీయమున మొదటి అంకమునకును అక్కచెల్లెండ్రవరుసగదా! చెలికత్తెలతోనున్న శకుంతలను దుష్యంతుడు సందర్శించిన సన్నివేశమును చెలికత్తెలతోనున్న ఊర్వశిని పురూరవుడు సందర్శించిన సన్నివేశమును ఎంతచక్కగ సరిపోలుచున్నవి! సవ్యాజముగా రాజును వీక్షించుచు ఊర్వశీనిష్క్రమణమును సవ్యాజముగా రాజునువీక్షించుచు శకుంతలా నిష్క్రమణమును ఎంత సామరస్యమును ప్రకటించుచున్నవి! శకుంతలకు ఊర్వశికి హృదయవ్యక్తీకరణమునకు ప్రణయలేఖ సమానసాధనము. ఇటు శకుంతలకు దుర్వాసుని శాపము, అటు ఊర్వశికి భరతునిశాపము. రెండును ప్రియునిగూర్చి తదేకధ్యానమువలన నుదయించిన ప్రమాదమును పురస్కరించుకొని తటస్థించినవే. పురూరవ దుష్యంతు లిరువురకును ఇంద్రసఖ్యము దేవసాహాయ్యాచరణము సమాన ధర్మములే. నాయకులు అనపత్యతకయి వేదనబడుట తుదకు పుత్రసమాగమము తోడను, పుత్రాభిషేకము తోడను నాటకము సమాప్తినొందుట రెండు కావ్యములకును సమాన లక్షణములే.

ఇంతే కాదు. కొన్ని వాక్యములును, పద్యములును యథామాత్రకముగ ఊర్వశీయమునుండి శాకుంతలమున నుద్ధృతములైనవి.

విక్ర-అప్సరసః-సదృశమేతత్ ప్సరోవంశసంభవస్య (అం 1)
శాకుం-వైఖానసః-సదృశమేతత్ పురువంశప్రదీపస్య భవతః (అం 1)
విక్ర-చిత్రలేఖా:-మహారాజ పరవానయం జనః (అం 2)
శా-ప్రియంవదా :-ఆర్య ధర్మాచరణేఽపి పరవశోఽయం జనః (అం 1)

రథవేగ వర్ణనము :-

విక్ర మో:- అగ్రే యాన్తి రథస్య రేణుపదవీం చూర్ణీభవన్తో ఘనా
శ్చక్రభ్రాన్తిరరాన్తరేషు జనయత్యన్యామివారావలిమ్
చిత్రన్యస్తమివాచలం హయశిరస్యాయామవచ్చామరమ్
యష్ట్యగ్రే చ సమం స్థితో ధ్వజపటః ప్రాన్తే చ వేగానిలాత్. అం 1.శ్లో.5.
శా:- అయమరవివరేభ్యశ్చాతకైర్నిష్పతద్భి
ర్హరిభిరచిరభాసాం తేజసా చానులిప్తైః
గతముపరి ఘనానాం వారిగర్భోదరాణాం
పిశునయతి రథస్తే శీకరక్లిన్ననేమిః, అం. 7 శ్లో. 7.

ఇట్లే పురూరవదుష్యంతుల వినయ భాషణములును.

విక్ర-రాజా:-నను వజ్రిణ ఏవ వీర్యమేతత్ విజయన్తే ద్విషతో యదస్య పక్ష్యాః
వసుధాధరకందరాద్విసర్పీ ప్రతిశబ్దోఽపి హరేర్భినత్తి నాగాన్.
శా-రాజా:-అత్రఖలు శతక్రతోరేవ మహిమా స్తుత్యః-
శ్లో॥ సిధ్యన్తి కర్మసు మహత్స్వపి యన్నియోజ్యాః
సంభావనా గుణమవేహి తమీశ్వరాణాం
కిం వాఽభవిష్యదరుణస్తమసాం విభేత్తా
తం చేత్సహస్రకిరణో ధురి నాకరిష్యత్.

సన్నివేశము లొండొంటిని పరిపోలునవియేయైనను ఘటనాశిల్పమునందును చిత్రణవైశారద్యమునందును రెండింటికిని ఎంతో తారతమ్యమున్నది.

మున్ముందు విశదీకృతమగునట్లు శాకుంతలమున వస్తువు మిక్కిలి జిగి గలిగియున్నది. సన్నివేశములను సంఘటించుటలో ప్రత్యూహాంగమును యథోచితస్థానము నాక్రమించుకొనుచు ప్రధానాంగమునకు అపరిహార్య మగుచున్నది. విక్రమోర్వశీయమున నట్లుగాక వస్తు

వైకల్యము గనవచ్చుచున్నది దీని నించుక దీర్ఘముగ వివరించుట యావశ్యము.

నాటకమును శ్రద్ధగ బరికించినచో నాలుగవయంకము నిమిత్తమే నాటకమును రచించినాడాయని నట్లున్నది. ఈ నాలుగవయంకము నిమిత్తము మొదటి మూడంకములను కొరడా పుచ్చుకొని తోలుకొనివచ్చినట్లుగ నున్నది. అనగా వస్తునిర్వహణమున వానిలో నొకవిధమగు ప్రాస్తావికమని చెప్పదగిన యాత్రతయు త్వరగమనము గనవచ్చుచున్నవి.

అంతేకాదు. ఒకదృష్టితో జూచినచో నందలి చతుర్థాంకమునకు బంచమాంకమునకు ప్రసక్తిలేదు. ఇంకొక దృష్టితో జూచినచో ద్వితీయాంకము, తృతీయాంకము ననావశ్యకములు. నాలుగైదంకములు బీజమునుబట్టి యాకాంక్షితములు గావు. రెండుమూడంకములు నిర్వహణముతో పొసగి నిలుచుటలేదు.

మొదటిదృష్టిలో— ప్రథమాంకమున బీజప్రాయముగ నున్నది: ఊర్వశీపురూరవుల స్నిగ్ధవీక్షణము. నిర్వహణమున ఇది వారిసంభోగముగ పరిణమింపవలసి యున్నది. అంతవరకే ఆకాంక్షితవస్తువు. ఊర్వశికున్న అంతరాయము ఇంద్రుడు. విక్రమునికున్న యంతరాయము కాశీరాజదుహిత. ఈ రెండును తృతీయాంకముతో దీరిపోవుచున్నవి. అనగా బీజమునుబట్టి తృతీయాంకముతో నాటకము పరిసమాప్తము కావలసియున్నది నాలుగవయంకము అయిదవయంకము- ఈ రెండిటికి బీజములో పునాది లేనే లేదు. అనగా మొదటి మూడంకములనుండియు నాలుగవయంకము, అయిదవయంకము సహజ పరిణామముతో నుద్భవించుట లేదు. అందుచే నీనాటకమున వస్తుపరిణామము (Evolution of plot) అను గుణము కొరవడి యున్నది.

రెండవదృష్టిలో—ఊర్వశీ పురూరవుల ప్రణయగాథను పూర్ణముగ చిత్రించుట కవియుద్దేశమైనచో మొదటియంకము నాలుగవ

యంకము అయిదవయంకము సమన్వయించినట్లుగ రెండు మూడంకములు సమన్వయించుటలేదు. రెండుమూడంకములలో నున్నవస్తువు, భార్యకు రాజుకు నడచిన యంతఃకలహము — ఈ ప్రణయగాథకు అనాకాంక్షిత మగుచున్నది. శాకుంతలవస్తువున కూడ శకుంతలాపరిగ్రహణానంతరము దుష్యంతునకు హంసపదికతోడను వసుమతితోడను ఇట్టికలహ ముద యించుటకు శాంతించుటకు అవకాశ మున్నదిగదా! కవి వానిని చిత్రించినాడా? అనగా ఈ యంతఃకలహము నడుమవచ్చి నడుమశాం తించినది. కొసవరకు దానికి ప్రసక్తి లేదు. అందుచే ప్రధానవస్తువుతో బెప్పుగ సమన్వయించుటలేదు

మూడవయంకమున గొక సన్నివేశము మిక్కిలి నీరసముగ గోచరించుచున్నది

ప్రియానుప్రసాదన వ్రతమును, ఊర్వశీ సంభోగమునకు కాశీ రాజదుహిత — స్త్రీ సహజమగు నసూయను వీడి — యంగీకరించుట యును సహజముగ లేవు. బహువల్లభా ప్రియులగు మగవారికి ముఖ్య ముగ ప్రభువులకు అట్టి యనుకూలవతులు లభించిన బాగుండునను కోరిక యుండవచ్చును గాని అంతగ ననుకూలించుట స్వభావవిరు ద్ధము. విరుద్ధము కాదనియె యంగీకరింతమన్నను ఈ నాటకమున దానిని సంఘటించిన విధానమును బురస్కరించుకొని చూచినచో నదియంతగ విశ్వాసము గొలుపుట లేదు. ఈ నాటకమునకంతకు నింతటి దుర్బలసన్నివేశము వేరొకటి గానరాదు.

ఘటనాశిల్పమునందే కాక సన్నివేశచిత్రణమునందుకూడ విక్ర మోర్వశీయమున ప్రాథమికమగు నాత్రతయు తీవ్రగమనమును గన వచ్చుచున్నవి. ఏసన్నివేశమున కాసన్నివేశము చక్కగ నుస్మీలితము కాలేదు. ప్రథమాంకమును గైకొందము. చెలికత్తెలతో నున్న ఊర్వ శిని పురూరవుని రంగమున ప్రవేశపెట్టినాడు. శాకుంతల ప్రథమాంక మున నున్న సన్నివేశముకంటె నిది మిక్కిలి యనువైన సన్నివేశము.

శకుంతల మాటలేరాని ముద్దరాలు. చెలికత్తెలయినను తాపసాశ్రమ వర్ధితలు. వారిని దుష్యంతుడు ప్రథమమున దర్శించినది కులపతి యా శ్రమమున. అది శృంగారరసపోషణమున కనువైన యాశ్రయమే (back ground) కానేరదు. ఇట్టి యననుకూలములైన పరిస్థితులందు సైతము సన్నివేశము నెంతో విపులముగను మనోహరముగను పోషించుకొని వచ్చినాడు. నిజమునకు విక్రమోర్వశీయ ప్రథమాంక మంతకంటె ననువైన సన్నివేశము. నాయిక ప్రౌఢయగు నప్సరస. చెలికత్తెలా రంభ, సహజన్య మేనక మున్నగు సంధానకృత్యమున నారితేరిన దేవవేశ్యలు. కలసికొన్నది స్వేచ్ఛావిహారమున కనువైన ప్రదేశమున ఇన్ని యనుకూలపరిస్థితులున్నను ఇచ్చట సన్నివేశచిత్రణమునకు శాకుంతలసన్నివేశచిత్రణములో నున్న పుష్టి లేదు.

ఇట్లే శాకుంతలమున సప్తమాంకమున గనవచ్చు పుత్రసమాగమ సన్నివేశముతో విక్రమోర్వశీయపంచమాంకమున గనవచ్చు పుత్రసమాగమసన్నివేశమును సరిపోల్చుకొనవచ్చును. ఈ చిత్రణము మిక్కిలి తొందరతో నడచినది. శాకుంతలమున మనము ఊహించుట కయినను వీలులేని కల్పనలతో వింతవింతగ విజృంభించి సన్నివేశ మెంతో యపురూపసౌందర్యమును సంపాదించుకొన్నది.

కాని కాళిదాసునకేగాక ఇతరులకు అసాధ్యములని నిర్ణయింప జాలిన కొన్ని గడుసుపోకడలును మానవస్వభావమర్మ పరిశీలనమును విక్రమోర్వశీయమున గనవచ్చుచున్నవి.

ప్రథమాంకమున— అంతవరకు దానవుని చేత జిక్కినందులకు భయముచే మూర్ఛలో మునిగిన ఊర్వశి కన్నులుదెరచి రాజును చూచి నంతనే ఆత్మగతమున

"ఉపకృతం ఖలు దానవైః"

అనుకొనుట ఎంతో రసోద్బోధకముగ నున్నది. ఇట్లే వైజయింతీమోచనమునుగూర్చి పార్థించి నపుడు ఊర్వశితో చిత్రలేఖ

(సస్మితమ్) ప్రథమ ఖలులగ్నా దర్శిదసి దేవ మముపస్థితాభాతి. భవతుయుతిప్యే తాసత్.

అనిపలికిన వాక్యములోని సర్వగర్భితమగు ధ్వనియు మిక్కిలి విదగ్ధముగ నున్నది.

పంచమాంకమున ఆయుష్షు చూచిన వెంటనే ఊర్వశికి పురూరవసంగమావసానసమయము జ్ఞప్తిచేయక

రాజా:—సుందరి!

శ్లో॥ అప్యాహం పుత్రిణా మగ్ర్యః సుపుత్రేణ త్వ వామునా
పౌలోమీసంభవే నేవ జయంతేశ పురందరః.

అనుమాటలు పురూరవుడు పలికిన వెనుక సంగమావసానమును జ్ఞప్తి చేసి ఊర్వశీరోదనమునకు ప్రసక్తి కల్పించుట కాళిదాసుని మానవ స్వభావపరిశీలనమునకు వన్నె దెచ్చుచున్నది చిరకాలమునకు చూచి నదిగావున ముందుగ ఊర్వశికి పుత్రస్నేహమే పయికొన్నది. రాజుకు ఆమె పుత్రుని ఇంతకాలముగ దాచుటకు గలకారణము తెలియదు. అందుచే "అయ్యో! పుత్రవంతులలో నగ్రేసరుడనయ్యెను ఇంతకాలము నపుత్రకునివలె నటమటింపవలసి వచ్చినదే" యను వేదనాభరమున నాతడు పయివిధముగ పలుకుటయు సహజమే. ఈమాటలు పురూరవుడు పలికినవెనుకనే పురందరు డేర్పరచిన సమయము ఊర్వశికి జ్ఞప్తికొదవుట ఎంతయు స్వాభావికముగ నున్నది. మానవస్వభావమర్మములను ఎంతో గాఢముగ పరిశీలించినవారు గాని ఇట్టి సన్నివేశములను ఈతీరుగ సంఘటించి పోషింపలేరు.

మాళవికలో కథాకల్పనముమీదను వస్తు నిర్వాహణము మీదను లగ్నమయిన కాళిదాసునిదృష్టి విక్రమోర్వశీయమున పద్య రచనము మీదికి రసపోషణము మీదికి ప్రధానముగ ప్రసరించినది. మాళవికలో పద్యరచనము, సన్నివేశచిత్రణము పాత్రపోషణము

ప్రత్యేక ప్రశంసార్హముగ లేవు. ఇక విక్రమోర్వశీయమున వస్తుసంఘటనము సన్నివేశచిత్రణము పరిపుష్టి నందుటలేదు. పాత్రములలో మాళవికాగ్నిమిత్రులకంటె ఊర్వశీపురూరవులు హృదయము నాకర్షించుచున్నను శాకుంతలముననందలి పాత్రములతో తులతూగలేరు. నిర్మాణ శిల్పమునందు, రసపోషణమునందు పద్యరచనమునందు, పాత్రీకరణ వైదగ్ధ్యమునందు ప్రకృతివర్ణనమందు ఏగుణమును గైకొన్నను శాకుంతలము తక్కిన రెండు నాటకములకంటె మిక్కిలి ప్రశస్తపాకమున బడి కాళిదాసు నాటకరచనమున కుత్తమపరిణామమును చేకూర్చినది.

ఇంతవరకు ఒక్కొక్క నాటకమునే సోపానక్రమమున నధిరోహించినాము. ఇప్పుడు మాళవికాగ్నిమిత్రమును విక్రమోర్వశీయమును ఒక తులయందును ప్రత్యేకము శాకుంతలము నొక్కదానిని ఒకతులయందును ఉంచి తారతమ్యము నిరూపించిననేగాని దానిపౌష్కల్యము విస్పష్టముగ వ్యక్తముగానేరదు.

మూడును కాళిదాసకృతులే యైనను మొదటి రెండునాటకములకును మూడవనాటకమునకును ఎన్నోయంతరువులు తారతమ్యమున్నదనుట మనము విస్మరింపరాదు. ఉత్తమరచయితల రచనములలో సాధారణముగ రెండుదశలు స్ఫురించుచుండును. (1) శిక్షణదశ (2) స్వేచ్ఛాదశ. మొదటిదశలో నియమములకు ప్రాధాన్యము. ఆ నియమము లెక్కడ భంగమగునో యన్నజంకుకూడ రచయితలో ప్రాయికముగ గానవగును, నియమములను పూర్ణముగ జీర్ణముచేసికొన్న వెనుక రచయిత విశ్వాసము విజృంభించును. ఈ దశలో నాతడాడినదాట పాడినదిపాట, ఇచ్చట సీమములు ప్రతిభకు దాసులు. ప్రతిభ తన్నెట్లు నడపిన నట్లు స్వేచ్ఛావిహారము సలుపుటయే ఈ దశకు లక్షణము. అట్టి పరిణతిశాలుర ప్రతిభకు అవధినిర్మించుట ఎట్టిఆలంకారికునకు సాధ్యము గాదు. అది నిరంకుశము. వ్యక్తమయిన వెనుక దాని

స్వరూప మిట్టిదని నిరూపించుటయే విమర్శకధర్మముగాని వ్యక్తము కాకముందు దాని మార్గమును నిర్ణయించి శాసించుటకు ఎవ్వరికిని అధికారము లేదు మాళవికయు ఊర్వశీయమును శిక్షణదశకు చెందినవి. ఊర్వశీయమున స్వేచ్ఛావిహారమునకు ప్రయత్నమున్నను కృతార్థమము కాలేదు. కాని శాకుంతలమున కాళిదాసుని ప్రతిభ భరతునిరథమువలె నప్రతిహతముగ భూమ్యాకాశముల నేకముచేసికొని స్వేచ్ఛావిహారము సల్పుచున్నది. ఎచ్చటజూచినను ప్రత్యక్షమగు దాని "యాథార్థ్యతిర్యగ్గతిసముల్లాసము" తక్కిన నాటకములలో మృగ్యము.

శాకుంతలమునకు ప్రధానాధారము భారతమే యైనను భారతములో నున్నట్లుగానే అది యిచ్చట మనకు ప్రత్యక్షమగుట లేదు. దానిస్వరూపమే చాలవరకు మారిపోయినది. కాళిదాసుచేసినమార్పులకు కొంతవరకు కాలభేదమును బట్టి తటస్థించిన యభిరుచిభేదము కారణమయి యుండవచ్చును కొంతవరకు రాజుచారిత్రము ననవద్యము చేయవలెనన్న యాశయము కారణమయి యుండవచ్చును. కాని ముఖ్యకారణము కాళిదాసునకు భారతకారునికి కళాదృష్టిపై నేర్పడుచున్న తాత్త్వికభేదమే యని చెప్పవలయును. ఈ యంశముల నన్నిటిని శాకుంతలమును శకుంతలోపాఖ్యానముతో బోల్చి చూచునపుడు విమర్శించుకొనవచ్చును. ప్రకృతము శాకుంతలమును ప్రత్యేకకావ్యముగ గైకొని తత్త్వాన్వేషణము చేయవలసియున్నది.

సుకవి సత్కృతి సురభిళము మకరందపూర్ణము సుందరము నగు పుష్పమువంటిది. కావ్యమునం దంతటను ధ్వనిప్రధానముగ సంచరించు మహార్థము పరిమళము. నిక్షిప్తమైనరసము మకరందము. ఆకృతివైభవము సౌందర్యము. ఇంకొక విశేష మేమనగ కృతిలోనివి యన్యోన్యాశ్రియములు. మహార్థముమీద నాధారపడి రసము రసముమీద నాధారపడి యాకృతివైభవము నిర్ణీతము లగుచుండును. అందుచే

సహార్థమును కావ్యమున కాత్మగా గైకొందురు.

మొదటి రెండునాటకములలోను మహార్థమొద్దియు సురభిళించుచున్నట్లు కనబడదు. మాళవికకు మాళవికాగ్నిమిత్రుల వివాహమే పరమప్రాప్యము. విక్రమోర్వశీయమున నయిదవయంకమున పురూరవుడు పుత్రులు లేరని వాపోవుట కొంత గానవగును గాని ఇది నాటకమునకంతకు నైక్యమును ప్రతిపాదించు మహార్థముగ లేదు. ప్రణయవ్యవసాయమున కెక్కడ భంగమువచ్చునో యని ఊర్వశి పుత్రుని చ్యవనాశ్రమమున దాచివేయుట చూడగ ప్రణయము ప్రధానమయి పుత్రోదయ మప్రస్తావమైనది. శాకుంతలమున నట్లుగాక బీజము మొదలుకొని కార్యావసానమువరకు భరతావతరణమే పరమలక్ష్యమయినది. ఈవిధముగ మహార్థప్రతిపాదనమున నిది తక్కిన రెండునాటకములకంటెను భిన్నమై యలరారుచున్నది. భరతువనింటి జాతీయ చక్రవర్తికి జన్మము నొసంగి చరితార్థులయిన దంపతు లెంతటి పవిత్ర చరిత్రులో నిరూపించుటయే నాటకమునకు పరమార్థము.

ఈ మహార్థమును పురస్కరించుకొని చూచినపుడు ఒక రహస్యము ప్రకటమగుచున్నది. మాళవికాగ్నిమిత్రుల ప్రణయమును ఊర్వశీపురూరవుల ప్రణయమును లలితముగను ఉదాత్తముగను చిత్రితములయినను శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రణయము సంచరించిన పుణ్యభూములలో నవి సంచరింపలేదు. మొదటి రెండునాటకములలోను దంపతుల ప్రథమసంగమము ప్రాసాదములలో. అట్లుగాక మూడవనాటకమున నది కులపతియాశ్రమమున నడచినది. నిజముగా కోపమునకు కారణమే లేకపోయినను ఊర్వశిపురూరవుని ప్రణయకోపమున కింధనముగ జేసివైచినది. కొండంత కోపకారణమున్నను మారుపల్కక శకుంతల తనభాగధేయమును నిందించుకొనుచు దుష్యంతుని సన్నిధి నుండి నిగ్రహశక్తితో నిష్క్రమించినది. ప్రణయినితోడి విహారణము

నకయి పురూరవుడు రాజ్యము మంత్రుల కొప్పగించి శృంగారవనముల నాశ్రయించినాడు. ఒకమూల సహధర్మచారిణియయిన యిల్లాలిని త్రోసిపుచ్చితినే యన్నపశ్చాత్తాపభారము రంపపుకోత కోయుచున్నను దుష్యంతుడు ప్రజాహితజీవియై రాజ్యభారమును వహించినాడు

అనగా శాకుంతలమున నిగ్రహమునకు ప్రాధాన్యమువచ్చినది. భోగమున కప్రాధాన్యము నిరూపితమైనది. ఈ రహస్యమును గ్రహించినవారికే నాటకమునందలి రసము, ఆకారవైభవము శైలి మున్నగు గుణములన్నియు సుగ్రాహ్యములు కాగలవు

శాకుంతలమున కాళిదాసు సాధించిన ముఖ్యసిద్ధులు మూడు. (1) ధ్వన్యైక్యము; (2) ఆకృతివైభవము; (3) ఆశ్రయశిల్పము. ఈ మూడిటియందునుగూడ మొదటి రెండునాటకములకును మూడవనాటకమునకును నెక్కడను పోలికలేదు ఈ మూడిటినిగూర్చి వీటిలో నంతర్భూతములయిన యుపసిద్ధులనుగూర్చి దీర్ఘవిమర్శనమునకే ఈ గ్రంథముద్దిష్టము. కాని ప్రకృతము సమష్టిమీద కొన్ని సూచన లావశ్యకములు.

శాకుంతలమునకు పరమప్రాప్యమయిన మహార్థము ధ్వనిప్రధానముగ చిత్రితమయినది. అనగా ప్రత్యక్షవస్తువులో నది పరోక్షముగ పుష్పమున సౌరభము వలె సంచరించుచున్నది. ప్రత్యక్షముగ ఆకృతి సౌష్టవమునకు పరోక్షముగపరిమళసాంద్రతకు తోడ్పడుటవలన పుష్పమునందలి ఒక్కొక్కరేకే రెండుప్రయోజనములను నిర్వహించినదగుచున్నది. ఈతీరుననే నాటకమునందలి ఉపాంశము లన్నియు ప్రత్యక్షముగ నాటకమునందలి ఆకృతివైభవమునకు తోడ్పడుచున్నవి. పరోక్షముగ నాటకమునకు పరమప్రాప్యమయిన మహార్థమును స్ఫురింపచేయుటలో ధ్వనిసాంద్రతకు తోడ్పడుచున్నవి.

జన్మ యస్య పురోర్వంశే యుక్తరూప మిదం తవ,
పుత్ర మేవంగుణోపేతం చక్రవర్తినమాప్నుహి.

అనుశ్లోకమును గైకొనుడు. ఋషులయాజ్ఞను మన్నించి తనవేటతమకమును నిగ్రహించుకొన్నందులకై వైఖానసు లనుగ్రహించిన యాశీర్వచన మిది ప్రత్యక్షముగ నాటకకథ కిది బీజప్రాయము. శకుంతలా దుష్యంతులవివాహము, దుర్వాసశ్శాపము, శకుంతలానిరాకరణము, పునస్సమాగమము భరతాభిషేకము మున్నగు నుపాంశములుగల గాథ యంతయు ఇందిమిడి యున్నది. పరోక్షముగ నిది కావ్యమహార్థమును ప్రతిపాదించుటలో ధ్వనిని సాంద్రము చేయుచున్నది.

“వేటయను వ్యసనమునందుసైతము నీకు నిగ్రహమున్నది, ఇది మీపౌరవులకందరకు సంప్రదాయ సిద్ధము. ఇట్టి నిగ్రహశక్తిచే వారు ప్రజాహిత జీవనులయి రాజ్యముచేయుచువచ్చిరి. ఇకముందు శృంగారాదివ్యాపారములలో సైతమిట్టినిగ్రహమునే ప్రకటించి నిన్నుమించిన ప్రజాహిత జీవనుడును, చక్రవర్తియునగు కుమారుని గాంచుము” అని ఈయాశీర్వాదమునందలి భావము అనగా భోగము యోగమునకు త్యాగమునకు లొంగియుండవలసినదిగ నిరూపించు కావ్యపరమార్థమున కిది పోషకము. ఈతీరుగ “నదీనాం సాగరో గతిః” అనినట్లు ఇంచుమించుగ కావ్యమునందలి ప్రతివాక్యమును కావ్యపరమార్థమును సూచించుచు దాని ధ్వనిసాంద్రతను (central effect) నిబిడీకరించుటకు తోడ్పడుచున్నది. అందుచే నేవాక్యమునకావాక్యమును ప్రత్యక్షార్థమును పరోక్ష ధ్వనిని విమర్శించుకొని చూచినపుడే రసానుభూతి చరితార్థము కాగలదు. ఈతీరున పరీక్షించిన నేర్పడు కావ్యమునందలి ఏకాగ్రతకు_అదే ధ్వని సాంద్రతకు “ధ్వన్యైక్యము” అని నామకరణము మనము చేసికొనవచ్చును. ఇట్లు ధ్వన్యైక్యము శాకుంతలమున మూర్తీభవించి యున్నది. రసపోషణము, పాత్రీకరణము, శైలి అనుమూడు ఉపసిద్ధ

లును సూర్యునిచుట్టు తిరుగు నితరగ్రహముల వలె సిద్ధవైక్యము నను సరించుకొని తిరుగుచున్నవి.

పాత్రములను దీసికొన్నచో మాళవికాగ్నిమిత్రులకంటె ఊర్వశీపురూరవులకంటె శకుంతలాదుష్యంతు లెందులకు మనహృదయము నాకర్షించుచున్నారో గ్రహించుట సుకరము. వీరి చారిత్రమున నున్న సార్వజనీనకల వారి చారిత్రమున లేదు. లతలయందు వృక్షముల యందుకూడ సోదరస్నేహమును ప్రకటించుచు అనాథములగు మృగపోతకములను పుత్రదృష్టితో పెంచుకొనుచు ఆశ్రమములో నిరాడంబరము, అమాయకము ననురాగగంభీరము నగు తపస్వినీజీవితము నడపి జన్మమంతయుకష్టములతోనే గడపిన శకుంతల సీతతో సావిత్రితో దమయంతితో సరిగద్దె నెక్కుచున్నది. మాళవికచారిత్రములో సౌందర్యము నాట్యవిజ్ఞానము తప్ప మరల నాకర్షింపదగిన యంశము లేదు. ఊర్వశి ప్రజాహితజీవితమునకు రాజధర్మమునకు విముఖుని జేసి గంధమాదనమునకు పురూరవుని లేవదీసికొనిపోయిన తేరకత్తె. ఆమెలో సౌందర్యము రసజ్ఞత తప్ప ఇతరమైన యాకర్షకాంశము గన్పట్టుటలేదు.

ఇట్లే దుష్యంతునిపాత్రచిత్రణములో నున్న గాంభీర్యము ఇతర నాయక పాత్రములలో గానరాదు. ఎక్కడికక్కడను దుష్యంతుడు తత్త్వాన్వేషి. అనగా ఆత్మపరీక్షణము అతనిస్వభావములో సంస్కారసిద్ధముగ గనవచ్చు విశేషము. శకుంతలను అభిలషింపవచ్చునా లేదా యనుట మొదలుకొని శకుంతలను ప్రత్యాదేశించుటలోను భరతుని పుత్రునిగా గ్రహించి పరిష్వంగము చేసికొనుటలోను గూడ అతని వివేకవైభవము ప్రకటమగుచున్నది.

అహస్యహన్యాత్మన ఏవ తావత్ జ్ఞాతుం ప్రమాదస్ఖలితం న శక్యమ్
ప్రజాసు కః కేన పథా ప్రయాతీ త్యశేషతో వేదితుమస్తి శక్తిః.

అనుకొనుటలో నాతని యాత్మపరీక్ష మిన్నుమిట్టుచున్నది. ఆరవ

యంకమున దుష్యంతుడు ప్రకటించినది భోగాసక్తిచే నుదయించిన విరహముకాదు. ప్రజావతికానున్న ధర్మపత్నిని అకారణముగ పరిత్యజించితినే యన్నపశ్చాత్తాపము అందుచే నది మనహృదయమును గాఢముగ సాకర్షించుచున్నది

తక్కిన నాటకములలో నప్రధానపాత్రములలో నాకర్షకమైనవి ఇంచుమించుగ లేనేలేవని చెప్పవచ్చును. శాకుంతలమున కణ్వుడు శకుంతల చెలికత్తెలు మున్నగు నప్రధానపాత్రములుగూడ మిక్కిలి యాకర్షకముగ చిత్రితములైనవి.

ఇక శైలివిషయమున మాళవికలో పద్యమునకు వచనమునకు గూడ గాంభీర్యము లేదు.

ఊర్వశీయమున రెండును మిక్కిలి యభివృద్ధి గాంచినవి. పద్యము మిక్కిలి ప్రశస్తమనుకొనుడు. వచనముకూడ మాళవికలో కంటె సానబట్టినట్లగుచున్నవి. సంభాషణను పెంచుకొని వచ్చుటలో కాళిదాసుది అందెవేసినచేయి నాతిదీర్ఘములగు వాక్యములు. ఒక్కొక్క వాక్యమే గంటానాదము వలె చెవులలో మారుమ్రోగుచుండును. వాస్తవికనాటకములకును రసప్రధానములను నాటకములకును గల తారతమ్యమును గుర్తించి అతడు తనశైలిని నిర్వహించుకొన్నాడు. వాస్తవిక నాటకములలో వ్యావహారికములగు పొడివాక్యములే హెచ్చుగనుండును. రసప్రధానములగు నాటకములలో వచనముకూడ పద్యముతో చెలిమివహించు లాలిత్యమున కాకరము కావలసియున్నది. శాకుంతలమునందలి పద్యమునకును వచనమునకునుకూడ అపూర్వమైన రామణీయకము అనన్యసామాన్యమగులాలిత్యము ప్రత్యేక గుణములుగ నేర్పడుచున్నవి. "అహో మధుర మాసాం దర్శనం" "అహో! సమవయోరూపరమణీయమ్ సౌహార్దం భవతీనాం" "అహో రాగపరివాహినీ గీతిః" ఇత్యాదివాక్యముల నెన్నిటినైన ఉదాహరణములుగ నీయవచ్చును.

ప్రతిపాదింపదలచుకొన్న మహార్థ మొక రత్నమనుకొనుడు. దానికి ఆధారమగు వస్తువు కుందన మనుకొనుడు. ఈ రెండును కలసి ఆభరణ మగుచున్నవి. ఈయాభరణమును దాచుటకుదగిన దంతపుబరణి శైలి. (శయ్య అను పూర్వాలంకారికవ్యావ్యాత మెక్కు డుచితముగ నుండునేమో) శాకుంతలమునకు తరువాత రచించినట్లు కొందరు నిర్ణయించు రఘువంశాదులలోకూడ ముక్తపదగ్రస్తాది చిత్రప్రక్రియలు గనవచ్చుచున్నవి గాని శాకుంతలమున శయ్యా సౌష్టవ మెక్కడను భంగము నొందుట లేదు.

మాళవికలోనికథకు చమత్కృతి యున్నది. అది నిర్వహించిన విధానమునకూడ నిస్పష్టతయున్నది. ఊర్వశీయమునగూడ నీవిస్పష్టత గానవచ్చుచున్నను ఇదివరకే వివరించినట్లుగ వస్తువునకు కొంత వైకల్యమేర్పడుచున్నది మొత్తముమీద రెండింటిలోను వస్తుప్రస్తరణమున గంభీరమగుశిల్పము గానరాదు. శాకుంతలమున నట్లుగాక ఎక్కడికక్కడ అద్భుతమైన శిల్పము ప్రత్యక్షమగుచున్నది. అప్రయత్నముగ వస్తువు లీనయంత తానుగ నల్లుకొనిపోవు విధానము చూడగ నాశ్చర్యము గొలుపును. వీనికిక్కడ నక్కడ యని పేర్కొన నక్కరలేదు. నాటకమంతయు నుదాహరణముగ నీయవచ్చును. అయినను ప్రతిపాద్య విషయము విస్పష్టము కాగలందులకు ఒక్క యుదాహృతి చాలును.

"జన్మ యస్య పురోర్వంశే యుక్తరూపమిదంతవ,
పుత్ర మేవంగుణోపేతం చక్రవర్తిన మాప్నుహి."

అని వైఖానసు లాశీర్వాదము ననుగ్రహించినారుగదా! దానికి రాజు "పరిగృహీతం బ్రాహ్మణవచనమ్" అని ప్రత్యుత్తరమిచ్చినాడు. వెంటనే ఆశీర్వాదము ఫలింప నారంభించినది.

వైఖానసః :- రాజన్ సమిదాహరణాయ ప్రస్థితా వయం. ఏషఖలు కణ్వస్య కులపతే రనుమాలినీతీర మాశ్రమో దృశ్యతే. నచే దన్యకార్యాతిపాతః ప్రవిశ్యాత్ర గృహ్యతా మతిథి సత్కారః....

అని యాహ్వానించునపుడు వైఖానసులకుగాని ఈ యాహ్వానమును స్వీకరించు చున్నపుడు దుష్యంతునకుగాని ఆశీర్వాదము ఫలించుటకు మార్గ మేర్పడినదని తెలియదు. చదువరికిమాత్ర మది విస్పష్టముగ గోచరించుచున్నది. యాదృచ్ఛికముగ గానవచ్చు వాక్యములలో భవితవ్యతాఘటనము ప్రత్యక్షమగుచుండును. ఇదే యిందలి ఘటనాశిల్ప రహస్యము. ఆ వైఖానసుల వాక్యములు యాదృచ్ఛిక మగుటకు

శ్లో॥ రమ్యా స్తపోధనానాం ప్రతిహతవిఘ్నాః క్రియాః సమవలోక్య,
జ్ఞాస్యసి "కియద్భుజో మే రక్షతి మౌర్వీకిణాఙ్కః" ఇతి.

అను వారి తరువాతివాక్యము అధారము. రాజు పలికిన "నైవ పదిత భక్తిం మాం మహర్షేః కరిష్యతి" అను వాక్యమును బట్టి అతని కప్పటికి శకుంతలపట్ల నెట్టి శృంగారప్రయోజనాపేక్షయు లేదని నిరూపితమయినది. ఇట్లే "తపోవనవాసినా ముపరోధో మాభూత్" అను యాదృచ్ఛికవాక్యమునకు ప్రత్యక్షప్రయోజనము దుష్యంతుని వినయ నిరూపణము, కాని పరోక్షముగ నిది కథాసంఘటనమున కెంత పరమోపకారి! ఈ తీరుగ నాటకమునంతను ఘటించుకొని వచ్చినాడు. తరచినకొలది దాని సౌందర్యమునకు చకితులము గావలసినదే.

మాళవికలో పంచమాంకమున తపనీయాశోకము నాశ్రయముగ నిర్మించుటలోగల శిల్పమునుగూర్చి ముచ్చటించుకొంటిమి. ఊర్వశీయమునగూడ నాలుగవయంకమున కొంతయాశ్రయశిల్పము గనవచ్చుచున్నది. విరహోన్మత్తుడగు పురూరవుని గంధమాదనమున ప్రవేశపెట్టి తొలకరి నీలమేఘము మున్నగు ననుగుణదృశ్యములతో ప్రకృతి నాశ్రయముగ గల్పించినాడు. ఇది మాళవికలోనున్న ఆశ్రయ శిల్పముకంటె విజృంభణదశలో నున్నను ఈఆశ్రయశిల్పము ప్రత్యేక సిద్ధిగ నెగ్గొనదగినంతటి ప్రాముఖ్యమును బడయుట లేదు. శాకుంతలము నందలి యాశ్రయశిల్పము ఎట్టి కళాభిజ్ఞునికైనను మెఱపు గొలుప జాలి

యున్నది. తక్కిన రెండు నాటకములలోవలె నెక్కడనో ఒక్కచోట నుండుటగాక మొదటినుండి కడవరకు ప్రత్యక్షమగుచున్నది మాళవిక మునను్నను గమనించుటకే వీలు లేకుండ నున్నది. ఊర్వశీయమున ఒక్కచో కుప్పపోసినట్లుగ నుండి కొంతవరకు ముగము మొత్తుచున్నది. శాకుంతలమున నది ధ్వని ప్రధానము.గను ఎంతో నాజూకయిన పని తనముతోను ప్రధానవస్తువుతో కలసిమెలసి ప్రత్యక్షమగుచున్నది. శకుంతలను కేసరవృక్షవముచెంత నిలువబెట్టినాడు

ప్రియంవదా :- సఖిశకుంతలే ! అత్రైవ తావన్ముహూర్తం తిష్ఠ. యావత్త్వయా ఉప గతయా లతాసనాథఇవ అయంకేసరవృక్షక ప్రతిభాతి.

రాజా :- ప్రియమపి తథ్య మాహ. అస్యాఃఖలు-

అధరః కిసలయరాగః కోమలవిటపానుకారిణౌ బాహూ

కుసుమమివ లోభనీయం యౌవన మంగేషు సన్నద్ధమ్.

అని వర్ణించుచున్నాడు.

ఈతీరుగ నీ యాశ్రియశిల్పము ప్రధానవస్తు సౌందర్యము నినుమడింపజేయుచు దానికి చెలికత్తెయై మొదటినుండి తుదివరకు పరచర్య జేయుచునే యున్నది. ఈయాశ్రియశిల్పమున గనవచ్చు నపురూపకళా రహస్యములను ప్రత్యేకవ్యాసమున విమర్శించుకొందము.

మొత్తముమీాద కాళిదాసుకృతులన్నియు గైకొన్నచో రెండు అంతర్వాహినులు ప్రత్యక్షమగుచున్నవి; (1) భోగవాహిని (2) యోగ వాహిని. ఋతుసంహారమున, మాళవికాగ్నిమిత్రమున, మేఘదూతను విక్రమోర్వశీయమున భోగవాహినియే ప్రధానము. కుమారసంభవ మున, రఘువంశమున, శాకుంతలమున భోగమునకు యోగమునకు సంయోగ మేర్పడినది. మొగ్గరము యోగము మీాదనే. భోగములో కూడ కేవలము విషయలోలత లేదు. ఎక్కడజూచినను లలితము, ఉదాత్తము నిగ్రహోపేతము నగునభోగమే సంచరించుచున్నది. ఏయితర

కృతియందును భోగమునకు యోగమునకు శాకుంతలమున ప్రతిపాదితమగు పరమమైత్రి ప్రత్యక్షమగుట లేదు. కళాగాంభీర్యమునందు ఆశయపారిశుద్ధ్యమునందు రససంచారమునందు శాకుంతలము కాళిదాసుని నాటకములకేకాక కృతులన్నిటికినిగూడ శిరోరత్న మనజెల్లును. కాళిదాసు ప్రతిభకు ఉత్తమనిదర్శనమును జేకొనవలసివచ్చినప్పుడు శాకుంతలమునే జేకొనవలసియున్నది.

ఇట్టి యమూల్యకృతిని జూచి రసజ్ఞచక్రవర్తియగు గెటే (Goethe)

Wouldst thou the young year's blossom and the fruits of its decline.
And all by which the soul is charmed, enraptured feasted fed ?
Wouldst thou the earth and heaven itself in one sole name combine ?
I name thee O' Sakuntala, and all at once is said.

అని రసోన్మత్తుడై గానము చేసినాడనుటలో నాశ్చర్యమేమున్నది ?

శాకుంతల విమర్శనము

నిర్మాణశిల్పము

కావ్యమునకు పట్టవలసిన ఉత్తమలక్షణములలో నిర్మాణశిల్ప మొకటి. కావ్యవస్తువును ప్రపంచించు చాతుర్యమును నిర్మాణశిల్ప మనుట యుక్తము. కళాభిజ్ఞుని నిరూపించుటకు జాలిన ప్రత్యేకసాధనములలో నిది మేలైనది. కళాభిజ్ఞుడు కాని కవి తన కావ్యమున ఆస్వాదనయోగ్యమైన భావముల నెన్నింటినో సృష్టించునుగాని చక్కని నిర్మాణశిల్పమును మాత్రము ప్రదర్శింపజాలడు.

—◆ శ్రవ్యప్రబంధములలో నిర్మాణశిల్పము అనావశ్యకమా? ◆—

పూర్వాలంకారికులు నాటకములకు మాత్రమే ఆకృతిస్వభావము నిర్ణయించిరిగాని శ్రవ్యకావ్యములకు నిర్ణయింపలేదు గావున వానిలో నిర్మాణశిల్పమున్నను లేకపోయినను ఇబ్బందిలేదని కొందరి మతము. కాని యీవాదము సరియైనదికాదు. పూర్వాలంకారికుల యాత్మశాంతికయి కళాస్రష్ట కావ్యమును నిర్మించుటలేదు. నిజముగా నాతనిలో నిర్మాణకౌశల మున్ననాడు అది యాతనిరచనలో దృశ్యమే కానిండు, శ్రవ్యమే కానిండు దేనిలోనైనను ప్రత్యక్షము కాకమానదు. ఎంత చిన్నగీతము వ్రాసినను "దానినెట్లు మొదలుపెట్టవలెను? ఎట్లు పెంచవలెను? తుదకు ఎట్లు ముగించవలెను? ప్రస్తరింపదలచిన భావములు 'తీర్థమునకు తీర్థము; ప్రసాదమునకును ప్రసాదము'గా నుండకుండ అన్యోన్యాశ్రయములయి జడయల్లికగనుండునట్లు చేయుటయెట్లు" అను నిట్టి ప్రశ్నములకు సమాధానము చెప్పుకొనిగాని యాతడు రచన మారంభింపడు. చక్కగ నాలోచించి వంటయిల్లెక్కడ నుండవలెనో, పూజాగృహ మెక్కడ నుండవలెనో, కచేరీసావడి యేతీరున నిర్మింప

వలెనో, స్నానమునకు గది ఏతీరున నిర్మింపవలెనో, దేని కెంత స్థలము నొసంగవలెనో, దేని కేసామగ్రి నుపయోగింపవలెనో ముందుగ నిర్ణయించుకొని కట్టిన భవనము మిక్కిలి అందముగను వాసయోగ్యముగ నుండునట్లే చక్కని నిర్మాణముగల కావ్యమునకూడ రసపంచారము సుగమమగును. నిర్మాణమునందు ఔచిత్యభంగ మెప్పుడు కలిగినదో అప్పుడే కావ్యమునకుగూడ ఔచిత్యభంగమును, తన్మూలమున రస భంగమును వాటిల్లును. దేహికి శరీరశోభన మెట్టిదో కావ్యమునకు నిర్మాణశిల్ప మట్టిది ఎట్టి యాత్మప్రధానవాదియు దేహమును కేవలము విస్మరింపలేడుగదా! శ్రీరామాది అవతారమూర్తులను వర్ణించునపుడుగూడ వాల్మీకిమహర్షి మొదలగుకవులు వారి యాత్మసౌందర్యమును మాత్రమే వర్ణించి యూరకుండక "సమ స్సమవిభక్తాంగః" ఇత్యాదివర్ణనములలో శరీరశోభనమునకుగూడ ప్రాధాన్యమిచ్చుచు వచ్చిరిగదా? చక్కని యాత్మసౌందర్యమునకు చక్కని శరీరలావణ్యము జతగూడినప్పుడే కావ్యమునకు చరితార్థత సిద్ధించుచున్నది.

శ్రవ్యప్రబంధమైనను వాల్మీకిరామాయణమున ఆకృతిశిల్పమున నెన్నో రహస్యములు గోచరించుచున్నవి ఐతే ఆకృతిశిల్పమున రామాయణమున గానవచ్చు వైభవము ఇతరకావ్యములలో మృగ్యము. కాళిదాసకృతులనే గైకొనుడు. రఘువంశమున వర్ణితములయిన రాజుల చరిత్రలకు వారొకేవంశమునకు చెందినవారను స్థూలసంబంధముతప్ప వస్తుతః ఆంతరంగికైక్యము (Organic cohesion) ఏర్పడుటలేదు. మరియు "దిలీపునితో ఎందులకు ప్రారంభింపవలెను? అగ్నివర్ణునితో ఏల ముగింపవలెను?" అను ప్రశ్నలకుగాని, "ఈరాజుల చరిత్రములలో దేని కెంతవరకు ప్రాధాన్యమిచ్చి వర్ణింపవలెనో అద్రిగహించి వర్ణించినాడా" యను ప్రశ్నకుగాని సమాధానమిచ్చుట కష్టసాధ్యము. కావ్యప్రారంభము నొకనేళ సమర్థింపనచ్చునేమో కాని ముగింపుమాత్రము

తు్రించినై చినట్లున్నది. కావ్యమున చక్కనిశరీరపరిణామము గనవచ్చుట లేదు. కుమారసంభవమును గైకొన్నను ఆకృతివిషయమున నంతి తృప్తికరముగ గనుపట్టదు. ప్రకృతము లభ్యమగు కుమారసంభవ కావ్యము వస్తుస్వరూపమునుబట్టి చూచినచో నిది తారకాసురవధకాని కుమారసంభవము కాదేరకు, అట్లని దీనిని 'తారకాసురవధ'గ గైకొందమన్న అపక్రమములో నొకటి కొన్ని సర్గలు అనావశ్యకములు.

— దృశ్య ప్రబంధములలో నిర్మాణశిల్ప ప్రాముఖ్యము —

శ్రవ్యప్రబంధములను గూర్చి పూర్వాలంకారికులు మూకీభావము వహించినను దృశ్యప్రబంధములను గూర్చి యట్లు వహింపలేదు. పంచసంధులు, పంచ అర్థప్రకృతులు, పంచఅవస్థలు నిర్ణయించినపుడు నాకు నాటకవస్తువు ఎంతచక్కగ గ్రథితము కావలసియున్నదో మిక్కిలి స్పష్టముగ ద్యోతమాన మొనర్చిరి.

కాని ఆలంకారికుల నియమముల ననుసరించినంత మాత్రముననే ఆకృతిశిల్పమున నాటకరచయిత కృతహస్తుడు కాజాలడు. కాళిదాసుడు రచించిన నాటకములలోనే మాళవికాగ్నిమిత్రముననను, విక్రమోర్వశీయమునను శాకుంతలమున గానవచ్చు నిర్మాణశిల్పము కానవచ్చుట లేదు. పై రెండునాటకములలోను పైని సూచింపబడిన యాలంకారిక నియమములు పాటించినను మాళవికాగ్నిమిత్రమునందలి వస్తుసంఘటనమునకు జిగి మిక్కిలి తక్కువ. 'ఎటుపోయిన నేమి ప్రమాదించునో' యను భయముతో సాగినది కాళిదాసునికలము. విక్రమోర్వశీయమును నాటకముగ పరిగణించుట కంటె విరహగీతముగ పరిగణించుట యుక్తము. చతుర్థాంకమే ఇందలి ప్రధానఘట్టము. తక్కిన యంకములన్నియు ప్రధాన ఘట్టమునకు పరిచారికలు. అందుచే మ్రొక్కుదీర్చుకొనుటకు రచించినట్లు గానవచ్చును గాని వానికి పూర్ణమైనపుష్టి నిరూఢమగుటలేదు. అందుచే అవయవములందు ఏదోయొకటి మిక్కిలి

స్థూలమై తక్కినవి మిక్కిలి సన్నముగనున్న నెట్లుండునో అట్టి ఆకృతి వైకల్యము ఈ నాటకమున పొడకట్టుచున్నది. సర్వాంగసుందరము ఆకృతిసౌష్ఠవమునకు, ఘటనా శిల్పమునకు ఇంచుమించుగ నాదర్శప్రాయముగ చెప్పదగిన కృతి శాకుంతలమే. దీనియందు గానవచ్చు నిర్మాణన వైదగ్ధ్యము కాళిదాసు ఇతరకృతులకు సైతము అసాధ్యమైనదనినపుడు దాని మాహాత్మ్యమును గ్రహించుట సుకరము.

ఈ నిర్మాణన వైదగ్ధ్యమును మరల మనము రెండుశాఖలుగ విభజించుకొనవచ్చును; (౧) ఆకృతిసౌష్ఠవము (౨) ఘటనాశిల్పము అని.

—♦ ఆకృతిసౌష్ఠవము ♦—

ఆకృతిసౌష్ఠవ మనినపుడు నాటకము మొత్తము ఆకారములో గమనింపదగిన విశేషము. పూర్వాలంకారికులు స్థూలనిర్వచన మొనర్చుచు నాటకమంతయు గోపుచ్ఛము మాదిరిగా నుండవలెనని వాక్రుచ్చినారు. అనగా మొదట బీజప్రాయముగ ప్రారంభమైన నాటకవస్తువు గర్భసంధి, అవిమర్శసంధి వచ్చునప్పటికి పుష్టివహించి మరల నిర్వహణమున సన్నమై ముగింపు నొందవలెనని వారి యాశయము గానోపును. ఇది స్థూలమైన సూచనముగ గ్రహింపదగును గాని నాటకములన్నియు ఒకే నమూనాలో తయారు కావలెనని వారియాశయము కానేరదు. లేదా గోపుచ్ఛమువలె నాటకవస్తువంతయు ఏకాగ్రము కావలెనని వారి యభిప్రాయమగుచో నెట్టి తగవును ఉండనేరదు. ఏర్పరచుకొనిన గమ్యమునుబట్టి, అనగా సాధింపదలచుకొనిన పరమార్థమును బట్టి నాటకాకృతి మారుచుండును. వస్తునిర్మాణమును నాటకమునకు శరీరప్రాయముగ గైకొన్నచో ప్రతిష్ఠింపదలచుకొన్న పరమార్థమును నాటకమునకు ఆత్మగ గైకొనవలసియుండును. ఈ యాత్మనుబట్టి శరీరనిర్మాణనము కూడ మారవలసియుండు ననుట నిర్వివాదము. ఆయా జీవులకు నిర్దిష్టమగు ప్రయోజనమును పురస్కరించుకొని వారివారి శరీరనిర్మా

ణానమున భేదము గానవచ్చుట లేదా? అసురసంహార మొనర్పవలసిన శ్రీరాముని యవయవనిర్మాణము వేరు. వాదములో బౌద్ధులను జయింపవలసిన శంకరుని యవయవనిర్మాణము వేరు. సొంతముగ నివసించుటకు కట్టుకొను సౌధమునకును, ధర్మసత్రమునకును - దేవాలయమునకును ఉద్దిష్టమగు ప్రయోజనమును పురస్కరించుకొని నిర్మాణమునందు భేదము సిద్ధించుటలేదా? అట్లే విదగ్ధుడగు కవి సాధింపదలచిన ప్రయోజనము ననుసరించి నాటకాకృతిని నిర్ణయించుకొనుచుండును. అందుచే శాకుంతలమునందలి యాకృతిసౌష్ఠవమున కానందింపవలెననిన శాకుంతలమున కాళిదాసు ప్రతిష్ఠింపదలచుకొనిన పరమార్థమేమి అను ప్రశ్నకు మున్ముందు మనము సమాధానమును బడయవలెను.

కాళిదాసు నాటకమునకు శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రణయమే పరమార్థమా? వేరొక పరమార్థమేమైన నున్నదా? శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రణయమే పరమార్థము కానేరదు. అట్లయినచో నాటకాకృతి వేరుగ నుండియుండును. శకుంతలయు, దుష్యంతుడును ఒకరినొకరు చూచుకొని మోహించుటతో ప్రారంభమయి పెండ్లిపీటలమీద అగ్ని సన్నిధిని ఒకరిమెడలో నొకరు పూలదండ వైచుకొనుటతో ముగియవలసియుండెడిది.

శాకుంతల నాటకప్రారంభము మిక్కిలి ప్రౌఢమయినది. దీనిని గమనించినచో నాటకమునందలి పరమార్థమెల్ల మనకు కరతలామలకమగును. మరియొక కవియైనచో శకుంతల చెలికత్తెలతో మొక్కలకు నీళ్ళుపోయుచు "ఇత ఇత సఖ్యౌ" అను ఘట్టమునుండి నాటకమును ప్రారంభించియుండును. కాళిదాసు మాత్ర మట్లు చేయక బాలహరిణము నొకదానిని ప్రవేశపెట్టి దాని వెనుక రథారూఢుడయి మృగానుసారియయిన పినాకపాణివలె నున్న రాజును ప్రవేశపెట్టి ముందు హరిణమును, దాని వెనుక రథమును పరుగెత్తించినాడు. ఒకవిధముగ నీరెం

మును రంగస్థలమునకు అననుకూలములు గావా? పరుగెత్తుచున్న లేడిని— ఆలేడి వెనుక బరుగెత్తు రథమును రంగమున ప్రదర్శించుట సుకరము కాదుగదా? అయితే ఈదుర్ఘట ప్రక్రియవలన కాళిదాసు సాధింప దలచుకొనిన ప్రౌఢార్థమేమి?

కాళిదాసునకు ఆర్యధర్మములపట్ల భక్తి అపారము. "అనార్య" అనుట ఆతనిమతమున మిక్కిలి నికృష్టమగు దూషణము. ఆర్యుల మతమున స్త్రీపురుషులు కామోద్రిక్తతచే ప్రణయ వ్యాపారమున నిమగ్నులగుట మిక్కిలి గర్హ్యము. వంశోద్ధారకమగు సంతతిని బడయవలె నను సంకల్పముతో సంగమించునపుడే ప్రణయమునకు పారిశుద్ధ్య మేర్పడుచున్నది. ఇతరత్ర ఆర్యజీవితమున దానికి స్థానమే లేదు.

శ్రుతి-సోఽస్యాయ మాత్మా పుణ్యేభ్యః కర్మభ్యః ప్రతినిధీయతే (ఐతరేయోపనిషత్తు, తృతీయ ఖండము. మం. ౧)

అను మంత్రార్థము ననుసరించి ప్రతిమానవుడును తనకు ప్రతినిధిగ నుండదగిన వ్యక్తినిగాని, వ్యక్తులనుగాని సంఘమునకు సమర్పించినపుడే తనకు జన్మ మొసగిన పితరుల ఋణము తీర్చుకొన్నవా డగుచున్నాడు. అనగా తపస్వియై సంఘమునకు సేవ చేయవలసిన వ్యక్తి వేరొక తపస్విని సంఘమున తనకు మారుగ ప్రతినిధిగ నిలుపవలసి యున్నది. అట్లే ప్రభువయి ప్రజాపాలనమూలమున లోకమునకు సేవ చేయవలసినవ్యక్తి, మరల వేరొక ప్రభువును తన స్థానమున నిల్పి కాని లోకమునుండి విరమించుటకు వీలులేదు. ఏదో యాదృచ్ఛికముగ తటస్థించిన స్త్రీతో మోహావేశ పరవశుడయి సంగమించినచో ఈప్రయోజనము నెరవేరదనియే ఆర్యులమతము. ఇప్పటివలె "నాయిష్టమువచ్చిన స్త్రీని నేను వివాహమాడెదను. చచ్చుసంఘము నన్నేమి చేయగలదు!" అని 'సవాల్' చరచుటకు ఆర్యు లియ్యకొనరు. వ్యక్తుల వివాహముల పయి సంఘమునకు పరిపూర్ణమైన యధికారమున్నది. ఎవరి యిష్టము

వచ్చినట్లు వారు వివాహమాడినచో సంఘ మల్లకల్లోల మగును. సమష్టిమీాద సంఘహితముగోరి వ్యక్తులు తమస్వేచ్ఛను త్యజించుకొన్నప్పుడే సంఘహితము సిద్ధించును. అనగా వ్యక్తుల వివాహములు సంఘమునకు అంతకును మేలు చేకూర్పవలసిన పవిత్రయజ్ఞములు. తనకు అనురూపమగు వధువును వివాహమాడి తనవలెనే కాని, తనకు మించి గాని సంఘసేవ చేయగలిగిన సంతతిని గాంచుట వ్యక్తికి విధ్యుక్త ధర్మము. ఇక దుష్యంతునివంటి చక్రవర్తిపట్ల ఈ భారము మరింత యధికముగ నున్నది. ప్రజల నందరిని ధర్మమార్గమున నడుపుచున్న ఉత్తమ ప్రజాసేవకు డాతడు. అట్టివాడు తనకు ప్రతినిధిగ వంశకర్త యయిన చక్రవర్తిని కుమారునిగ బడసి ప్రజాసేవ కాతని నియోగించి తాను వానప్రస్థాశ్రమమును స్వీకరింపవలసియున్నది. అనగా నాతని జీవితమున కెల్ల నిది యుత్తమోత్తమ ఘట్టము. ఈ ఘట్టమును చిత్రించుటయే శాకుంతలమునకు పరమ ప్రయోజనము.

శాకుంతల నాటకమున శకుంతలా దుష్యంతుల వివాహము భరతోత్పత్తి అను మహోత్కృష్ట గమ్యమునకు లోనైయుండవలసిన సాధనము మాత్రమే. అనగా శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రణయము అప్రధానము, భరతోత్పత్తియే ప్రధానము. మూలమునకూడ దుష్యంతచరిత్రమునకు ప్రసక్తి సిద్ధించిన విధమును గమనించినచో ఈ రహస్యము మనకు మరింత విస్పష్టమగును. "భరస్వ" అని యాకాశవాణి పలుకుటచే 'భరతు' డను నామము కలిగిన దని వైశంపాయనుడు పలుకగ "భరస్వ" యని యాకాశవాణి పలుకవలసిన యగత్యమేమి కలిగినదని జనమేజయుడు ప్రశ్నించును. దానిపై శకుంతలాదుష్యంతుల సంవాదమును, దానికి కారణమయిన వారి చరిత్రమును చెప్పవలసివచ్చినది. అనగా మూలములోకూడ భరతోత్పత్తికి గల ప్రాధాన్యమును మనము గమనింపవలసియున్నది.

ఒక విధముగ జూచినచో శాకుంతలము మనకు జాతీయ నాటకము. భరతఖండమునకు ఆనామము ననుగ్రహించిన చక్రవర్తి జన్మకథ యిది. అట్టి చక్రవర్తి తల్లిదండ్రు లెంతటి పవిత్రచరిత్రులో నిరూపించు నాటకమిది.

ఈ నాటకమునకు భరతోత్పత్తియే పరమగమ్యము గావుననే

"జన్మ యస్య పురోర్వంశే యుక్తరూపమిదం తవ
పుత్రమేవంగుణోపేతం చక్రవర్తినమాప్నుహి"

అను వైఖానసాశీర్వచనము దీనికి బీజప్రాయము.

"రథేనానుద్ఘాతస్తిమితగతినా తీర్ణజలధిః
పురా సప్తద్వీపాం జయతి వసుధామప్రతిరథః
ఇహాయం సత్త్వానాం ప్రసభదమనాత్సర్వదమనః
పునర్యాస్యత్యాఖ్యాం భరత ఇతి లోకస్య భరణాత్"

అను మారీచుల యాశీర్వచనము ఈ నాటకమునకు ఫలప్రాయము.

మృగయావ్యసనాసక్తుడయియున్నను ఆశ్రమమృగమని తెలిసిన వెంటనే బాణము నుపసంహరించుకొనుటలో దుష్యంతుని యాత్మనిగ్రహము ద్యోతమాన మగుచున్నది. ఈ యాత్మనిగ్రహమునకు లభించిన పారితోషికమే వైఖానసుల యాశీర్వచనము. ఈ యాశీర్వచనమును నాటకమునకు ప్రారంభముగ జేసికొనుటలోనే కాళిదాసుని కళాప్రౌఢిమము గానవచ్చుచున్నది. ఈ ప్రౌఢిమమును గ్రహించినపుడే నాటకస్వరూపము మనకు సుగమ మగుచున్నది. శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రణయగాథ నెంతో చతురముగ వర్ణించిన కాళిదాసు ఆ ప్రణయ గాథకు పూర్ణస్వాతంత్ర్యము నీయక దానిని భరతోత్పత్తి యను సంకుశముచే నరికట్టినాడు. శకుంతలా దుష్యంతుల వివాహాపుష్పము నకు వంశకర్త యగు భరత చక్రవర్తి జననము ఫలము. ఇట్టి యాశయముపై తన కెట్టి పూజ్యభావ మున్నదియు "ప్రజాయై గృహమేధి నామ్" అను రఘువంశ వాక్యములోనే ప్రకటించినాడు.

శాకుంతల నాటకమునకు పరమప్రాప్యము భరతోత్పత్తి యని గ్రహించినపుడు నాటకాకృతికి నూతనరామణీయక మేర్పడుచున్నది. నాటకమున మొత్తము ఏడంకము లున్నవి గదా. ఇందు మొదటి మూడంకములకును వివాహము ప్రత్యక్షవస్తువు తరువాతి మూడంకములకును వియోగము ప్రత్యక్షవస్తువు. సప్తమాంకమున సంయోగము ప్రత్యక్షవస్తువు. నాటకమునకు ప్రారంభము కులపతియాశ్రమమున; భరతవాక్యము ప్రజాపతియాశ్రమమున. ఇచ్చట స్థూలదృష్టికి గోచరింపని చమత్కృతి ఇంకొకటికూడ గనవచ్చుచున్నది. ఈ కులపతియు ఆ ప్రజాపతియు సగోత్రులు. ఈ యంశమును కాళిదాసే "యుష్మత్సగోత్రస్య కణ్వస్య" అను దుష్యంతవాక్యమును (అం. 2) బట్టి ద్యోతమాన మొనర్చుచున్నాడు. దీనినిబట్టి కాళిదాసు నాటకవస్తువునకు చక్కని యైక్యమును సిద్ధింపజేయుటకై ఎంత శ్రద్ధవహించినదియు, అతని బుద్ధివైభవ మెంత యగాధ మైనదియు తేటతెల్లమై యాశ్చర్యము గొలుపును. కొంతవరకైన భారతమునుబట్టి పోవలసినవాడు గావున శకుంతలను కణ్వాశ్రమమున దప్ప వేరొకచో ప్రవేశపెట్టుట కాతనికి స్వాతంత్రము లేదనుకొనుడు. కాని వారిని మరల సమావేశపరచు ఘట్టమాతని స్వకపోలకల్పితముగదా. అది కశ్యపప్రజాపతియాశ్రమముననే ఏర్పరచుకొనుటలో నెంతటి యపురూపప్రజ్ఞ గానబరచుచున్నాడు! ఇంతే కాదు. మొదటి యాశ్రమమునకును, రెండవ యాశ్రమమునకును గల వ్యత్యాస నిరూపణముకూడ ఎంత విదగ్ధముగ నున్నది:

"ప్రాణానా మనిలేన వృత్తి రుచితా సత్కల్పవృక్షే వనే
తోయే కాంచనపద్మరేణుకపిశే ధర్మాభిషేకక్రియా
ధ్యానం రత్నశిలాతలేషు విబుధస్త్రీసన్నిధౌ సంయమో
యత్కాంక్షంతి తపోభి రన్యమునయస్తస్మిం స్తపస్యంత్యమీ"

శకుంతలాదుష్యంతుల మొదటిసంయోగమునకును కాళిదాసు

చక్కని ఆశ్రయము (Back ground) చిత్రించినాడు. ఈ రెండవ సంయోగమునకుగూడ చక్కని ఆశ్రయము (Back ground) చిత్రించు చున్నాడు. కాని రెండింటికిని గల తారతమ్యము పై శ్లోకమున చక్కగ విస్పష్టపరుచుచున్నాడు. మొదటి యాశ్రమమున కిది వైయంతరువు వంటిది. శకుంతలాదుష్యంతుల జీవితములోకూడ నీ ఆశ్రయము (Back ground) నకు తగిన పరిణామము గానవచ్చుచున్నది. కణ్వాశ్రమమున వారు వెండ్లికీటలమీద గూర్చుండుటకు మాత్రమే అర్హులు. కశ్యపాశ్రమమున గార్హస్థ్యమును వీడి వానప్రస్థాశ్రమమున ప్రవేశించుటకు తగిన యధికారము లభ్యమగుట సూచితమగుచున్నది. చక్రవర్తి కాదగిన కుమారుని దంపతు లిరువురును చేరియొక దెసనుండి ముద్దాడుచు కశ్యపాశ్రమమునుండి నిష్క్రమించుచున్నారు. ఇంతేకాదు. దుష్యంతుని కణ్వాశ్రమప్రవేశమును కశ్యపాశ్రమ ప్రవేశమును గమనింపుడు మానవమాత్రుడైన సూతునితో సామాన్యరథమున ఆతడు కణ్వాశ్రమమును ప్రవేశించినాడు. దేవేంద్ర సారథియైన మాతలితో దేవతలకుసైతము దుర్లభమైన ఇంద్రుని రథమున ఆతడు కశ్యపాశ్రమమున ప్రవేశించుచున్నాడు శకుంతల పాణిగ్రహణమునకు ముందు నడచినది ఋషుల సవనరక్షణము. భరతుని పాణిగ్రహణమునకు ముందు నడచినది దేవతల కభయప్రదానకరమయిన యసురవధ. రెండు ఆశ్రమ ప్రవేశములకుముందును శుభనిమిత్తములు గానవచ్చినవి. కాని మొదటి యాశ్రమప్రవేశ సందర్భమున "భవితవ్యానాం ద్వారాణి భవంతి సర్వత" అని యాశించుటకు తగిన యుల్లాసము దుష్యంతున కున్నది. రెండవ యాశ్రమమున ప్రవేశించుటకు పూర్వమే యాతని హృదయమున నిర్వేదము ప్రవేశించినది.

"మనోరథాయ నాశంసే కిం బాహో స్పందసేవృథా
పూర్వావధీరితం శ్రేయో దుఃఖంహి పరివర్తతే"

అని యాతడు నిస్పృహతో బలుకుచున్నాడు. ఈ నిస్పృహాయే

ఈ సన్నివేశమునకు ప్రాణపదము. ఎదుట పుత్రుడు ప్రత్యక్షముగనున్నను, అతడు తన పుత్రుడనుటకెన్నియో బలవత్తరములగు నిదర్శనములం గోచరించుచున్నను అన్నిటిని ఒకదాని వెనుక నొకటిగ త్రోసివేయుచు దుష్యంతుడు నిస్పృహనే యాశ్రయించుచున్నాడు.

భరతోత్పత్తి శాకుంతలమునకు పరమప్రాప్యమని గ్రహించినంతనే మన రసజ్ఞత చరితార్థము కాజాలదు. దీని నెంతవిదగ్ధముగ మహాకవి ప్రతిపాదించునదియుకూడ గ్రహించి యానందింపవలసి యున్నది. శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రణయమును ప్రత్యక్షవస్తువుగా జేసి దానితో మొదటినుండి తుదివరకు శరీరముతో లావణ్యమును, పూవులో తావిని నెలకొల్పినట్లు భరతోత్పత్తిని ధ్వనిప్రధానముగ చిత్రించుకొనుచు వచ్చినాడు. ప్రధానప్రయోజనము ధ్వని నాశ్రయించుటవలననే స్థూలదృష్టికి గోచరము కాకుండుట తటస్థించుచున్నది.

ధ్వనివలన రసమునకు సాంద్రత సిద్ధించును. ధ్వనిలోనున్న విశేషమేమనగా వక్తవ్యాంశమును మొగము మొత్తనీయకుండ చదువరితో దోబూచులాడించుటయే. కవి తన ప్రయోజనమును కుండబ్రద్దలుకొట్టినట్లు దేసమొలగ ప్రదర్శించినచో లాభములేదు. అట్లని "ఘూర్జరీ స్తనయుగక్రియ" నతినిగూఢ మొనర్చినను లాభములేదు. నడుమనడుమ మెరపుతీగవలె మెరయించుచు, ఆవైపునకు దృష్టిసారించునరికి మరల మాయముగావించుచు ఈరీతిని చదువరి నుఱ్ఱూటలూరింపవలెను. అనగా 'స్ఫురణము' 'గోపనము' అను రెండు ప్రక్రియలను యథోచితముగ బ్రయోగించిననే ధ్వనికి కృతార్థత సిద్ధించును. భరతోత్పత్తి యను నీప్రధానలక్ష్యమును ప్రదర్శించుటలో స్ఫురణము, గోపనము అను నీరెండు ధ్వనిసాధనములకు ఎట్టి ప్రసక్తి కలిగినదియు ఇంచుక సావకాశముగ విమర్శింపవలసి యున్నది.

శకుంతలా వివాహమును, భరతోత్పత్తియుకూడ దుష్యంతు

నకు యదృచ్ఛాలాభములు. బయలుదేరినది వేటకని, కాని ఆవేటలో ఆశ్రమమృగము ననుసరించుట తటస్థించినది. దానికి వైఖానసు లడ్డుపడినారు. వారి యాజ్ఞానుసారము సంధించిన సాయకము నుపసంహరించుకొనుటవలన అతని నిగ్రహమునకు మెచ్చిన ఋషిజనులవలన చక్రవర్తి కాదగిన కుమారుని గను మను నాశీర్వాదమును, కణ్వాశ్రమము జూచిపోవలసిన దను నాహ్వానమును లభించినవి. పైనుదాహరించిన "జన్మయస్యపురోర్వంశే" అను శ్లోకమే భరతోత్పత్తికి ప్రథమ స్ఫురణము. కవి దీనినే నాటకమునకు బీజముగ గైకొనినాడు. కాని ఋషుల యాశీర్వాదము ఫలించుటయెట్లు! నాకు చక్రవర్తికాజాలిన కుమారుడు గలుగుసాధన మెద్ది యని వెనువెంటనే దుష్యంతునిచే నన్వేషింపజేసినాడా, దానిలో సందము లేదు. కణ్వాశ్రమమును జూచి పొమ్ము అను నాహ్వానములోనే—వైఖానసులే—యా సాధనమును సమకూర్చినవా రగుచున్నారు. కాని కణ్వాశ్రమమునకు ఆహ్వానించునపుడు ఋషులకుగాని, ప్రవేశించినపుడు దుష్యంతునకుగాని, సాధనము సన్నిహితముగనే యున్నది అను భావము కలుగదు. ఆహ్వానించుటలో ఋషులు నిరూపించిన ప్రయోజన మిది.

"రమ్యాస్తపోధనానాం ప్రతిహతవిఘ్నాః క్రియాః సమవలోక్య
జ్ఞాస్యసి కియద్భుజో మే రక్షతి మౌర్వీకిణాంక ఇతి."

ఇక దుష్యంతుడో, భుజ మదరుచున్నను

"శాంతమిద మాశ్రమపదం స్ఫురతి చ బాహుః కుతః ఫలమిహాస్య ?"

అని ప్రశ్నించుకొనుచునే యున్నాడు. శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రణయమును సహజగతిని బోనిచ్చి ఈ భరతోత్పత్తిని గూర్చి తరువాత నేమాత్రము ప్రసక్తి లేకుండ నాటకము నడుపుటలో ఈ యంశమునకు గోపనము సిద్ధించుచున్నది. మరల తృతీయాంకమున

" పత్రిగ్రహాజహాత్వేఽపి ద్వే ప్రతిష్టే కులస్య మే
సముద్రరశనా చోర్వీ సఖీచ యువయోరియమ్ "

అని దుష్యంతునిచే పలికించువరకు కవి యీ విషయమును స్ఫురణకు తెనేలేదు. అంతవరకు మన హృదయము శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రణయగాథ ననుసరించుటలోనే నిమగ్నమైనదిగాని ఋషుల యాశీర్వాద మేమైనదని ప్రశ్నించుట లేదు. పైనుదాహరించిన శ్లోకములోనైనను స్ఫురణము ఎంతో నిగూఢముగ నున్నది. " మా శకుంతలను పెండ్లియాడినందులకు ఆమెపుత్రునే నీ యనంతర చక్రవర్తిగ నంగీకరింపవలసినది " అని నోరు దెరచి శకుంతలపక్షమువారడుగలేదు. ఆమెకుమారునే పట్టాభిషిక్తుని చేసెద " నని రాజు స్పష్టముగ-వాచ్యముగ బలుకలేదు. ధ్వనిప్రధానముగ స్ఫురణమున్నది. ఈ స్ఫురణమైన వెనుక మరల గోపనము సిద్ధించుచున్నది. తరువాత దుర్వాసుని శాప వృత్తాంతమునందును, శకుంతలవియోగమునందును మనస్సు లగ్నమగుచున్నది. ఈ గోపనవాతావరణమున అశరీరవాణి పలికిన

" దుష్యంతే నాహితం తేజో దధానాం భూతయే భువః
అవేహి తనయాం బ్రహ్మన్నగ్ని గర్భాం శమీమివ "

అను వాక్యము మెఱపుతీగవలె మెఱయుచు కావ్యపరమార్థమును స్ఫురింపజేయుచున్నది. " జాతే వీరప్రసవినీభవ " ఇత్యాది ఋషిపత్నుల ఆశీర్వచనములనుగూడ పై శ్లోకముతో జతగూర్పవలసినదే. అయితే వెనుకటికంటె నొకమెట్టు పైకెక్కినాము. శకుంతల గర్భవతియైనట్లు పై శ్లోకమువలన దెలియుచున్నది. మరల శకుంతల కణ్వుని యొద్దనుండియు, చెలికత్తెలయొద్దనుండియు, తపోవనమునొద్దనుండియు సెలవుగైకొనునపుడు ఆ లలితవిషాదమున మనసు లగ్నమగుటచే గోపనము సిద్ధించుచున్నది.

" తాత : కదానుఖలు భూయోఽపి తపోవనం ద్రక్ష్యామి ? "
అని శకుంతల ప్రశ్నించినపుడుకూడ తపోవనమునందలి యామె స్నేహ

మనకు ముగ్ధులమగుచున్నాము గాని కణ్వునినోట వెలువడు సమాధానమును ముందుగ నూహింప సమర్థులము గాకపోవుచున్నాము. ఇంతవరకు పటుత్వముచూపిన గోపనతిరస్కరణి ఒక్కమారుగ

"భూత్వా చిరాయ చతురంతమహీసపత్నీ
దౌష్యంతి మప్రతిరథం తనయం ప్రసూయ
భర్త్రా తదర్పితకుటుంబభరేణ సార్ధం
శాంతే కరిష్యసి పదం పున రాశ్రమేఽస్మిన్"

అను కణ్వవాక్యమువలన భగ్నమైపోవుచున్నది. ఈ వాక్యమున స్ఫురితమైనది శకుంతలాదుష్యంతుల వానప్రస్థాశ్రమ స్వీకరణము. అనగా భరతోత్పత్తివలన దంపతులు పొందదగిన ఐహికలాభము - విశ్రాంతి. ఇటుతరువాత ఇతర విషయములలో నిమగ్నులమై పోవుచున్నాము. దుష్యంతుని మోహము, శకుంతలాప్రత్యాదేశము, దుష్యంతుని స్మృతిలబ్ధి మున్నగువానిలో. ఈ నడుమ "త్వం సాధుభి రాదిష్టపూర్వా ఏవ ప్రథమం చక్రవర్తినం జనయిష్యసీతి" అను వాక్యము గోపనమును ఛేదించి మన హృదయమును భరతోత్పత్తివంక కాకర్షించునంత పటిష్ఠమైనది కాదు. అందుచే దానిని స్ఫురణముగ గ్రహింప నక్కరలేదు. ఇక తరువాతి స్ఫురణము సార్థవాహ వృత్తాంతమును విని

"అస్మాత్పరం బత యథాశ్రుతి సంభృతాని కో నః కులే నివపనాని కరిష్యతీతి
నూనం ప్రసూతివికలేన మయా ప్రసిక్తం ధౌతాశ్రుశేష ముదకం పితరః పిబంతి"

అను దుష్యంతుని విలాపములోనున్నది. ఈ స్ఫురణమున వెనుకటికంటె మరల నింకొక మెట్టు పైకెక్కుచున్నాము. ఈ శ్లోకమున పుత్రప్రాప్తి వలన ఆర్యులాసించు నాముష్మికలాభము స్ఫురితమైనది. మరల మాతలి యాగమనము—దుష్యంతుని స్వర్గయాత్ర మున్నగు నితర విషయములలో చదువరి మగ్నుడగుచుండుటచే గోపనము సిద్ధించుచున్నది. "కిం ను ఖలు బాలేఽస్మి న్నౌరస ఇవ పుత్రే స్నిహ్యతి మే మనః. నూన మనపత్యతైవం వత్సలయతి" అను దుష్యంత వాక్యము వరకు ఈ యుదంతమునకు స్ఫురణము లేదు. అటుతరువాతనా స్ఫుర

ణమువిూద స్ఫురణము. ఇదియే ఈ నాటకమునకు సిద్ధాన్తము. ఇచ్చట కాళిదాసు చూపిన ప్రాగల్భ్యము ఇంచుమించుగ నతిమానుషము. దీనిలోని వైదగ్ధ్యము ఘటనాశిల్పమున విమర్శితమగును గాన ఇట పునరుక్తి యనావశ్యకము.

నాటకమంతయు మెఱుపుతీగెలతో కట్టిన మేడ. కాళిదాసుని కళాకౌశలములోని విశేషములలో నిదియొకటి. అంతయు ధ్వని ప్రధానమైన పనివానితనము దీర్ఘోపన్యాసము లిం దుండవు. ఒక్క మెఱుపు మెరయగనే ప్రపంచమంతయు దృగ్గోచర మగునట్లు ఒక్కొక్క వాక్యము చదువగనే ఏదో వింతవింత సౌందర్యమయప్రపంచము దృగ్గోచర మగుచుండును. నాటకశరీర నిర్మాణమున ఆతడు చూపిన ఈ నాజూకుతనమును, ఈ శిల్పమును ఎంత మెచ్చుకొన్నను మెచ్చుకొన వలసినదే.

శాకుంతలమును గైకొన్నపుడు అందలి కథాకల్పనము అద్భుతముగ నున్నదని కాని, మిక్కిలి ప్రౌఢమనికాని వాదించుటకు వలను పడదు. వస్తువు మిక్కిలి సరళమైనది. ఒక ప్రధానవస్తు వుండి (Plot) దానిలో వేరొక యుపవస్తువుండి (Sub-plot) ఈ రెండింటిని సమన్వయించుటలో నెఱజాణతనమును గానబరచినాడని వాదించుటకు కూడ వలనుపడదు. కాని సరళమైన వస్తువును ప్రపంచించుటలోనే ఎక్కడ క్లిష్టత లేకుండ చేకొని "అహో రాగ పరివాహిణీ గీతిః" అని నట్లుగ రసధ్వనిని మూర్తీభవింపజేయుటలో మాత్రము ఆతని వాకిచక్యము మహాకవులకు సైతము వెఱపుగొలుపజాలియున్నది.

— ఘటనావైదగ్ధ్యము —

ఇంతవరకు నాటకమునందలి శరీరలావణ్యమును సమష్టిమీాఁద విమర్శించితిమి. ఒక్కొక్క యంకమునే గైకొన్నచో దానిలో ఉపాంశముల నొకదానితో వేరొకదానిని హత్తించుటలో నెంతో శిల్పకౌశల

నున్నవి. ఇదిగాక ఆయా యుదంతములను తెచ్చిపెట్టినట్లుగ గాక వానికి సహజోత్పత్తి గల్పించి ఈశ్వరసృష్టిలోనున్న భవితవ్యతను నిరూపించుటలోగూడ కాళిదాసు కడు ప్రౌఢముగ సంచరించుచున్నాడు. ఈ రెండు ప్రక్రియలను మనము 'ఘటనాశిల్పము' అను పేరుతో వ్యవహరించుకొందము. స్థూలదృష్టికి అసంభవములుగ గన్పించు ఉదంతములకు సహజోత్పత్తిని ప్రసాదించి అవియెంతయు సంభవములేయని విశ్వాసము చదువరి కుదయింపజేయుట కావ్యకళలో నొక యుత్తమ ప్రక్రియ. ఈ ప్రక్రియలో షేక్స్పియరువలె కాళిదాసుకూడ కడు విదగ్ధుడనుటకు ఆతని ఘటనాచాకచక్యమే సాక్ష్యము.

ఈ ఘటనాచాకచక్యమంతయు ఒకే తరగతికి చెందునది కాదు. కొంత మధ్యమతరగతికి చెందును. మిగిలినది ఉత్తమతరగతికి చెందును. ద్వితీయాంకమును గైకొందము. ఇందు ఒక దుస్సాధ్యమైన సన్నివేశము తటస్థించినది. పరివార సహితముగ దుష్యంతుడాశ్రమమున చిరకాలము వసించినచో శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రణయమునకవరోధము మాటయటుండగ తరువాతి కథాకల్పనమునకుగూడ అడ్డువచ్చును. ఎందుచేతనన, తక్కిన పరిజనులలో నెవ్వరక్కడ నున్నను రాజునకు శకుంతలా వివాహమునుగూర్చి జ్ఞప్తి చేసియుందురు. కావున దుష్యంతుని ఒక్కనిని రహస్యవివాహము జరిగించుటకు ఆశ్రమమున నుంచవలెను. తక్కిన పరివారమునంతను బంపివేయవలెను. దుష్యంతునకు ఆశ్రమమున కొంతకాలము నిలుచుటకైనను అవకాశము కల్పించుటకూడ దుర్ఘటమే. కణ్వునియెడ తనభక్తి ప్రకటింప వచ్చినవాడు "సైవ విదిత భక్తిం మాం మహర్షేః కరిష్యతి" అని పలికిన వెనుక నిక ఆశ్రమములో దీర్ఘకాలము నిలుచుట కవకాశమెద్ది? అందుచే సవనరక్షణార్థమై అక్కడ నుండవలసినదిగ ఋషులచే ప్రార్థింపజేసినాడు. రాక్షసులబాధ మిక్కుటముగ తటస్థించినదట అయితే యీ రాక్షసులబాధ అప్పుడే తటస్థించినదా? ఇదివరలో తటస్థించినపు డెల్ల దుష్యంతుడే వచ్చి రక్షిం

చుచున్నాడా? అను ప్రశ్నలు వచ్చును. దానికి "కణ్వస్య మహర్షే రసాన్నిధ్యాత్" అని సమాధానము. అదివరలో మహాప్రభావుడగు కణ్వుడున్నంతకాలము వేరొకరి సాయ మక్కర లేకపోయినది.

సరే, ఋషివన సంరక్షణమునకు పరిజనమంతయు నున్నచో మరింత మంచిదికాదా? ఈపరిజనమును వదల్చుకొనుట యెట్లు? దీనికి వప్రితోద్ఘాపనవృత్తాంత మావశ్యకమయినది. ఈ వృత్తాంతమువలన విదూషకసహితముగ పరిజనమునంతను వదల్చుకొనుటకు వీలిచ్చినది. ఇట్టి ఘటనములలోకూడ చాకచక్యము ప్రకటితమగుచున్నది గాని ఈ మాత్రపు చాకచక్యము మధ్యతరగతి కవులుకూడ ప్రకటింపగలరేమో.

శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రథమసమావేశమును గైకొందము. చెలికత్తెలతో పూలమొక్కలకు నీళ్ళుపోయుచున్న శకుంతలను చెట్ల చాటునుండి రాజు చూచినాడు. ఈరాజు ఆసందర్భములో స్త్రీలయెదుట బడుట అనుచితముగదా. తన బుద్ధివైభవముచే కవి దాని కవకాశము కల్పింపవలసి యున్నది. ఇచ్చట భ్రమరవృత్తాంతమును గల్పించుటలో కాళిదాసుని ధీనైశిత్యమేమని కొనియాడవచ్చును? నాయికానాయకుల శృంగార సమావేశమున కిదియెంత అభ్యుచితమైన సుకుమార ప్రయోగము. విక్రమోర్వశీయమునందలి ఊర్వశీ సంరక్షణఘట్టమునకును (ప్రథమాంకము), దీనికిని గల వ్యత్యాసము చూచినచో కాళిదాసుని ధీపరిణామము గోచరించును. ఇట్లే పరస్పరాసక్తులయియున్న నాయికా నాయకులను విడదీయుటకు వనగజవృత్తాంతమువంటి కఠినోదంతమును గల్పించుటలోని యుచితజ్ఞతకుగూడ మెచ్చుకొనవలసి యున్నది. ఈతరగతికి చెందినదే విరహామగ్నుడగు రాజును వీరరసోన్ముఖుని గావించుటకు మాతలి యవలంబించిన యుపాయము కూడను (ఆవ అంకము).

ఇంకొక సన్నివేశమును గైకొందము. శరీరమును సయితము మరచిపోయి శకుంతల భర్తనుగూర్చి యాలోచించుచున్నది. ఆ సమ

యమున దుర్వాసుడు వచ్చి శాపమిచ్చి పోయినాడు శకుంతలకు ఈశాపవిషయము తెలిసినచో ఆమె యంగుళీయక విషయమున నశ్రద్ధ వహించియుండదు. అందుచే నామెకీవృత్తాంతము తెలియనీయక పోవుట కథాకల్పనమున కెంతో ముఖ్యము. శరీరమే మరచిపోయిన శకుంతలకు దుర్వాసుడు వచ్చినాడో - శాపమిచ్చినాడో - మరల వెళ్లి పోయినాడో తెలియకపోవుటలో నాశ్చర్యములేదు కాని ఆమె చెలికత్తెల కీవిషయము తెలియునుగదా - అంగుళీయకము శాపమోక్షణ సాధన మనికూడ వారికి తెలియునుకదా? వా రెందులకు శకుంతలతో చెప్పలేదు ?

"అనసూయా — ప్రియంవదే! ద్వయోరేవ నాముఖే ఏష వృత్తాంత స్తిష్ఠతు. రక్షణీయాఖలు ప్రకృతిపేశలా సఖీ.

ప్రియంవదా — క ఇదానీ ముష్ణోదకేన నవమాలికాం సించతి?"

ఎంత సొగసైన సమాధానము!

సానుమతీ ప్రవేశమును గైకొందము. ఇది ఎంతటి సునిశిత ప్రయోగము! ఈ సానుమతీ ప్రవేశమునందున్న పరమార్థమేమో గ్రహింపకుండ మనము నాటకమును తిరగవేయుచుందుము. శాపమువలన తటస్థించిన మోహము నశించిన వెనుక దుష్యంతుని మనఃపరిణామమును శకుంతలకు ప్రత్యక్షము గావించుటకయి కవి యీకల్పన మొనర్చినాడు. శకుంతలను దుష్యంతునియొద్దకు దీసికొనివచ్చుటకు వీలులేదు. కాని ఆమెకు దుష్యంతుని మనస్థితి చక్కగ విస్పష్టము కావలయును. సానుమతిని ప్రవేశపెట్టుటవలన శకుంతలను ప్రవేశపెట్టిన నే ప్రయోజనము సిద్ధించునో ఆ ప్రయోజనమే సిద్ధించినదిగదా! సానుమతి నావహించి శకుంతల చూచుచున్నట్లయినది గదా! నికృష్టకవు లయినచో తమ ప్రయోజనములను ప్రకటించుటలో గాంభీర్యము కొరవడునట్లు చేయుదురు. కాళిదాసన్ననో కల్పించిన వృత్తాంతములకు సహజమగు ప్రవృత్తి నొసగుచు వానిచే తానుద్దేశించిన ప్రయోజనములను నిగూ

ఢముగ సాధించుకొనుచుండును. Art lies in concealing Art అను సిద్ధాంతమునకు కాళిదాసుని శాకుంతలము ప్రశస్తలక్ష్యము. ఉదంతములు స్థూలదృష్టికి నెరవేర్చు ప్రయోజనము వేరు; సూక్ష్మదృష్టికి నెరవేర్చు ప్రయోజనము వేరు. ఈ రెండింటికిని పరస్పర విరోధము లేకుండ చూచుకొనుటలోనే గడుసుదనమున్నది!

పాత్రీకరణమును పరిశీలించునపుడు శార్ఙ్గరవ శారద్వతుల చిత్రణము యథార్థీకరణమున కుదాహరణగ గైకొని యానందింతుము. కాని పాత్రీకరణ వైదగ్ధ్యమునకు మగ్గులమై అట్టి పాత్రీకరణమువలన కథాసంవిధానమున కెట్టి మహోపకారము జరగినదియు గుర్తింపకుండ నుండరాదు. శార్ఙ్గరవశారద్వతు లేమాత్రము లోకజ్ఞానము కలవారైనను శకుంతలా దుష్యంతులకు చిరవియోగము తటస్థించుట కవకాశము లేదు. "కణ్వుడుమాత్రము మహర్షి కాడా! ఎన్నడు మొగమేయెఱుగని స్త్రీని స్వీకరింపవలసినదిగ నిన్ను నియోగించునా" అను నీరీతి యను నయవాక్యములకు దిగియుండినచో కొంచెము కొంచెముగ దుష్యంతుని ప్రత్యాదేశ హేతువు గోచరించియుండెడిదేమో! దుష్యంతుడు "వినిపాలేము" కాంక్షించుచు శకుంతలను నిరాకరించుచున్నాడను నిశ్చయమునకు వచ్చుటవలన వారు తీవ్రస్వభావులని తెలుచున్నది. లోకము నంతను దుర్మార్గులుగ ననుమానించుటయు, తామొక్కరే సత్యసంధులమని భావించుకొనుటయు గూడ ప్రాపంచికజ్ఞాన శూన్యతచేతనే. ఇంత ప్రపంచజ్ఞాన శూన్యులుగను, తీవ్రస్వభావులుగను వారిని చిత్రించుట వలన కాళిదాసు పాత్రీకరణమున యథార్థమునకు సన్నిహితముగ బోయి ఒక కళాప్రయోజనమును సాధించినవాడగుచున్నాడు. అంతటితో నాగక ఘటనాశిల్పమునగూడ కథను చక్కగ సంవిధానమొనర్చుకొనుటకు దీని నుపకరణముగ గైకొని మహత్తరమైన కళాప్రయోజనము సాధించినవాడగుచున్నాడు. ఇట్టి గాంభీర్యము కాళిదాసునకే చెల్లినది.

—♦ అంకనిర్మాణము ♦—

సంస్కృత నాటకములలో అంకమును మరల రంగములుగ విభజించు నలవాటు లేదు. ఇటీవలి పాశ్చాత్య నాటకములలోగూడ నీ యాచారమునే యవలంబించి అంకమునంతను ఏకరంగముగ జేయుచున్నారు. ఒక్కొక్క యంకమునందలి ఉపాంశములను సంఘటించుటలోగూడ కాళిదాసు చక్కని శిల్పమును బ్రకటించుచున్నాడు. దీనిని కూడ ఘటనాచాతుర్యములో నొకభాగముగనే గైకొనవలసియున్నది.

శాకుంతలమునందలి యంకములలో నెల్ల నేది ఉత్తమమైనది అను ప్రశ్న రసజ్ఞులకు కలుగుట స్వాభావికము. సంప్రదాయసిద్ధముగ చతుర్థాంకమున కుత్తమస్థానము లభించుచున్నది. కాని నిర్మాణశిల్పమును బట్టి చూచినచో మొదటియంకమును, సప్తమాంకమును దానికన్న మిన్నలు. రససంచారమునందు మొదటియంకముకంటె నాలుగవ యంకము ఎక్కుడుహాయిని నొప్పుననుట నిర్వివాదమేగాని ఆ దృష్టిలో గూడ సప్తమాంకమున కున్న కళాగాంభీర్యము నాలుగవ యంకమునకు లేదు. శాకుంతలమునందలి యంకములలో నెల్ల కిరీటధారణమున కర్హమైనది సప్తమాంకమే యని నిశ్చయించుటకు విశేషము సంశయింపవలసిన పని యుండదు.

నిర్మాణ శిల్పమునందు చతుర్థాంకము వెనుకబడుచున్నదనుటకు ముఖ్యహేతువు ఇందలి యుపాంశములు చక్కని సంఘటనము నందకుండుటే. శకుంతల తపోవనమునుండి సెలవు గైకొనుటయు, ఆసందర్భమున శకుంతలకు, కణ్వునికి, శకుంతల చెలికత్తెలకును గలిగిన లలిత విషాదమును బ్రదర్శించుటయు ఈయంకమునకు ముఖ్యలక్ష్యమనుకొనుడు. ఈసన్నివేశమును సావధానముగనే చిత్రించినాడు. కాని శకుంతలను వివాహమాడి దుష్యంతుడు ఆమెను సగౌరవముగ తోడ్కొనివచ్చుటకయి పరివారమును బంపెదనని నమ్మించి యింతవరకు లేఖమైన వ్రాయకుండుటయు, ఆమె తదేకచింతానిమగ్న యగుటయు,

ఇంతలో దుర్వాసుడాశ్రమమునకువచ్చి యామెవలన సత్కారమును గానక శపించుటయు, సఖులిది గ్రహించి యాతని పాదములపై బడి కోపశాంతికయి ప్రయత్నించుటయు, అతడు శాప నివృత్తి మార్గము నుపదేశించుటయు, కాశ్యపులు మరల ఆశ్రమమునకు వచ్చుటయు, అశరీరవాణివలన జరిగిన వృత్తాంతమంతయు తెలిసికొనుటయు, ఇంతలోనే శకుంతలను పతికడకు బంపుటకు ప్రయత్నమును మాంగల్య సమాలంభమును ఒకదాని వెనుక నొకటిగ గుదిగుచ్చుటలో కాళిదాసు తొందరపడినట్లు తోచుచున్నది. కణ్వుడు శకుంతల వివాహమును గూర్చి తెలిసికొనుటకును, ఆమె నత్తవారి యింటికి బంపుటకును నడుమ కొంత యవకాశము కావలసియున్నది. లేకున్న నాటకీయ విభ్రాంతి కృతార్థము కాజాలదు. అదిగాక గర్భవతిగా నుండగనే అత్తింటికి వెంటనేపంపుట కొంత అసహజముగ నున్నది.

ఉపాంశములను సంధించుటలో మొదటియంకమును, సప్తమాంకమునుగూడ మిక్కిలి ప్రౌఢములు. మొదటియంకమును గైకొందము. ఇందు (౧) మృగానుసరణము, (౨) వైఖానసాశీర్వాదము, (౩) వైఖానసాహ్వానము, (౪) ఆశ్రమప్రవేశము, (౫) పరోక్షసందర్శనము, రాగోదయము, (౬) ప్రత్యక్షీకరణము, (౭) శకుంతలా జన్మకథనము, (౮) తాత్కాలిక వియోగము అను నుపాంశములున్నవి. ఈ యంశములన్నియు నొకదానితో నొకటి యతుకుపెట్టినట్లుగ లేకుండ వానికి సహజ పరిణామమును గల్పించుటలో కవిచాతుర్యమున్నది. దుష్యంతుడును ఆతని సారథియు చేసిన వర్ణనములు, (రథవేగ వర్ణనము, హరిణ వర్ణనము) కేవలము వర్ణనాసక్తిని నిగ్రహించుకొనలేక వ్రాసినవి కావు. వానివలన ఆశ్రమప్రవేశము యాదృచ్ఛికమని నిరూపిత మగుచున్నది. రాజు సారథిని రానీయకుండ వెనుకనే నిలదిబొమ్మనుచున్నాడు. కవి కథాకల్పనకు రాజును ఒంటరిగనే ఆశ్రమప్రవేశము చేయింపవలసియున్నది. దీనికిసహజత్వమును ప్రతిపాదించుట

యెట్లు? శకుంతలతో ప్రణయము సాగింపవలె నను నుద్దేశమే రాజునకు మొదటినుండియు నున్నచో ఏదో మిషమీద సాక్షిని వారించినా డనిన నస్వాభావికముగ నుండదు. ఈ సన్నివేశమున నట్లుగా దే. శకుంతలను దర్శించువరకు కూడ ప్రణయ మంకురింపనేలేదు. దీనికికవి "వినీతవేష ప్రవేశ్యాని తపోవనాని నామ" అను దుష్యంతవాక్యములో చదువరికి సమాధానమిచ్చుచున్నాడు ఇట్లే సఖులు పలికిన "కే ఆవాం పరిత్రాతుం? దుష్యంతమాక్రంద" అను వాక్యమును గైకొనుడు. ఇది నాటకీయ రక్తి (Dramatic Irony) నిమిత్త ముద్దేశింపబడిన వాక్యము అయితే యిచ్చట దుష్యంతుని గూర్చిన ప్రసక్తి సహజముగ లేదని చదువరికి సందేహ ముదయింపవచ్చును. దానికి కవి యిచ్చు సమాధానమిది: "రాజరక్షితాని తపోవనాని నామ" దుష్యంతుడు రాజని శకుంతల చెలికత్తెలకు తెలియుటలో నాశ్చర్యము లేదుగదా? అందుచే నాతడు సమీపమున నున్నాడని తెలియకపోయినను పరిహాసము నిమిత్తము "దుష్యంతునితో పోయి మొరపెట్టుకో. తపోవనమును రక్షింపవలసిన భారము రాజుదిగదా" యని పలికినారు. ఈకడపటి వాక్యము సందర్భోచితముగ నుండుటయేకాక పరిహాసమునందలి స్వాభావికతను సమర్థించునదికూడ అయియున్నది. ఇట్లు స్థూలదృష్టికి అస్వాభావికములుగ గనవచ్చు నంశములను సూక్ష్మముగ సమర్థించుకొనుచు ఒక కెరటమునుండి ఇంకొక కెరట ముదయించునట్లుగ కథాకల్పనము సాగించినాడు.

సప్తమాంకమును గైకొందము. ఇది మొదటినుండి చివరవరకు అద్భుతావహమైన ప్రతిభతో నిండియున్నది. అంకావతరణమున స్వర్గమునుండి భూమికి దిగవచ్చుచున్న రాజును దివ్యరథముపై మాతలితో ప్రవేశపెట్టినాడు. ఇక్కడ పైనుండి దిగివచ్చునపుడు భూగోళ మెట్లు గనవచ్చునో చేసిన వర్ణనము మిక్కిలి ప్రశంసనీయము. మొదటియం

కములోని వర్ణనలవలె దీనికిని ఒకగొప్ప ప్రయోజన మేర్పడును. దుష్యంతుని శకుంతలతో సమావేశ పరుపవలెనను నుద్దేశము దేవతల కుండవచ్చును గాని శకుంతలా సమావేశము నిమిత్తము పోవుచున్నా నను స్పృహమాత్రము రాజునకు లేదు. ఆస్పృహ లేదని నిరూపించుట కీవర్ణనము ప్రయోజనకారి అందుచేతనే "అనతి క్రమణీయాని శ్రేయాంసి" అనుటలో రాజునకు గోచరింపని యర్థమొకటి ప్రేక్షకు నకు గోచరించి నాటకీయరీతిని పెంపొందించుచున్నది ఈయంకమున కెల్ల ప్రాణపదము భరతదుష్యంతి సమావేశము. ఒకదానివెనుక నొక టిగ భరతుడు తనకుమారుడే యనుటకు దుష్యంతునికి ప్రబల నిదర్శన ములు లభించుటయును, లభించుచున్న నిదర్శనముల నన్నిటిని కాదని త్రోసివేయుటయు, తుదకు త్రోసివేయుటకు ఎంతమాత్రము వీలులేని ప్రమాణము లభించుటయు ప్రవంచించిన పద్ధతి చూడగ శబ్దమును, అను మానమునుగూడ నిరాకరించి ప్రత్యక్షమునేగాని ప్రమాణముగ నంగీ కరింపని సత్యాన్వేషకుని మనస్థితి జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నది ఇంతటి వైద గ్ధ్యము ఈనాటకమున నైతము మరి యేసన్నివేశముననను గానము. ఇక్కడ నొక మానవస్వభావ రహస్యము గోచరించుచున్నది. మానవ జీవితమున తప్పక శుభమే లభించునను నాశతో నెదురుచూచుచున్న పుడు ఘోరమైన కష్టములు ప్రత్యక్షము లగుటయు, సర్వవినాశమై పోవుచున్న దను నిస్పృహతో నెదురుచూచు చున్నపుడు అభ్యుదయ పరంపర తినంత తానుగవచ్చి వరించుటయు ననుభవైక వేద్యము.

ఈ పట్టున దుష్యంతుని మనఃప్రవృత్తిని శ్రద్ధగ గమనింపవలసి యున్నది ధర్మపత్నియగు శకుంతలను, వంశోద్ధారకుడగు పుత్రుని అన్యాయముగ నిరాకరించితినే యను పశ్చాత్తాపములో నాతనిమనస్సు నిమగ్నమైయున్నది అందుచే 'సిరి రా మోకాలొడ్డువాని' వలె శ్రేయఃప్రాప్తి సూచనలు గనవచ్చుచున్నను వానిని నిరాకరించు చున్నాడు. అయితే ఇంకొక వైచిత్ర్యముకూడ నున్నది. పైకి అట్టి

సూచనలు నిరాకరించుచున్నాడే గాని ఆ మనస్సులోనే అంతర్భాగము నకు పోయినవో వానిని అంగీకరింపవలయు ననియే యున్నట్లు స్పష్ట మగును. అయితే తీరా అంగీకరించిన తరువాత ఆశాభంగము సిద్ధించు నేమో యను భయముచే ప్రబల ప్రమాణము దొరకునవరకు మాత్రము అంగీకరింపకూడ దనుకొన్నాడు. ఇక్కట్టులలో కష్టదశలో నున్నవానికి అభ్యు దయప్రాప్తి సూచనలు గోచరించినప్పుడు ఇట్టి మనఃస్థితి సహజమనుట అనుభవైకవేద్యము. ఈ మనస్థితిని సోపానపరంపరగ ప్రదర్శించిన కవి ప్రతిభను గమనింతము:

"మనోరథాయ నాశంసే కిం బాహో స్పందసే వృథా
పూర్వావధీరితం శ్రేయో దుఃఖం హి పరివర్తతే"

అనునది ఈ మనఃస్థితికి మొదటి సోపానము. నిరాకరించిన పత్నియు, పుత్రుడును, మరల తనకు లభించిన బాగుండునని దుష్యంతున కున్నదనుటకు 'పూర్వావధీరితం శ్రేయో' అనువాక్యము నిదర్శనము. అయితే 'దుఃఖం హి పరివర్తతే' గాఢమైన ఆపదలో నిమగ్నుడయిన అతనికి మనోరథము నెరవేరుట అసంభవమను నిస్పృహ యున్నది. అందుచే 'కిం బాహో స్పందసే వృథా' యని ప్రశ్నించుచున్నాడు. సర్వదమనుని చూచిన వెనుక "కిం ను ఖలు బాలేస్మిన్ ఔరసఇవ పుత్రే స్నిహ్యతి మే మనః" అని కలిగిన సందేహము రెండవమెట్టు సర్వదమనుని పుత్రునిగా నంగీకరింపుమని యంతరాత్మ ప్రోద్బలము చేయుచున్నదికాని బాహ్యాత్మ నావరించిన నిస్పృహ ననుసరించి "నూనమనపత్యతైవం వత్సలయతి" యని సమాధానము చెప్పుకొనుచున్నాడు. ఈ సమాధానముకూడ సారవంతమైనదే యనుట కవిప్రతిభకు నిదర్శ నము. కొసవరకు దుష్యంతుని మనస్సు రెండుతలల పామువలె వెనుకకు ముందుకుకూడ నడచుచున్నది. ఇట్లు నడచుటకు అవకాశమున్నదని నిరూపించుటలోనే కవియొక్క లోకజ్ఞత ప్రకాశించుచున్నది. మూడవ సోపానము బాలకుడు అరచేతిని చాచినపుడు అందులో చక్రవర్తిలక్షణ

ములు గోచరించుట. "కథం చక్రవర్తిలక్షణమ ప్యనేన ధార్యతే" అని దుష్యంతుడు ప్రశ్నించుకొనుచున్నాడు. తనకు చక్రవర్తి యుదయించు ననికదా ఋషుల యాదేశము. అందుచే చక్రవర్తిలక్షణము లున్న యీబాలకుడు తన కుమారుడే అయియుండునని అంతరాత్మ ఘోషించు చున్నది. అయినను దానిని నిరాకరించి ఆ బాలుని "మహర్షిపుత్ర" అనియే సంబోధించుచున్నాడు. మహర్షిపుత్ర అనగానే మొదటి యంక మున శకుంతల ఋషిపుత్రి గాదని తెలిసినట్లే—యీతడు మహర్షి పుత్రుడు కాడని తాపసీ వాక్యమువలన తెలిసినది.

రాజా :—ఆకారసదృశం చేష్టితమేవాస్య కథయతి. స్థానప్రత్యయాత్తు వయ మేవం తర్కిణః."

అని చెప్పుచు బాలకుని స్పృశించినాడు. ఈ స్పర్శవలన తన దేహమున విద్యుచ్ఛక్తిసంచరించు (Electric Shock) నట్లుగ ఒక నూతనానుభవము గోచరమైనది. ఈస్పర్శనసుఖ మేతరువాతిసోపానము

"అనేన కస్యాపి కులాంకురేణ స్పృష్టస్య గాత్రేషు సుఖం మమైవమ్
కాం నిర్వృతిం చేతసి తస్య కుర్యాత్ యస్యాయ మంకాత్కృతినః ప్రరూఢః"

అని యీ స్పర్శనసుఖమునుగూర్చి ఆత్మగతమున నాలోచించు చుండగా "ఆశ్చర్య మాశ్చర్యమ్" అని తాపసి యరచినది "అస్య బాలస్య తవ సంబంధసంవాదిన్యాకృతిరితి విస్మితాస్మి" అని తాపసి పలుకుట తరువాతి సోపానము. అయితే ఆకారసాదృశ్యమునుబట్టియే అనుమానమును స్థిరపరచుకొనుట ప్రాజ్ఞలక్షణము కాదుగదా. అతడు పూరువంశజుడే యని తెలిసికొనుట ఇంకను పైమెట్టు. క్రమక్రమముగ బాలుడు గడికి బారెడు హెచ్చుతగ్గుగ చేరుకొనుచున్నాడు. "అప్సర స్సంబంధేన అస్య బాలస్య జనన్యత్ర... ప్రసూతా" అనునది యింకొక యాశాజననహేతువు. ఈ యప్సరసభర్తనుగూర్చి "ధర్మదారపరి త్యాగినః" అను తాపసినిందావాక్యము మరియొక సోపానము. ఇన్ని ప్రబలమైన కారణములు గోచరించుచున్నను ఇంకను బాహ్యాత్మలో

నాతడు "అనార్యోఽన్యదారవ్యవహారః" అని వెనుకదీయుచునే యున్నాడు. "శకుంతలావణ్యాం పశ్య" అనినపుడు 'కిం తావా మోహంబా' అనిపించుటలో కవి శబ్దశ్లేషపై చాకారపడినాడు కాని ఇది తెచ్చిపెట్టి నట్లు లేక సహజముగనే యున్నది ఇక్కడికైనను రాజుసంశయము నివృత్తికావలసియున్నది. కాని "సంతిపునర్నామధేయసాదృశ్యాని" అని సమాధానము చెప్పుకొనుటలో అతని నిస్పృహ ఎంత గాఢమైనదో తెలియుచున్నది. ఇంతే కాదు "వయం తత్త్వాన్వేషా న్మధుకర హతాః" అను వాక్యమువలన ప్రకటమగు నాతని స్వభావవైశిష్ట్యము కూడ నిరూపితమగుచున్నది. తుదకు రక్షకదండకవృత్తాంతమువలన ప్రత్యక్షప్రమాణము లభించినది. ఇది యామనఃస్థితిప్రదర్శనమునకు ఆఖరిమెట్టు. దీనినైనను రాజు శోధింపక విడిచిపెట్టుటలేదు. "భవతీభ్యాం కదాచి దస్యాః ప్రత్యక్షీకృతా పరిక్రియా?" అని ప్రశ్నించి దానికికూడ సంతృప్తికరమగు సమాధానము లభించిన మీదట "కిమిదానీం పూర్ణమపి మనోరథం నాభినందామి" అని నిశ్చయాత్ముడగుచున్నాడు.

ఇట్లే అంగుళీయకమును శకుంతలకు ప్రదర్శించిన విధానమున కూడ కవి చూపిన శిల్పము అనన్యసాధ్యము. ఈ పట్టున సాధారణముగ నితరకవులయినచో తొందరపడియుందురు. శకుంతలాదుష్యంతుల పునస్సమావేశమునకు హర్షించి చదువరిహృదయ మత్యధాయత్తమై యుండుటచే "బాష్పం ప్రమృజ్య విగతానుశయో భవామి" అని దుష్యంతుడు పలికినపుడుకూడ అంగుళీయకప్రదర్శనమునకు దీనిని కవి సాధనముగ గైకొనబోవుచున్నాడని యూహింపనేరడు. అందుచే 'నామముద్రాం దృష్ట్వా' అనగానే మనస్సొక్కసారిగ అద్భుతరస నిమగ్నమగును. ఇట్టి యద్భుతావహశిల్పముతోడనె శాకుంతలము నందలి వస్తువంతయు సంఘటితమైనది.

శాకుంతలము రసప్రధానమగు నాటకముగాని కథాప్రధానమగు

నాటకము గాదని గదా యనుకొంటిమి. కథను రసమునకు పాత్ర ప్రాయముగ చేయుటవలన కొన్ని యితర సంస్కృత నాటకముల లో వలె ఇరువురు పాత్రలను ప్రవేశపెట్టి "తత స్తతః" అనుచు పరోక్ష కథనమును జెప్పుకొనుచువచ్చుట ఇందు గానము. శాకుంతలము రంగ భూమిపయినికూడ "జయశ్రీని" వరించుట కిది యొక హేతువు.

వివేకానందుడు శాకుంతలమునుగూర్చి యుచ్చరించుచు "It is the Taj Mahal of Dramatic Art" (శాకుంతల నాటకకళకు తాజ్‌మహల్ వంటిది) అని ప్రశంసించెనట. అట్టి ప్రశంసకు ఈ మహా ప్రబంధము ఎంతయు తగియున్నదని దాని నిర్మాణశిల్పము ను తెస్పగ నను సంధించిన సహృదయులు తలయూపకపోరు.

శాకుంతల విమర్శనము

రసవిచారము

—♦ ప్రదర్శనసిద్ధి ♦—

ప్రాచీనసంస్కృతసాహిత్యము రెండు విభాగములు: (1) వైదిక వాఙ్మయము (2) లౌకికవాఙ్మయము. మొదటితరగతికి శిరోరత్నములు ఉపనిషత్తులు. రెండవతరగతికి మకుటములు మహాభారతము రామాయణము మొదలైన ఇతిహాసములు. ఈ రెండు విభాగములును జాతీయజీవితమున రెండు మహోద్యమములను ప్రతిబింబించుచున్నవి; ప్రథమతరగతి దర్శనోద్యమమును ద్వితీయతరగతి ప్రదర్శనోద్యమమును. మొదటితరగతిలో సత్యమును సందర్శించు తహతహకే ప్రాధాన్యము. దర్శించినసత్యమును వాక్కులకందినంతవరకు ఇతరులకు ప్రదర్శించు ప్రయత్న ముపనిషత్తులలో నున్నను దానిని సూటిగను స్పష్టముగను ప్రదర్శించుటయందే వానికి లక్ష్యముగాని ఆకర్షకముగ ప్రదర్శించు ప్రయత్న మెక్కువగ జరుగలేదు అందుచే దానిని దర్శనప్రధాన మనవలసి వచ్చినది. 'దర్శించిన సత్యమును ప్రజాబాహుళ్యమున వ్యాపింపజేయుట ఎట్లు?' అను ప్రశ్న తరువాత నుదయించి తత్ఫలితముగ ఇతిహాసపురాణాదులు బయలుదేరినవి. రెండింటిలోను ఉత్తమ వాఙ్మయమునకు గాఢమైన సత్యదర్శనము సమానధర్మమే. ఉపనిషన్మంత్రద్రష్టల కెట్టి దర్శన మున్నదో రామాయణ రచయితకు భారత కారునికి అట్టిదర్శనమే యున్నదనుట నిశ్చయము. కాని ప్రజాబాహుళ్యమునకు సత్యమును ప్రదర్శించుసిద్ధిలో రెండవవారు పైచేయి అని చెప్పకతప్పదు.

శంకరుడు తన వ్యాఖ్యానములలో (అదే భాష్యములలో)

ఉపనిషత్తులను శ్రుతులనియు మహాభారతమును స్మృతి యనియు వ్యవహరించుచు స్మృతికంటె శ్రుతికి అధిక ప్రాధాన్యము నిచ్చినాడు. శాస్త్రదృష్ట్యా ఇప్పటికిని శ్రుతులే పరమప్రమాణములనుకొనుడు. కాని కళాదృష్టితో చూచినపుడు శ్రుతులకంటె ఇతిహాసపురాణాది స్మృతిగ్రంథములే ప్రయోజనకారు లగుచున్నవి. ఆంగ్లేయప్రోద్బలము ప్రారంభించుటకు పూర్వమున్న హైందవ సాహిత్య మంతయు- దేశభాషలలోనే కానిండు- సంస్కృతములోనే కానిండు- ఇతిహాసపురాణముల మీదనే యాధారపడు చున్నది. ముఖ్యముగ రామాయణము భారతము భాగవతము ఈమూడును తరువాతిసాహిత్య వంశవృక్షములకు కూటస్థము లగుచున్నవి.

—♦ ధ్వని ; రసము ♦—

దర్శనసిద్ధితో తృప్తినందక ప్రాచీనమహర్షులు ప్రదర్శనసిద్ధికయి ప్రీక్షవహించినపుడు రససిద్ధాంతము ధ్వనిసిద్ధాంతమునను రెండు అమూల్య విమర్శనసిద్ధాంతములను కనుగొనిరి. ఇవి రెండును అన్యోన్యాశ్రయములు. ప్రదర్శింపదలచుకొన్న సత్యమును రమణీయముగ నొనర్చుటయే రససిద్ధాంతమునకు పరమప్రాప్యము. దానిని వ్యంగ్యమర్యాదయా స్థాపించుట అనగా రసమునకు సాంద్రత హెచ్చించుట ధ్వనిసిద్ధాంతమునకు ఉత్తమగమ్యము. ప్రత్యక్షోపదేశమును (Didactic preaching) నవీనవిమర్శకులు గర్హించుచున్నారుగదా ! ప్రాచీనాలంకారికులుకూడ దాని నింతకంటెను తీవ్రముగ ఖండించిరి. ఏ పరమార్థమునయిన వాచ్యముగ బోధించుటకంటె ధ్వనిప్రధానముగ సూచించుట పరమప్రయోజనకారి యని వారు ఏనాడో గుర్తించిరి. సాహిత్యమును ప్రభుసమ్మితము సుహృత్సమ్మితము కాంతాసమ్మితము అని విభజించినపద్ధతి ఏనాటిదో కాని ఆనాటినుండియు వారీ యమూల్య రహస్యమును గ్రహించిరనియే నిశ్చయింప దగియున్నది.

—♦ రామాయణ ప్రాముఖ్యము ♦—

మన కున్న కాంతాసమ్మితకావ్యములకెల్ల అగ్రేసర మని చెప్పదగినది వాల్మీకిరామాయణమే. భారతముకూడ అతిమానుష కావ్యమే యనుకొనుడు. కొన్ని కావ్యగుణములలో నిది రామాయణముకంటె మిక్కిలి గొప్పదికూడను కాని దీనిలో శాస్త్రభాగము కావ్యభాగము సరిసరిగ తులతూగుచున్నవి. రామాయణమున నట్లుగాక కావ్యభాగమే అపారముగ విజృంభించి దానికి పూర్ణముగ కాంతాసమ్మితత్వమును జేకూర్చుచున్నది. ఇప్పుడు వాల్మీకిరామాయణ మనుపేర ప్రచారములోనున్న గ్రంథములోని వాచ్యకవిత చాలవరకు ప్రక్షిప్తమే యని నిర్ణయించుటకు ప్రబలాధారములున్నవి. ప్రక్షిప్తము కాదని యంగీకరించినను ఇప్పటి గ్రంథములో కూడ వ్యంగ్యమర్యాదకే పరమప్రాధాన్యము.

—♦ భరతశాస్త్రములు ♦—

రస మనగా నేమి? దాని స్వరూపమెట్టిది? అను ప్రశ్నలు వచ్చినపుడు ఇప్పటికి మనకు లభ్యములగు గ్రంథములలో ప్రప్రథమమున రసమును కళాసిద్ధాంతముగ గ్రహించి ప్రచారమునకు తెచ్చినది భరతుల నాట్యశాస్త్రము. కొంతకాలమువరకు ఒక్కడే భరతు డున్నట్లుగను ఆతడు వ్రాసిన నాట్యశాస్త్రముకూడ ఒక్కటే అయినట్లుగను వ్యవహరించుచువచ్చిరి. కాని 'భావప్రకాశిక' మున్నగు నాట్యశాస్త్రములను బట్టి చూచినచో భరతులు పెక్కండ్రయినట్లును వారి నాట్యశాస్త్రములుగూడ అనేకము లయినట్లును స్పష్టమగుచున్నది. అందు కొన్ని కేవలము వచనములో నున్నట్లుకూడ తెలుచున్నది. ఇపుడు భరతుని నాట్యశాస్త్రమని ప్రచారములో నున్న గ్రంథము వెనుకటి భారతీయనాట్యశాస్త్రములకు సంగ్రహరూపమనికూడ ఏర్పడుచున్నది.

"విభావానుభావ సంచారీభావ సంయోగాద్రస నిష్పత్తిః"

అనువాక్యము భరతనాట్యశాస్త్రము లోనిది. రససిద్ధాంతమున కంతకు మాతృస్థానము నలంకరించుచున్న దీవాక్యమే. దీనికే తరువాతి యాలంకారికు లెన్నో విధముల నర్థముచెప్పుకొని ఎన్నోవాదములను లేవదీసిరి అనుమితివాద మని— భుక్తివాద మని— వ్యక్తివాదమని— ఒకటిరెండు కాదు; లెక్కలేనన్ని వాదములు బయలుదేరినవి అదృష్టవశమున నీ వాదములన్నియు కాళిదాసుకు అర్వాచీనములేగాని ప్రాచీనములుగావు. అందుచే నా వాదములను పరామర్శింపవలసిన బాధ్యత మనకు లేదు. ఆ వాదముల పేరైన నాతడు వినియుండకపోయినను పోవచ్చును.

కాళిదాసు సిద్ధాంతములు

నాటకరచనమునుగూర్చి ఏవో కొన్ని సిద్ధాంతములు చేసికొనకుండగ కాళిదాసు నాటకరచనమున కుపక్రమింపలేదనుట సర్వవాదము. ఆ సిద్ధాంతము లన్నిటినిగూర్చి సమగ్రముగ తెలిసికొనుట కాధారములు లేవు. "బలవదపిశిక్షితానామ్" అనుటవలన చిరకాల మాతడు నాటకరచనమునుగూర్చి యోచించి సాధనచేసి యుండవలె ననిమాత్రము నిశ్చయించి చెప్పవచ్చును.

విక్రమోర్వశీయమునందలి తృతీయాంకప్రారంభమున నున్న విష్కంభమునుబట్టి భరతుడను నాట్యశాస్త్రాచార్యునిపయి కాళిదాసుకు పరమపూజ్యభావమున్నట్లు నిశ్చయింపనగును. కాని నాట్యశాస్త్రములు వ్రాసిన పెక్కుండ్రు భరతులలో ఈ భరతు డెవ్వరో? కాళిదాసుని నాటికే నాట్యశాస్త్రాచార్యుడయిన భరతునినామము పుక్కిటిపురాణముల కాలవాల మయినట్లును దేవర్షిపదమును బ్రాపించి నట్లునుగూడ ఊహింప దగియున్నది భరతునిమాట యెట్లున్నను ఈ విష్కంభమున నాటకప్రదర్శనమునుగూర్చి కాళిదాసుని విమర్శనసిద్ధాంత మొకటి ప్రత్యక్ష మగుచున్నది.

"గాలవ! న జానే ఆరాధితా న వేతి, తస్మిన్ ప్రయోగే సరస్వతీకృతకావ్యబంధే
లక్ష్మీస్వయంవరే తేషు తేషు రసాంతరేషు తన్మయ్యాసీత్"

ఇందులో "తేషు తేషు రసాంతరేషు తన్మయ్యాసీత్" అనువాక్యము ప్రకృతము ప్రధానము. నాటక ప్రదర్శనమును చూడవచ్చిన పరిషత్తును ఆయా రసములందు తన్మయము గావించుటే ప్రదర్శనమునకు పరమ గమ్యమని కాళిదాసుని సిద్ధాంత మని తేలుచున్నది. సరస్వతీదేవి రచించిన "లక్ష్మీస్వయంవరము" అను నాటకమును భరతాచార్యుని శిక్షణము నందిన అప్సరసలు దేవసభలో ప్రయోగించినట్లును ఆ ప్రదర్శనమునుగూర్చి భరతుని శిష్యులిద్దరు ముచ్చటించుకొను చున్నట్లును ఈ విష్కంభ మున్నది నాటక ప్రదర్శనము దేవపరిషత్తుకు నచ్చినదా (పరిషత్తు లెస్సగ నారాధితమైనదా) లేదా అను ప్రశ్నకు పై వాక్యము సమాధానము ఇంకొకటి పార్వతీపరమేశ్వరుల వివాహమును వర్ణించు కుమారసంభవము సప్తమసర్గలో వివాహానంతరము నూతనదంపతులు అప్సరసలు ప్రదర్శించిన నాటకమొకటి చూచినారని వర్ణించుచు

తౌ సంధిషు వ్యంజితవృత్తిభేదమ్ రసాంతరేషు ప్రతిబద్ధరాగమ్,
అపశ్యతామప్సరసాం ముహూర్తం ప్రయోగమాద్యమ్ లలితాంగహారమ్.

అని యొకశ్లోకమును వ్రాసినాడు. ఇందు "సంధిషు వ్యంజితవృత్తిభేదమ్" "రసాంతరేషు ప్రతిబద్ధరాగమ్" "లలితాంగహారమ్" అని ప్రదర్శన వర్ణనమున మూడు విశేషణము లుపయోగించినాడు. ఈ మూడును ప్రదర్శన మెట్లుండవలెనో సూచించునవియే యయినను నాటకరచనమున ఈ విశేషణములలో సూచించిన ప్రదర్శనలక్షణములకు అవకాశ మీయవలెనని కాళిదాసు సిద్ధాంతమైనట్లు నిర్ణయించుటకు ఎట్టి యాక్షేపణయు నుండజాలదుగదా?

ఇదిగాక మాళవికాగ్నిమిత్రమున మాళవికనృత్య మున్నదిగాని అది నాటకప్రదర్శనము గాకపోవుటచే నంత ప్రయోజనకారి కాదు. "కాంతమ్ క్రతుమ్ చాక్షుషమ్" అనుటవలన నృత్యవిద్యయెడ

నాతని పూజ్యభావము మాత్రము వ్యక్తమగుచున్నది అది నాటక ప్రదర్శనమునకుగూడ అన్వయించుకొనుట కాక్షేపణ ముండజాలదు. మాళవికలోని ప్రస్తావననుబట్టి భాసాదుల నాటకములపయి కాళిదాసుకు గౌరవ మున్నట్లు కనబడదు. ఇంతకుమించి కాళిదాసుకృతులలో నాటకరచనమునుగూర్చికాని ప్రదర్శనమునుగూర్చికాని అతని యభిప్రాయము లిట్టివి అని నిర్ణయించుటకు ప్రత్యక్షసాధనములు కానరావు.

పరిశోధనవలన దేలుచున్న దేమనగ రససిద్ధాంతము కాళిదాసునకు పరమప్రమాణమనియు దానిపయి నిటీవల బయలువెడలిన వాదములుమాత్ర మాతనిని స్పృశించి యుండకపోవచ్చుననియు కాళిదాసునికి పూర్వము ప్రచారముగ నున్న నాట్యశాస్త్రములు ఇతరులు రచించినవికూడ ఉన్నను భరతశాస్త్రమునందే కాళిదాసునికి పూజ్యబుద్ధి యనియును.

ఇంతేకాక కాళిదాసుకు వాల్మీకిపట్ల నెట్టి గౌరవమున్నదియు రఘువంశమే ప్రత్యక్షముగ చాటుచున్నది. కవితాతత్త్వమునుబట్టి కాళిదాసును వాల్మీకి మానసపుత్రునిగ ఎంచినను ఎంచవచ్చును.

అనగా కాళిదాసు నాటకములలో-ముఖ్యముగ అతని యుత్తమ కృతియగు శాకుంతలమున- రససిద్ధాంతమునకు పరమాలంబనములగు భరతశాస్త్రసంప్రదాయములును వాల్మీకి కవితాసంప్రదాయములును సమ్మేళన మొందినవి.

—• పూర్వోదాత్తము; ఉత్తరోదాత్తము •—

ఈ సందర్భమున రససిద్ధిలో వాల్మీకికి కాళిదాసుకు గల యుపార తారతమ్యమును విస్మరింపరాదు. నన్నయభట్టారకులు సూచించినట్లు ప్రశస్తమైన కావ్యనాటకములు అన్నియు "ఉదాత్తరసాన్విత" ములుగ నుండవలెను. కాని ఈ-యుదాత్తతలో మరలభేదమున్నది; ఉత్తరోదాత్తత యని పూర్వోదాత్తత యని. శృంగారరసమునే గైకొందము.

శాకుంతలమున శృంగారరస మున్నది. భాగవతము దశమస్కంధమున శృంగారరసమున్నది. శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రణయమును రాధాకృష్ణుల ప్రణయమును ఒక్కటేనా? మన ప్రత్త్వమునుబట్టి చూచినచో నీ రెండింటికిని అపారతారతమ్య మేర్పడుచున్నది. మొదటిది భోగమయము; అనగా స్వార్థపరాయణము; రెండవది త్యాగమయము; అనగా స్వార్థశూన్యము. మొదటిది దేహాభిమాన కలుషితము. రెండవది దేహస్పృహయే లేని యాత్మిక ప్రణయము. ఇట్టులే అతీత భూములనుండి చ్యుతినందని రామాయణమునందలి రసపోషణమునకును మానవభూముల నతిక్రమింపని రఘువంశమునందలి రసపోషణమునకును ఎంతో తారతమ్యమున్నది. ఈ తారతమ్యము అనుభవైకవేద్యము.

ఈ తారతమ్యమునకు హేతువేమి అని ప్రశ్నించినచో వాల్మీకికి సత్యము ప్రత్యక్షోపలబ్ధము. అతడు స్వయముగ నాత్మను అదే పరమాత్మను సందర్శించినాడు. కాళిదాసు సందర్శించినట్లు కనబడదు; అనగా నాతనికి సత్యము పరోక్షోపలబ్ధము లేక విశ్వాసోపలబ్ధము అనియే చెప్పవలసియున్నది. వేదశాస్త్రములను పఠించిగాని పెద్దలవలన విని గాని అతడు సత్యమును విశ్వసించుచున్నాడే గాని చిత్రించు సత్యమాతనికి ప్రత్యక్షోపలబ్ధము కాదు. సత్యసందర్శన మైయున్నను పోషించురసమును ఉత్తరోదాత్త మనియు అంతసుపూర్వము పోషించురసమును పూర్వోదాత్త మనియు పేర్కొనవచ్చును. కాళిదాసుకంటె వాల్మీకి పూర్వుడు గనుక నంధవిశ్వాసముచే నీ విభజనము జరుగుటలేదు. కాళిదాసుకు తరువాత వచ్చిన కృష్ణకర్ణామృతము కూడ ఉత్తరోదాత్తరసాన్వితమే. సంస్కృతమున నుత్తరోదాత్తరసాన్వితముల కలంకారమైయున శ్రీమద్భాగవతము కాళిదాసుకు తరువాతి గ్రంథమే యని కొందరి మతము. దేశభాషలలోనహితము నుత్తరోదాత్తతరసాన్వితము లున్నవి. తమిళములో ఆండాళ్లమ్మ తిరుప్పావై " హిందీలో మీరాబాయి "భజనావళి" తులసీదాసు

"రామాయణము" తెనుగులో తిక్కన భారతము నుత్తరోదాత్త రసాన్వితము లే. ఇంకను ఇట్టివి చాల కావ్యములున్నవి. ఉదాహరణకయి కొన్నిటినిమాత్రము పేర్కొనవలసి వచ్చినది.

—♦ భావన; యౌగిక దర్శనము ♦—

సత్ప్రదష్టయయినకవికి యౌగికదర్శనము రసనిర్వహణసాధనము. దర్శనము లేనికవికి భావనాబలమే యాధారము. సాధనభేదమునుబట్టి ప్రయోజనసిద్ధిలో నెంతో తారతమ్యమేర్పడును. ఉత్తరోదాత్తరచనములలో నున్న చైతన్యసాంద్రత పూర్వోదాత్తములలో నుండదు. చైతన్య మనగా చిత్తమును కదలించేశక్తి. రామాయణములో నొక్క శ్లోకమునకున్న చైతన్యశక్తి రఘువంశమునకంతకును లేదనిన నతిశయోక్తి గానేరదు. పరిణతినందిన రసజ్ఞులు దీని యాథార్థ్యము నంగీకరింపగలరు.

—♦ రసనిర్వచనము ♦—

ఇంతకును రసనిర్వచనము తేలనే లేదని కొందరు శంకింపవచ్చును. రసము అనిర్వచనీయము అనుభవైకవేద్యము ననుటకంటె జేయగలిగినపని కనబడదు. రసనిర్వచనమునుగూర్చి ఎందరో యాలంకారికులు కృషిచేసిరి. కృతార్థులయినట్లుమాత్రము తోచదు.

"విభావానుభావ సంచారీభావ సంయోగాద్రస నిష్పత్తిః"

అనుమాత్రము రసనిర్వచనము అని పెక్కండ్రు భ్రమపడిరి. నిజమునకు ఇది రసనిష్పత్తిక్రమమును పేర్కొనుచున్నదేగాని రసమును నిర్వచించుటలేదు. రంగభూమిపై విభావానుభావ సంచారీభావములు సమ్యక్ యోగము నందినపుడు సామాజికుని (ప్రేక్షకుని) హృదయమున రసనిష్పత్తి యగుచున్నదని పైవాక్యమునందలి అభిప్రాయము. నాటకప్రదర్శనమున కన్వయించు దీనిని దీసికొనిపోయి తరువాతివారు శ్రవ్యకావ్య విమర్శనములో జొప్పించుకొన్నారు శ్రవ్యకావ్యములలో ననుభావములను వర్ణించి చెప్పవలసినదేగాని నాటకప్రదర్శనములలో

నటె ప్రత్యక్షపరచుటకు వీలు లేదుకదా! నిజమునకు నాట్యకళ యంతయు ననుభావాశ్రయమేగదా!

"రసో వై సః" అను శ్రుతిలో నున్న రసశబ్దము లలితకళలలోని రసమునకు అన్వయింపదని కొందరి మతము. అన్వయించు ననుకొన్నను ఈ వాక్యము రసమాహాత్మ్యమును వర్ణించుచున్నదిగాని రసమును నిర్వచించుటలేదు.

"యోగము" అనుపదమును సాధనము సాధ్యము అను రెండర్థము లందును వాడినట్లే రసమునుకూడ వాడుట కలదు. "రసో వై స బ్రహ్మచారీ బ్రహ్మ" ఇత్యాది వాక్యములలో కావ్యజన్యానందమునకు పర్యాయపదముగ రసశబ్దమును వాడినట్లు గనవచ్చుచున్నది. కావ్యజన్యానందమునకు ఒక్కరసముమాత్రమే గాక పాత్రీకరణము వస్తునిర్వహణము మున్నగు కావ్యగుణము లన్నియు సాధనము లగుచున్నవి. అందుచే భరతాచార్యులమతము ననుసరించి విభావానుభావ సంచారీభావ సంయోగమున నుదయించు ననుభూతినే రసముగ గ్రహించుట యుక్తము. అనగా రసమునకు కావ్యజన్యానందమునకు సాధనసాధ్యభేద మేర్పరచుకొని వ్యవహరించుటయే యనువుగ గనవచ్చుచున్నది. రమణీయభావ సంయోగము రసమునకు ప్రధాన లక్షణముగ నిర్ణయింపవచ్చును.

'రసమువలన నుదయించు నానందస్వరూప మెట్టిది?' అను ప్రశ్న వచ్చినప్పుడు కొందరు ఇది బ్రహ్మానందమునకు సన్నిహిత మనిరి. కాని మరికొందరు, "బ్రహ్మానంద మనిన నెవ్వరికిగాని గోచరింపని యనుభవము. రసానందము సార్వజనీన మగుటచే విషయానందమునకు సన్నిహితము" అనిరి. నిజమునకు ఉదాత్తనుబట్టియు ఉత్తేజకత్వమును బట్టియు ఇది బ్రహ్మానందమునకు సన్నిహితమనియు సార్వజనీనతనుబట్టి యిది విషయానందమునకు సన్నిహిత మనియు సమన్వయించుట సమంజసము.

—♦ రసము. అలౌకికము ♦—

సన్నిహిత మనగనే విషయానందము నిదియు ఒక్కటేయని భ్రమింపరాదు. పెక్కండ్రు పాశ్చాత్యకవులును విమర్శకులును ఇటీవల నన్ని దేశములయందలి కొందఱు రచయితలును కావ్యరసమునకు లోక రసమునకు మన యాలంకారికులు నిర్ణయించిన స్వరూపభేదమును గుర్తింపనేరక తప్పుత్రోవలు త్రొక్కిరి, త్రొక్కుచున్నారు.

లోకమున పుత్రుని గోల్పోయిన తలిదండ్రులు విలపించుచుండగ నొక్కనిముషమైన నక్కడ నిలువలేము. కావ్యమున నభిమన్యుని గోల్పోయిన సుభద్రార్జునుల విలాపమును పదేపదే చదువుకొని యానందించుచున్నాము. కవి ప్రపంచించుచున్నది లోకరసమే యైనచో నీయానందము రాదు. ఇది వాస్తవమేయని భ్రాంతిపుట్టించుటకయి లోకమునకు సన్నిహితముగ సంచరించినను అలౌకికమైన చక్షువుతో దృశ్యము నతిక్రమించి సత్యము నుపలబ్ధినొంది అసత్యమును రసప్లుతము గావించి కవి మన కందిచ్చుచున్నాడు. అనగా కవిప్రతిభవలన లోకరసములోని జుగుప్స నశించి లోకరసము కావ్యరసముగా మారుచున్నది. దీనినే యానందవర్ధనాచార్యులవారు.

> దృష్టపూర్వాఽపిహ్యర్థా కావ్యే రసపరిగ్రహాత్,
> సర్వే నవా ఇవాఽభాన్తి మధుమాస ఇవద్రుమాః॥

అని చక్కగ సూత్రీకరించినారు.

లోకరసమును కావ్యరసముగ నెన్నడు భ్రమింపని కవిశేఖరులలో కాళిదాసొక్కడు. షేక్స్పియరు షా వంటి యుపజ్ఞాశాలురే లోకరసమును కావ్యరసముగ గైకొని భ్రమించిన ఘట్టము లున్నప్పుడు కాళిదాసుని దెంతటి నిశితప్రజ్ఞయో విస్పష్టము కాగలదు. కాళిదాసు రచించిన మూడునాటకములలోను ఉదాత్తమైన కావ్యరసమే ఎల్లెడల ప్రత్యక్షమగుచున్నను మాళవికలో రసము కొంతవరకు

పలుకగ నున్నదని చెప్పక తప్పదు. ఉర్వశీయమున నంతకంటె సాంద్రముగను ఉజ్జ్వలముగను ఉన్నను శాకుంతలమునందలి రసముతో తుల తూగలేదు.

—♦ రసప్రయోజనము అపరిహార్యము ♦—

మనస్సును ఉత్తమభూమికలకు గొనిపోయి నీచసంస్కారములను నశింపజేయుటలో రసమునకు గల శక్తి అప్రతిమానమని ప్రాచీనులు కనుగొనిన అమూల్యరహస్యములలో నొక్కటి. శాస్త్రము తిక్తమగు నౌషధమువంటిది. కావ్యము రసప్లుతమగుటచే ఆస్వాదనీయమగు నాహారమువంటిది. భవరోగము శాంతించిన వెనుక శాస్త్ర మప్రయోజన మగుచున్నది. ఈశ్వర సందర్శనమును బడసినవారికిగూడ రసము ఆస్వాదనీయ మగుచున్నది. శ్రీకృష్ణుని యవతారమని బుధులారాధించు శ్రీచైతన్యమహాప్రభువు చివరవరకు కావ్యరసము నభిమానించుచునే యుండువాడు. దక్షిణయాత్రకు వచ్చినపుడు కృష్ణకర్ణామృతమును గాంచి యాతడు పొందిన ఆనందమునకు మేరలేదు. తిరిగి పూరీ (శ్రీజగన్నాథము) పోయినపుడు "మాకేమి దెచ్చితి" రని భక్తులు ప్రశ్నింపగ "కర్ణామృతమును దెచ్చితి" నని తాను వ్రాయించుకొని వచ్చిన ప్రతిని వారికి సమర్పించెను. ఇట్లే పరమభక్తులగు మహాప్రభువు శిష్యులుకూడ కావ్యరసము నభిమానించి "విదగ్ధమాధవము" "లలితమాధవము" మున్నగు నాటకములను ప్రేమభక్తి యుదయించిన వెనుక రచించిరి.

పూర్వోదాత్తములు ఉత్తరోదాత్తములంత ప్రయోజనకారులు కాకపోయినను మనస్సునకు ఆరోగ్యదాయకమగు వినోదమును గల్పించుటచేతను వినోదద్వారమున చిత్తము నున్నతభూమికలకు గొనిపోవుటవలనను ఇవికూడ మహోపకారు లగుచున్నవి.

—◆ రసైక్యము ◆—

శాకుంతలమున రసైక్యము అను నొకగొప్ప గుణమున్నది.

"రసైక్యము" అనుశబ్దము వాడకున్నను ప్రాచీనాలంకారికులు కొందరు కవి రసవిరోధము రాకుండ జూచుకొనవలె ననుటలో రసైక్యమును కొంతవరకు సూచించినవా రగుచున్నారు. అంగిరసమునకు అంగరసములకు పరస్పరసహిష్ణుత్వము లేకపోయినపుడు రసవిరోధము వాటిల్లుననియు సుకవి యిది పరిహరించుకొనవలెననియు వారి యాదేశము. అంగిరసస్వభావము అంగరసస్వభావము పరస్పర సహిష్ణుత్వము కలిగి యుండవలెననుట ఒకటి. అంతేకాక పరిమాణ మందుకూడ అంగరసములలో నేయొక్కటియు అతిమాత్రముగ విజృంభించి అంగిరసమునకు భంగము తేకూడదనుట మరియొకటి. ఈ రెండును రసైక్యసిద్ధాంతమున నంతర్భూత మగుచున్నవి.

ప్రకృతము ప్రతిపాద్యమగు రసైక్యగుణము ఇంకను దూరవ్యాప్తి నందుచున్నది. కావ్యమునందలి రసస్వరూపమునుబట్టి కావ్యమునందలి ఇతరగుణముల స్వరూపము నిర్ణీతమగుటయే యిందలి రహస్యము. శాకుంతలమునందలి రసపోషణము బహులలితమయినది. లాలిత్యమును కళాదృష్టిపై కాళిదాసుని తాత్త్వికగుణముగ నిర్ణయింపవచ్చును. లలితమయిన రసపోషణకు అనుగుణముగ వస్తునిర్వహణము పాత్రీకరణము పద్యరచనము వచనరచనము లాలిత్యమునే వహించినచో రసైక్యము సిద్ధించును. కళాపూర్ణోదయములో నున్నట్లు గంభీరవస్తువుగాని శకుంతలోపాఖ్యానమున నున్నట్లు శక్తి (Vigour) మయ వస్తువుగాని ఈ నాటకమునందలి రసైక్యమునకు భంగము తెచ్చియుండును శకుంతలోపాఖ్యానమునందలి వస్తువును ఎంత లాలిత్యమయముగ కాళిదాసు మార్చుకొని వచ్చినాడో "శాకుంతలము శకుంతలోపాఖ్యానము" అను వ్యాసమున విపులీకృతమగును. భారత పాత్రీకరణమున నున్న యథార్థ

పరిపక్వమైనచో ఇంతటి రసలాలిత్యమునకు విరోధించి యుండదు. అందుచేతనే కాళిదాసు అవకీరణము నవలంబింపవలసిన వాడాయెను (పాత్రీకరణమును వ్యాసమును చూడవలెను). ఇట్టి శైలివిషయమున గూడ. కాళిదాసు పద్యరచనము వచనరచనము అత్యంత లలితములు. అందుచే రసస్వరూపములో తెన్నగ లీనమగుచున్నవి. అన్వయకాఠిన్య మున్నట్టిగాని ఓజోగుణ ప్రధానమున్నట్టిగాని శయ్య వ్రాసినచో రసైక్యము సిద్ధించి యుండదు. మయూరుని సూర్యశతకమునందలి పద్య రచనగాని కృష్ణరాయని ఆముక్తమాల్యదలోని పద్యశైలిగాని తుదకు తిక్కన భారతపద్యశైలిగాని శాకుంతలమునందు ప్రత్యక్షమగు రస లాలిత్యముతో నేకీభవింపదు. వస్తునిర్మాణము పాత్రీకరణము పద్యరచ నము వచనరచనము మున్నగు నితర కావ్యగుణములన్నియు నదులు సము ద్రములో నంతర్భూతములగునట్లు తక్కిన రంగులన్నియు తెలుపురం గులో నంతర్భూతములైనట్లు రసమున లీనము కాజాలినప్పుడే రసైక్యము సిద్ధించుచున్నది.

అట్టి రసైక్యము శాకుంతలమున పూర్ణసిద్ధివహించి ప్రత్యక్షమగు చున్నది. ఇది యీ కావ్యమునకు ప్రత్యేక వైశిష్ట్యమును సంపాదించు గుణము. శాకుంతలపాత్రలకు తక్కిన కావ్యగుణము లెప్పు యర్థమైనను గాకున్నను రసస్వరూపము అర్థమైతీరవలెను. రసముమీదనే తక్కిన కావ్యగుణము లన్నియు ఆధారపడి రసములోనె అంతర్భూతము లగు చున్నవి కావున.

సాత్త్వికము

షేక్స్పియరునాటకములలో ముఖ్యముగ నతని ట్రాజెడీలలో రసము ఝంఝామారుతమై విజృంభించును. భవభూతి ఉత్తరరామ చరిత్రమునకూడ నంతే. కరుణరసము గావున నదియట్లు విజృంభించిన దనుకొనుటకు వీలులేదు. వాల్మీకి రామాయణమునగూడ కరుణరసము

ప్రత్యక్షమగుటలేదా? అది షేక్స్పియరు చేతిలోను భవభూతి చేతిలోను నడచినట్లే నడచినదా!

శాకుంతలమునందలి రససంచారము మిక్కిలి సాత్త్వికము ఇది శృంగారరసము గనుక నట్లు సంచరించినదని పొరపడరాదు. శృంగారప్రధానములయిన కావ్యములలోగూడ రజోగుణప్రధానమైనట్టియు తమోగుణప్రధానమైనట్టియు రససంచారము లేదా? ప్లెచ్చ్యేయము తారాశశాంకము మున్నగు గ్రంథము లీయంశమును స్పష్ట పరుపవా! హృదయగతులకు అనారోగ్యకరమైన భావ మొక్కటియు శాకుంతలమున ప్రత్యక్షమగుటలేదు. కాళిదాసుని రసము సహృదయుని రసమయతనువునకు మలయమారుతమువలె సోకి ఎంతో హాయిని గూర్చును. ఇంత చక్కని సాత్త్వికసంచారముగలిగిన రసపోషణము మిక్కిలి అరుదు– ఉత్తమకృతులలోగూడ

—♦ సుపుష్టము ♦—

సాత్త్వికమొనరింపవలెనను ప్రయత్నమున కొందరు రసమును దుర్బలముగ నొనరింతురు. ఏమాత్రము శ్రమచేసినను శరీరము మోకెక్కి పోవునను భయముచే వ్యాయామమేమియు లేక కృశించు నందగత్తెలవలె నట్టిరసము అస్తినాస్తివిచికిత్సాహేతువగును. కాళిదాసుని రసపోషణ మట్టిది కాదు. అది సుపుష్టమై యలరారుచున్నది. ఒకవంక సాత్త్వికతాపరిహద్దులను దాటకుండ జూచుకొనుచు ఇంకొకవంక దౌర్బల్యమునకు తావీయకుండ గాపాడుకొనుట కవికి అసిధారావ్రతమే.

—♦ రససంచరణసాధనములు ♦—

రససంచరణసాధనములు ఆయాకవుల ప్రతిభావైశిష్ట్యమునుబట్టి మారుచుండును. అందరికిని సామాన్యమార్గము లెవ్వరును నిర్ణయింప జాలరు.

కాళిదాసు అవలంబించిన నాటకములన్నిటికన్న మిక్కిలి యద్భుతావహమైనది శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రథమసమావేశమును గైకొందము. నాయికను సంయమించుచు మూకీభావమును వహింపజేసి అతడు రససంచారము గావించినాడు.

రాజా :—(శకుంతలాభిముఖో భూత్వా) అపి నామ తపో వర్ధతే ?

శకుంతలా :—(సాధ్వసా దవచనా తిష్ఠతి

ఇట్లే తరువాతకూడ

అనసూయా :—సనాథా ఇదానీం పిత్తనాతిణి.

శకుంతలా.—(శృంగారలజ్జాం నిరూపయతి.)

మరికొంతదూరము పోయిన వెనుక

రాజా :—ఉపపద్యతే.

మానుషీషు కథం వా స్యాదస్య రూపస్య సంభవః
న ప్రభాతరలం జ్యోతిరుదేతి వసుధాతలాత్

శకుంతలా :—(అధోముఖీ తిష్ఠతి.)

ఇంకను కొంతదూరము పోయిన వెనుక

ప్రియంవదా .—(సస్మితం శకుంతలాం విలోక్య నాయకాభిముఖీ భూత్వా) కిం పునరపి వక్తుకామ ఇవార్యః ?

శకుంతలా :—(సఖీమఙ్గుల్యా తర్జయతి.)

ఈ తీరుగ నీ ఘట్టమున శకుంతలపక్షమున రంగసూచనల మూలముననే రసపోషణము గావించుకొని వచ్చినాడు. శకుంతల ఊర్వశివలె ముందుకు చొచ్చుకొనివచ్చునది కాదు. మాటగత్తెయు గాదు. శృంగారభావములు మనస్సులో నుదయింపగనే ఇవి ఆశ్రమ జీవితమునకు విరుద్ధములని భయపడు నంతటి ముద్దరాలు. అట్టి యమాయకహృదయ నీ తీరున మూకీభావము వహింపజేసి చిత్రించుటలో నౌచిత్యము కృతార్థమగుచున్నది ఈ యౌచిత్యము ననుసంధించినపుడు రసోదయమగుచున్నది.

శకుంతల మూకీభావమునవహించుటలో నెంత యందమున్నదో

అనసూయాప్రియంవదలు వాచాలత ప్రకటించుటలోకూడ నంత యందమున్నది వారుమాత్రము తపోవనవర్ధితలు గారా? ఒక్కచోటనే పెరిగినను అందరకు ఒక్కస్వభావ మలవడదుగదా! కొందరు మాటకారు లుందురు. మరికొందరు మౌనప్రియు లుందురు. అంతేకాక శకుంతల కయిన భావోదయము వారికి కాలేదుగా? అందుచే చలాకిగా మాటాడుచున్నారు ఈ పట్టున శకుంతలావిషయాన మెంతరసోద్బోధకమో పరిహాసములతోడను కుహనాకలహములతోడను వృత్తాంతకథనముల తోడను నిండిన వారి మాటకారితనమును అంత రసోద్బోధకమే

ఒక్కొక్కప్పుడు వక్రోక్తి ఎంతో రససంచరణసాధన మగుచున్నది. మూడవయంకమున లతామంటపమున చెలికత్తెలతో ముచ్చటించుకొనుచున్న శకుంతలను రాజు సమీపింపగనే చెలికత్తె లిరువురును

ఉభే:—(విలోక్యసహర్షం) స్వాగత మవిలమ్బితో మనోరథస్య.

అనుట ఎంతో రసోద్బోధకముగ నున్నది. ఇచ్చట "ఆర్యులకు స్వాగతము" అనియో "ప్రియవయస్యునికి స్వాగత" మనియో సామాన్యకవి రచించియుండును. దుష్యంతుని "విలంబన మొనర్పని మనోరథము" గా వర్ణించుటలో నెంత రసమున్నది! ఇట్టి రసవద్వాక్యములు శాకుంతలములో పుంఖానుపుంఖములు.

కాళిదా సుపయోగించిన రససంచరణసాధనములలో "ధ్వని" యగ్రస్థానమును వహించుచున్నది. ఇంచుమించుగ శాకుంతలము నంతను దీనికి నిదర్శనముగ చేయవచ్చును. ప్రతివాక్యమునందును వాచ్యార్థములకంటె వ్యంగ్యార్థములు బహుముఖముల సంచరించుచుండును.

అనసూయాప్రియంవదే (సఖ్యౌ) — (ఉభయోరాకారం విదిత్వా) సఖి శకున్తలే
యద్యద్య తాతః సన్నిహితో భవేత్.

శకున్తలా :—(సరోషమ్) తతః కిం భవేత్ ?

సఖ్యౌ :—ఇమం జీవితసర్వస్వేనా ప్యతిథిం కృతార్థీకరిష్యతి.

ఇక్కడ "జీవితసర్వస్వ" మనుటలో వారిసర్వస్వమును ధారపోసి అతిథిని తృప్తిపరచియుందు రని వాచ్యార్థము. వారి జీవితసర్వస్వము శకుంతల ("సకులపతే రుచ్ఛ్వసితమ్") ఆమెను అతిథికర్పించి యుందు రని వ్యంగ్యచమత్కృతి.

అనౌచిత్యమును పరిహరించుటలో సిద్ధహస్తుడైన కాళిదాసునకు పరమ బాంధవ్యము నెరపుచున్నది. మూలములో శకుంతలజన్మకథను శకుంతలచేతనే దుష్యంతునికి చెప్పించినాడు. అందులో కొంతవర్ణనము అసభ్యముగకూడ నున్నది. కాశ్యపులు వేరొక మునికి చెప్పినకథను శకుంతల "తుచ" లు తప్పకుండ నువదించిన దన్నను అనౌచిత్యము పరిహృతము కాలేదు. నాటకములో చెలికత్తెచే చెప్పించుచున్నను

అనసూయా :— తతో వసన్తోదారసమయే తస్యా ఉన్మాదయితృకం రూపం ప్రేక్ష్య
(ఇత్యర్ధోక్తే లజ్జయా విరమతి)

రాజా :— పరస్తాదవగమ్యత ఏవ.

అని ధ్వనిప్రధానముగ కాళిదాసు నిర్వహించినాడు. ఈధ్వనివలన మేనకావిశ్వామిత్రుల సంభోగవర్ణనము పరిహృత మగుచున్నది.

మూలమున "నా కుమారుని యౌవరాజ్యమిచ్చుట కంగీకరించినచో నేను నిన్ను వివాహమాడెదను" అని దుష్యంతునితో శకుంతలచే ననిపించినాడు. అదియొక వృక్షకమైన సమంజస మనుకొనుడు. కాని కాళిదాసు అట్లు వాచ్యముగ నడిగింపక తృతీయాంకమున

అనసూయా :— వయస్య బహువల్లభా రాజానః శ్రూయన్తే. యథా నౌ ప్రియసఖీ బంధుజనశోచనీయా న భవతి తథా నిర్వాహస్వ.

అని ధ్వనిప్రధానముగ నడిగించి దానికి దుష్యంతునిచేత

దుష్యన్తః :— భద్రే కిం బహునా ?

పరిగ్రహబహుత్వేఽపి ద్వే ప్రతిష్ఠే కులస్య మే
సముద్రరశనా చోర్వీ సఖీ చ యువయోరియమ్.

అని ధ్వని ప్రధానముగనే సమాధానము చెప్పించినాడు. ఔచిత్యభంగము వాటిల్లిన రసభంగ మగుననుట సువిదితమే కాదా. అందుచే నీ కావ్యమున ధ్వని రసమునకు జనకస్థాన మగుటయేగాక రక్షకస్థానము గూడ నగుచున్నది.

రసపోషణములో నిగ్రహముచూపి అత్యంతధ్వనిప్రధానముగను లలితముగను చిత్రించుకొనివచ్చినది శకుంతలాదుష్యంతుల రహస్యసమావేశమును. ఔచిత్యము నతిక్రమించుటకు ఇది మిక్కిలి వాటమైన సన్నివేశము. ఎట్టి మహాకవినైనను లోలునిగా చేయజాలిన ఘట్టమది. ఇది సూచనప్రధానముగనే చిత్రించుట కాళిదాసుని కళాకౌశలమునకు విజయభేరి.

ముహురంగుళిసంవృతాధరోష్ఠం
ప్రతిషేధాక్షరవిక్లబాభిరామమ్
ముఖమంసవివర్తి పక్ష్మలాక్ష్యాః
కథమప్యున్నమితం న చుమ్బితం తు.
(అం. 3 శ్లో. 22)

అంగిరసపోషణముననేగాక అంగరసపోషణమునగూడ నీ లాలిత్యము నీనిగ్రహము ఎంతో రమణీయములుగ బ్రత్యక్ష మగుచున్నవి. చతుర్థాంకమున "యాస్యత్యద్యశకుంతలేతి" "పాతుంన ప్రథమమ్" ఇత్యాది సుప్రసిద్ధశ్లోకములమాట యటుండగా చిన్నచిన్న శ్లోకములలోగూడ విషాద మెంత లాలిత్యమును వహించుచున్నది!

శమమేష్యతి మే శోకః కథం ను వత్సే త్వయా రచిత పూర్వమ్
ఉటజద్వారవిరూఢమ్ నీవారబలిం విలోకయతః॥ అం. 4. శ్లో. 20.

ఇట్లే సప్తమాంకమున వాత్సల్యరసముగూడ.

అనేన కస్యాపి కులాంకురేణ
  స్పృష్టస్య గాత్రేషు సుఖం మమైవమ్
కాం నిర్వృతిం చేతసి తస్య కుర్యాత్
  యస్యాయమంకాత్ కృతినః ప్రరూఢః అం. 7. శ్లో. ౧౯.

ఆలక్ష్యదంతముకులా ననిమిత్తహాసై
రవ్యక్తవర్ణరమణీయ వచఃప్రవృత్తీన్
అంకాశ్రయప్రణయిన స్తనయాన్ వహంతో
ధన్యాస్తదంగరజసా మలినీభవంతి. అం. 7. శ్లో. 17.

వివాదఘట్టమగు పంచమాంకమున, పశ్చాత్తాపము తీవ్రదశలో ప్రత్యక్షమగు షష్ఠాంకమునఁగూడ రసపోషణము తల్లాలిత్యమును వీడకున్నది. రసపోషణము అత్యంత లలితముగ నుండవలెనను నాదర్శము కాళిదాసునికి మన మారోపించుగుణము కాదనియు అది యాతనిచే పూర్ణముగ నధిష్ఠమయినగుణమే యనియు నిరూపించుటకు వెనుక నుదహరించిన కుమారసంభవములోని శ్లోకములోని "లలితాంగహారమ్" అను విశేషణము ప్రబలాధారము. రసపోషణము లలితముగ నున్నప్పుడే నటుని యంగవిక్షేపము లలితమగుటకు కవి యవకాశము కల్పించినవాఁ డగుచున్నాఁడుగదా!

ఇంకొక్కవిశేష మీ సందర్భమున గమనింప వలసియున్నది. భారతములోని శకుంతలోపాఖ్యానమునకు ప్రధానరసము వీరరసము. శృంగారరసము కాదు. యుద్ధము సంభవించినపుడే వీరరసమునకు ప్రసక్తి యని స్థూలదృష్టులు భ్రమపడుచుందురు. ఉత్సాహము స్థాయిగాఁగల భావవిజృంభణ మెచ్చట నున్నను అది వీరరసమే. ఈ తీరుగ జూచుకొన్నచో దేశాభిమాన పూరితములగుకృతులు వీరరస ప్రధానములే. పండితుల వాగ్యుద్ధములకుఁగూడ నాలంకారిక ముద్ర వైచుటకు గాఁబోలును పండితరాయలవారు "పాండిత్య వీర" మని వీరరసములో నొకవిభాగమును జేర్కొనుచున్నారు. శకుంతలోపాఖ్యానమున ప్రత్యక్షమగుచున్న ప్రధానరసము ధర్మవీరము,

ఉపాఖ్యానములోని ప్రధానఘట్టము శకుంతలాదుష్యంతుల వివాదము గదా! అది వీరరసప్రధానముగ నుండుటలో నాశ్చర్యములేదు గాని వారివివాహమునుగూడ మూలములో ధర్మవీరరస ప్రధానముగ చిత్రించినాడు.

యది ధర్మపథ స్త్వేష యది చాత్మప్రభు స్త్వము
ప్రదానే పౌరవశ్రేష్ఠ శ్రుణు మే సమయం ప్రభో.

శాకుంతలము శృంగారరసప్రధానమని స్థాపించుటకు శ్రమ మక్కఱ లేదు. విశేష మేమనగ వీరరసప్రధానముగ నుండవలసిన వివాద ఘట్టమునకు ప్రాధాన్యము లేకుండ జేయుటయే గాక ఉన్నంతవరకయి నను ఆ ఘట్టమునగూడ శృంగారరసోద్బోధకము లయిన భావములకే ప్రసక్తి గల్పించుచున్నాడు.

మయ్యేవ విస్మరణ దారుణచిత్తవృత్తౌ వృత్తం రహః ప్రణయమప్రతిపద్యమానే,
భేదా ద్భ్రువోః కుటిలయో రతి లోహితాక్ష్యా భగ్నం శరాసనమివాతిరుషా స్మరస్య.

శృంగారరసము ప్రాయికముగా కాళిదాసుని కృతులన్నిటిలోను ప్రాముఖ్యము వహించుచున్నది. మూడునాటకములలోను ప్రధాన రసము శృంగారరసమే గదా! ఋతుసంహారమున మేఘదూతనుగూడ శృంగారరసమే ప్రధానరస మనుట నిర్వివాదము. కుమారసంభవమున కాళిదాసు రచితభాగమున రతివిలాపాదులు కరుణరసమయముగ నున్నను ప్రధానరసము శృంగారరసమే యగుచున్నది. రఘువంశమున మాత్రము పెక్కురసములకు ప్రసక్తి గల్పించుకొన్నాడు. అందు ఒక్కటేరసము ప్రాధాన్యము వహించు చున్నదని ఘంటాపథముగ నిర్ణయించుటకు వీలులేదు గాని మొగ్గుదల శృంగారరసము వంకకే యున్న దని యొప్పుకొనకతప్పదు. ఇన్ని కావ్యములలో శృంగారరసము నింత విరివిగ బోషించుకొనుచు వచ్చినను ఎప్పటికప్పుడే వైశిష్ట్యమును నూతనరామణీయకమును సంపాదించుకొనుచువచ్చిన దాతనివాణి. ఇంత విశాలమయిన ఆతని రససామ్రాజ్యమునకు శాకుంతలములో

సంచరించిన శృంగారరసము కాని ఒక్క కాళిదాస కృతులకే యన నేల? పూర్వోదాత్త శృంగారరసాన్వితములగు సంస్కృత కావ్యము లన్నిటికిని ఇది తలమానికమై యలరారుచున్నది.

ఇతరగుణము లెన్ని యున్నను ఏ ఒక్క గుణము లోపించిననో కావ్యము నిర్జీవ మగునో ఇతరగుణము లెవ్వియు లేకున్నను ఏయొక్క గుణము సుపుష్టముగ నున్నచో కావ్యము సజీవమగునో అది రసమే నని పూర్వాలంకారికులు కనుగొన్న యమూల్య సిద్ధాంతములలో నొక్కటి అందుచే రసమును కావ్యమునకు ప్రాణముగ పరిగణింప వచ్చును. కావ్యరచనకు ప్రాణప్రద మయిన రసమును పోషించుటలో కాళిదాసు అప్రతిమ ప్రభావుడు. తననాటకములను రసప్రధానములను గావించుకొనుటవలన దేశకాలభేదముల నతిక్రమించి యవి చిరజీవినులుగా నుండుట కవకాశము కల్పించుకొన్నాడు. కాళిదాసు కాల నిర్ణయ మెంత యర్వాచీన మనినిశ్చయింత మన్నను ఇప్పటికి రెండు వేలసంవత్సరములు దాటుచునేయున్నది. ఇంతకాల మాతని శాకుంతల మార్యావర్తవాఙ్మయమున పూర్వోదాత్తరసాన్వితముల కధ్యక్షపీఠ మువహించు చున్నదనగ రసపోషణమందాతడు చూపిన నిశితప్రజ్ఞయే ముఖ్యకారణము. ఇటీవల పాశ్చాత్యపండితులు ఈ నాటకమును బఠింప నారంభించినది మొదలు ప్రపంచవాఙ్మయమున దాని కొక ప్రముఖస్థాన మేర్పడుచున్నది. ఈ స్థానము నది నిలబెట్టుకొనుటకు ఇతర కావ్యగుణము లన్నిటికంటెను నిత్యయౌవనమును నిర్వహించుకొను దాని రసపోషణమే ప్రబలాధారము కాదగియున్నది.

శాకుంతల విమర్శనము

కాళిదాసుని శకుంతలా చిత్రణము

శాకుంతలనాటకమునందలి ఆకర్షకసాధనములలో శకుంతలాచిత్రణ మమూల్యమైనది. ఈ చిత్రణమున కవికులగురువు చూపిన ప్రాగల్భ్యము శాకుంతలమున కఖండవైభవమును చేకూర్చుచున్నది.

శాకుంతలనాటకము నొక యాలయముగ గ్రహించినచో అందు సుప్రతిష్ఠితమైన విగ్రహము శకుంతల. ఇతర పాత్రములన్నియు ఈ విగ్రహమునకు అర్చకులు. ఈవిగ్రహ సౌందర్యమునకు రసజ్ఞతాశూన్యములనదగిన నీచపాత్రములుసహితము చకితము లగుచున్నవి.

“ఈదృశంనామ సుఖోపనతం రూపం దృష్ట్వా కోఽన్యో విచారయతి” అని దుష్యంతుని పరిజనుడు శకుంతలాసౌందర్యమునకు నివాళు లిచ్చుచున్నాడు! మోదకఖాదనమే జీవితపరమార్థముగ గ్రహించిన విదూషకుడుకూడ.

“సైషా శిథిలబంధోద్వృత్తకుసుమేన కేశాంతే నోద్భిన్న స్వేదబిందునా వదనేన విశేషతోఽపసృతాభ్యాం బాహాభ్యాం అవసేక స్నిగ్ధతరుణపల్లవస్య చూతపాదపస్య పార్శ్వే ఈషత్పరిశ్రాన్తే వాలిఖితా”

అని చిత్రపటమునుండియే శకుంతలామూర్తి విశేషమును గ్రహించుటలో వైదగ్ధ్యమును ప్రకటించుచున్నాడు. అట్టిచో “నను శకుంతలాయాః సౌభాగ్యదేవతా అర్చనీయా” అని వివేకవతులగు శకుంతలసఖులు పూజ కుపక్రమించుటలోగాని, “అయే లబ్ధం నేత్ర నిర్వాణమ్” అని రసజ్ఞచక్రవర్తియగు దుష్యంతుకు దర్శనమాత్రమునకే ఆనందలహరిపై నుయ్యాలలూగుటలోగాని ఆశ్చర్యము లేదుగదా!

శకుంతలాసౌందర్యోపాసనమునకు ఎన్నో కొన్ని పూలను సేక

రించుకొని అన్ని పాత్రములను తమ స్వేచ్ఛను ఒకనాకేయున్నను అగ్రతాంబూలముమాత్రము మన్మథునకేసినదే. కాళిదాసు శకుంతల సౌందర్యమును వర్ణించుచు చెప్పిన శ్లోకములలో అత్యుత్తమములుగల పన్నియు మధ్యంతమని నోటనే వెలువడుచున్నవి. సౌందర్యము సర్వజనసమ్మోహనకరమే యయ్యును ఉపాసకుని సంస్కారమును బట్టికూడ విశేషములు ప్రకటమగుచుండును గదా!

ఈ చిత్రణమునందలి విశిష్టలక్షణము మూర్తిమత్త్వము. ఏ యవస్థ కాయవస్థలో ప్రతిదినమేమను శకుంతల మన మెదుట ప్రత్యక్షమగుచున్నది. ఇప్పటి బంగాళీ చిత్రణములందువలె అస్పష్టముగాని, ఆత్మైకప్రధానముగాని గోచరింపక సుస్పష్టమైన విగ్రహముతో కన్నులపండువొనర్చుచున్నది. వల్కలధారిణియైన శకుంతలవర్ణనము—

"సరసిజ మనువిద్ధం శైవలేనాపి రమ్యం మలినమపి హిమాంశోర్లక్ష్మ లక్ష్మీం తనోతి,
ఇయ మధికమనోజ్ఞా వల్కలేనాపి తన్వీ కిమివహి మధురాణాం మండనం నాకృతీనాం."

వృక్షసేచనమొనర్చుటకయి కేసరవృక్షకముచెంత నిలువబడి నపుడు బాహ్యప్రకృతితో మానవసౌందర్యమును సమన్వయించుచు తీసిన ఫొటో :—

"అధరః కిసలయరాగః కోమలవిటపానుకారిణౌ బాహూ
కుసుమమివ లోభనీయం యౌవన మంగేషు సన్నద్ధమ్."

అంతలోనే మధుకరముచే కాతరీభూత యగుచున్న శకుంతలా విగ్రహము :—

"యతో యత షట్చరణోభివర్తతే తతస్తతః ప్రేరితలోలలోచనా
వివర్తితభ్రూరియ మద్య శిక్షతే భయాదకామాపి హి దృష్టివిభ్రమం."

ఈ రీతిగ సినిమారీలు త్రిప్పినటులుగ ననుక్షణము వర్ణించుకొనుచువచ్చినాడు కాళిదాసు. "అహో! సర్వావస్థాసు రమణీయత్వమాకృతివిశేషాణామ్" అను వాక్యము వేరొక సందర్భమున జెప్పినదయినను శకుంతలావర్ణనమునకుగూడ ఎంతగ నన్వయించునో చూడుడు

మధురావస్థలయందు మాత్రమే కాక

"ఇతః ప్రత్యాదేశా త్స్వజన మనుగన్తుం వ్యవసితా
తత స్తిష్ఠేత్యుచ్చై ర్వదతి గురుశిష్యే గురుసమే
పున ర్దృష్టిం బాష్పప్రసరకలుషా మర్పితవతీ..."

అని విషమావస్థలో జిక్కుకొన్నపుడును, "వసనే పరిధూసరే వసానా నియమక్షామముఖీ ధృతైకవేణీ" అని విరహవ్రతమును భరించుచున్నపుడును వేసిన విగ్రహములుగూడ ఎంత రమణీయములుగనున్నవి !

సుపుష్టవిగ్రహ మనగనే స్థూలచిత్రణ మని భావింపరాదు. ఎక్కడను వ్యంగ్యమర్యాదను అతిక్రమింపకుండ కవి పూర్ణమైన యాత్మనిగ్రహమును వహించుచున్నాడు గాని లౌల్యముతో చేసిన వర్ణన మెచ్చుటను గానము. అంగప్రత్యంగవర్ణనము లున్నను కుమారసంభవమున పార్వతీప్రథమవర్ణనమువలె దీర్ఘమైనవిగను, ప్రౌఢతా విహీనములుగను విసుగు జనింపచేయునవిగను లేవు ఇంకొకటి. కొన్ని ప్రబంధములలో నాయికా వర్ణనములవలె గతానుగతికముగ లేక అవస్థా వైశిష్ట్యమును, ఆకృతి వైశిష్ట్యమును ప్రతిపాదించునవిగ నున్నవి.

కాళిదాసుని నాటక నాయికలలో మాళవిక కేవలము మనుష్యస్త్రీ. ఊర్వశి కేవలము అప్సరస్త్రీ శకుంతలయన్ననో కేవలము మనుష్య స్త్రీ గాదు ; కేవలము అప్సరస్త్రీగాదు. మేనకా విశ్వామిత్రుల సంబంధమును పురస్కరించుకొని మానవత్వము, దైవత్వమును ఈమె యందు లెస్సగ సమ్మిశ్రితములైనవి. అందుచేతనే ఈమె వర్ణనమునందు కూడ కాళిదాసు అనురూపశిల్పమును గానబరచుచున్నాడు.

"అభ్యున్నతా పురస్తా దవగాఢా జఘనగౌరవాత్పశ్చాత్
ద్వారేఽస్య పాండుసికతే పదపఙ్క్తి ర్దృశ్యతేఽభినవా,"

అని దృఢముగ పాదమును భూమిమీద మోపనిచ్చి వర్ణించుచున్నను

"మానుషీషు కథంవా స్యా దస్య రూపస్య సంభవః.
న ప్రభాతరలం జ్యోతి రుదేతి వసుధాతలాత్."

అవి యొక్క మాధుర్య గగనమున కెత్తివైచుచున్నాడు. కాళిదాసుని నాయికలలో గూడ నే యితర నాయికకును లేని వైభవము శకుంతలయందు నిరూపితమైనది

"చిత్రే నివేశ్య పరికల్పిత సత్త్వయోగా రూపోచ్చయేన మనసా విధినా కృతా ను,
స్త్రీరత్నసృష్టిరపరా ప్రతిభాతి సా మే ధాతుర్విభుత్వ మనుచింత్య వపుశ్చ తస్యాః"

ఈ సౌందర్యమును విషాదమువృత్తితో వీక్షించినను అత్మ కొక యపురూప హార్షము సిద్ధించుచున్నది. ఒక్క దుష్యంతుడు మాత్రమే కాక నాటకమును చేతబట్టిన ప్రతిపాఠకుడును,

"అనాఘ్రాతం పుష్పం కిసలయ మలూనం కరరుహై-
రనావిద్ధం రత్నమ్ మధు నవ మనాస్వాదితరసం,
అఖండం పుణ్యానాం ఫలమివ చ తద్రూప మనఘం."*

అని గానము చేయవలసియున్నది.

మాళవికపట్లను, ఊర్వశిపట్లను లభింపని యవకాశ మొకటి కాళిదాసునకు శకుంతలపట్ల లభించినది. అది శకుంతల తాపసాశ్రమమున పెరుగుటయే. ఈ యవకాశము నాతడు పూర్ణముగ వినియోగించుకొన్నాడు. సహజమయిన లావణ్యమును సహజమయిన పరిస్థితులందుంచి వర్ణించుట కెంతయో వీలిచ్చినది. ఏ రాజాంతఃపురములోనో ఉన్న కన్య యైనచో ఆమె యెంతటి లావణ్యవతి యైనను

---

* "కన్యను అనాఘ్రాతపుష్పమని వర్ణించుటలో విశేషమేమున్నది? మీదు మిక్కిలి అశ్లీలద్యోతకముగ కూడ లేదా?" అని కొందరు విమర్శకులు ప్రశ్నించుచున్నారు ఈ శ్లోకమునకు 'అనఘం' అను పదము ప్రాణపదము. దుష్యంతు డిదివరలో సుందరుల నెందరినో చూచినాడు. కాని ఎక్కడను వ్రేలుపెట్టి చూపుటకైన వీలులేని–ఏమాత్రము మాలిన్యములేని– రూపసంపద ఒక్కచో మూర్తీభవించి ఇచ్చట ప్రత్యక్షమైనది. అందుచు అట్టి రూపసంపద యుండు ననుకొనుటకు వీలులేని ఆశ్రమమున ప్రత్యక్షమైనది. ఒక నూతన జ్యోతిని సందర్శించిన శాస్త్రజ్ఞునివలె ఆతడు వివశుడయి వర్ణించుచున్నాడు. ఉపమానముల మూలమున ప్రతిపాద్యమయినది సౌందర్యముయొక్క అకృత్రిమత్వము మాత్రమే. నాగరికతో సంపర్కము కలుగగనే దానికి కృత్రిమత్వము (Artificiality) సంభవించునని దుష్యంతుని యాశయము. ఈ సందర్భమున "శుద్ధాంత దుర్లభ మిదం" మను శ్లోకమునుగూడ జ్ఞప్తియందుంచుకొనదగును.

శకుంతలవలె మన చిత్తము నాకర్షింప లేకపోయెడిది. "అవ్యాజ మనోహర" మయిన లావణ్యము కావుననే శకుంతలా చిత్రణము దేశకాల పాత్రముల నతిక్రమించి సర్వకాలములయందు సర్వజనులను సమ్మోహింపజేయజాలి యున్నది. ఈమెకు అలంకారముగ కాళిదాసు సేకరించుకొన్న సామగ్రికూడ కడు మనోహరమయినది.

"కృతం న కర్ణార్పితబంధనం సఖే శిరీష మాగండ విలంబి కేసరం
నవా శరచ్చంద్రమరీచి కోమలం మృణాలసూత్రం రచితం స్తనాంతరే."

ఇక ఈమె మాంగల్యసమాలంభనములు, తీర్థమృత్తికః గోరోచనము: దూర్వాకిసలయములు. అత్తవారింటికి ప్రయాణ మగునపుడు సఖులు ఈమె కొసంగు కానుకలు ఫొటోలుకావు; సెంటుబుడ్లుకావు; నగలుకావు; నాణెములుకావు. నారికేలసముద్గక నిక్షిప్తమగు కేసర మాలిక. ఇట్టి అత్యంత సులభసాధ్యమగు సామగ్రితో కాళిదాసు త్రిలోకసుందరి అయిన యీమె విగ్రహము నలంకరించినాడు

తాపసాశ్రమమునందలి బాహ్యప్రకృతికిని, శకుంతలకును ఒకవిధ మయిన అన్యోన్యత, అవినాభావసంబంధము నేర్పడుచున్నవి. ఈ రహస్యమును గుర్తించియే—

"కార్యా సైకతలీనహంసమిథునా స్రోతోవహా మాలినీ
పాదా స్తా మభితో నిషణ్ణహరిణా గౌరీగురోః పావనాః
శాఖాలంబితవల్కలస్య చ తరో ర్నిర్మాతు మిచ్ఛామ్యధః
శృంగే కృష్ణమృగస్య వామనయనం కండూయమానాం మృగీం"

అను శ్లోకములో కేవలము వ్యక్తిచిత్రణముమాత్రమే కాక ప్రాంత చిత్రణముకూడ ఎంత యావశ్యకమైనదియు విస్పష్టపరచినాడు. ప్రథమాంకముననే "ఏతా స్తపస్వికన్యాః స్వప్రమాణానురూపైః సేచనఘటై ర్బాలపాదపేభ్యః పయో దాతు మితఏ వాభివర్తన్తే" అను వాక్యముతో చదువరి హృదయముపయి నొక సమ్మోహనాస్త్రము వేసిన ట్లగుచున్నది. "శుద్ధాంత దుర్లభ మిదం" అను దుష్యంతుని శ్లోకముగూడ ఈ సమ్మోహనశక్తికే సాక్ష్య మిచ్చు

చున్నది. "న కేవలం తాతనియోగః అస్తి మమాపి ఖలు సోదరస్నేహ ఏతేషు" అను శకుంతలావాక్యము ఈ శక్తిని మరింత సాంద్ర మొనరించుచున్నది. దీనినిబట్టి ఆశ్రమవృక్షములపట్ల నామెకు విలాసవతులకు సాధారణము— పూవుల మొక్కలపట్ల నుండు మోహము మాత్రమేకాక వానియందు సోదరస్నేహ మున్నదని వ్యక్తమగుచున్నది. "సఖి శకుంతలే, ఇయం స్వయంవరవధూః సహకారస్య త్వయా కృతనామధేయా వనజ్యోత్స్నేతి నవమాలికా ఖలు-ఏనాం విస్మృతాసి?" అను ప్రశ్నవలన మొక్కలకు ఆమె ముద్దుపేళ్లు పెట్టుకొనుచు వానిలో నొండొంటికి వివాహములొనర్చుచు వినోదించు ననుట తేటపడుచున్నది. దీనికి శకుంతల యిచ్చిన "తదా యది ఆత్మానమపి విస్మరిష్యామి" అను సమాధానము ఆమె ప్రేమను "సోదరస్నేహ" మనునంతరువునుకూడ దాటించి ఆత్మసాదృశ్య మను సంతరువును జేర్చుచున్నది

నాలుగవ యంకమున శకుంతలాచిత్రణము పరమావధి నందుచున్నది

"పాతుం నప్రథమం వ్యవస్యతి జలం యుష్మాస్వపీతేషుయా
నాదత్తే ప్రియమండనాపి భవతాం స్నేహేన యా పల్లవమ్
ఆద్యే వః కుసుమప్రసూతిసమయే యస్యా భవత్యుత్సవః
సేయం యాతి శకుంతలా పతిగృహం సర్వైరనుజ్ఞాయతామ్"

అను తాతపాదుల వాక్యము శకుంతలాహృదయమును చక్కగ చిత్రించుచున్నది ఆమె ప్రేమ ఎట్టి స్వార్థత్యాగబుద్ధిచే నుత్తేజితమయినదియు నిరూపితమగుచున్నది. ఆశ్రమ మృగములయందుకూడ ఆమెకు ఎట్టి యగాధమయిన ప్రేమ మున్నదో తిలకింపుడు:

"యస్య త్వయా వ్రణవిరోపణ మింగుదీనాం
తైలం న్యషిచ్యత ముఖే కుశసూచివిద్ధే
శ్యామాకముష్టిపరివర్ధితకో జహాతి
సోయం న పుత్రకృతకః పదవీం మృగస్తే."

ఇట్టి ప్రేమకు అడవిమృగముల హృదయములు స్రైతము సంచలించి ద్రవీభూతములు కావలసిన దేగాని యూరకుండగలవా ?

"ఉద్గలితదర్భకబలా మృగాః పరిత్యక్తనర్తనా మయూరాః
అపసృతపాండుపత్రా ముఞ్చన్త్యశ్రూణీవ లతాః"

చతుర్థాంకము కాళిదాసు కల్పించిన ప్రత్యేకస్వర్గసీమ. ఈ యంకము లేకున్న నా శకుంతలాచిత్రణములో నున్న సౌందర్యము సగమునకు పైగా లుప్తమయ్యెడి దేమో :

శకుంతలకు బాహ్యప్రకృతిలో నున్న యన్యోన్యతను చిత్రించుటలో కాళిదాసు మూలమునందున్న యంశము లే విపులపరచినాడు. కాని శకుంతలకు అనసూయా ప్రియంవదలను జతిగూర్చుటలో క్రొత్తదారి ద్రొక్కినాడు. స్థూలదృష్టికి ఈ అనసూయాప్రియంవదలు శకుంతలను దుష్యంతునితో సంధానించుట కుపయోగపడు కథానిర్వాహణ సాధనములుగ మాత్రమే గోచరించుచున్నవి. కాని సూక్ష్మదృష్టితో బరికించిన చో శకుంతలాచిత్రణమునకుగూడ ఈ చిత్రణమెట్టి యమూల్యసాధనమో బోధపడకమానదు. కళాదృష్టిమై కొన్ని యపురూపసౌందర్య మయములగు వస్తువులమధ్య వాటినన్నిటిని మించిన ఇంకొక వస్తువునుంచి తిలకించినచో దాని రామణీయకము మరింత విస్పష్టముగ విరాజిల్లును. "కవినాం కవిమండలే" అనినట్లు. ఇట్టి కళారహస్యములకు పుట్టినిల్లగు కాళిదాసు శకుంతలనొక్క తెనే చిత్రింపక ఆమెకు "తోడి పెండ్లికూతులు"గ నుండుటకై మరి ఇరువురు సౌందర్యవతులను గూడ చిత్రించినాడు. అందువలన శకుంతలశోభ యినుమడించినది. ఈ రహస్యమును రసజ్ఞశేఖరుడగు దుష్యంతుడుకూడ గుర్తించియే "అహో ! సమవయోరూపరమణీయం సౌహార్దం భవతీనాం" అని తబ్బిబ్బగుచున్నాడు.

ఈ అనసూయా ప్రియంవదల చిత్రణమువలన శకుంతల కెట్టి శోభ చేకూరినదియు "అపి జానాసి కింనిమిత్తం శకుంతలా వనజ్యో

త్వాన్న మతిమాత్రం పశ్యతి॥" అనునట్టి నర్మోపహాసములును. దుష్యంతుడు సమీపించిన వెనుక "సఖి శకుంతలే, యద్యత్రాద్య తాతః సన్నిహితో భవేత్" అనునట్టి నర్మగర్భిత పరిహాసములును, శకుంతలను దుష్యంతుని సన్నిధిని నిలుపుటకు వ్యాజముగ "వృక్షసేచనే ద్వే మే ధారయసి తస్మాద్దేహి తావదాత్మానం మోచయిత్వా తతో గమిష్యసి" అనునట్టి సుహృత్కలహములును నిరీక్షింపగలవు. శకుంతలను దుష్యంతునితో సంభాషింపఁజేయుటకు వారి చేష్టలు. గాంధర్వ వివాహమునకు వారు పెండ్లిపెద్దలు. శకుంతలా యావేదనలో సమభాగినులు. శకుంతలా ప్రస్థానసందర్భమున బాలసహకారమును నవమాలికను "ఏషా ద్వయోర్హస్తే నిక్షేపః" అని శకుంతల వారికొప్పగించినపుడు "అయం జన స్త్వయేదానీం కస్య హస్తే సమర్పితః" అని వారు బాష్పములు విడుచుచు పలికిన వాక్యము ఎంత హృదయంగమముగ నున్నది!

పాత్రపరిణామము (Evolution of character) అను ప్రక్రియకు శకుంతలాచిత్రణము చక్కని నిదర్శనము. నాటకమున ప్రవేశపెట్టిన పాత్రము మొదటినుండి తుదివరకు ఒకేతీరున నిలిచిపోవుట అసంభవము. లోకములో ఏవ్యక్తియైన నొకేగా నుండడు. ఆతనిస్వభావమును బట్టి యాతనిజీవితము నడచుచుండును. కాని ప్రపంచమున నాతడొక్కడేగాక ఇంకను ఎన్నో వ్యక్తులున్నవి, శక్తులున్నవి. వీనివలన తలవనితలంపుగ కొన్ని యుదంతము లాతని జీవితమున ప్రవేశించుచున్నవి. ఈ యుదంతములనుబట్టి యాతడును, ఆతనినిబట్టి ఈ యుదంతములును పరస్పర పరిణామము నందుచుండును. ఈ పరిణామమును నాటకపాత్రములలో నిరూపించు కళాప్రక్రియను పాత్రపరిణామ మందురు. శకుంతల మొదట ఆశ్రమవృక్షములను, ఆశ్రమమృగములను, ఆశ్రమవాసులను తప్ప ఎరుగని అమాయకహృదయ. మున్ముందు ఆమె ప్రేమము వీనినే ఆశ్రయించుకొని ప్రకాశించుచున్నది. దుష్యంతుడు

ఆమె దృక్పథమున బడువరకు పరిశుద్ధమైన ఆమె హృదయమును కవి మొదట చిత్రించుకొని వచ్చినాడు. దుష్యంతుని ఆమె యాహ్వానింప లేదు. అది యాదృచ్ఛికముగ—అదే దైవికముగ—నడచిన యుదంతము, ఈ యుదంతమువలన, అనగా దుష్యంతదర్శనమువలన ఆమెహృదయమున నొకవికార ముదయించినది ఇది తపోవనవిరోధి యనికూడ ఆమె గ్రహింపకపోలేదు. మూడవయంకము తుదివరకు ఈ వికారపరిణామము చిత్రితమైనది. వివాహమైనది దుష్యంతుడు స్వనగరమునకు పోయినాడు అది గాంధర్వ వివాహ మగుటచే గురుజనుల యనుజ్ఞ లేదు ఇటు కణ్వుడేమనునో అని ఒకభయము. అటు దుష్యంతుని అనంతర ప్రవర్తన మెట్లుండునో అని ఒక ఆందోళనము. పంచమాంకమున దుష్యంత పునర్దర్శనమువరకు ఈ ఆందోళనము చిత్రితము తుదకు పతి వలన సిద్ధించినది ప్రత్యాదేశము. ఈ ప్రత్యాదేశ సందర్భమున ప్రదర్శితమైనది—దైవశక్తియొక్క దురూహ్యత—అనివార్యత. "తావ ద్విధినా దర్శితం ప్రభుత్వమ్". ప్రతికూలముగ నున్న ఈ దైవశక్తిని ప్రసాదపరచుటకే దీర్ఘదృష్టిగల—అర్షదృష్టిగల— కణ్వుడు సోమతీర్థమునకు పోయినది. ఏమయిననేమి ? ఈ దైవశక్తి దానిపని నది చేయకమానినది గాదు. అంగుళీయకము మాయమైనది. దుర్వాసుని శాపము ప్రకోపించినది. పతికి సమ్మోహ ముదయించినది. తనకు ప్రత్యాదేశము సిద్ధించినది. ఇది శకుంతలాజీవితమున పెద్దఘట్టము. ఆత్మహత్యకుగూడ ఆమెను పురికొల్పవలసిన—పురికొల్పిన—ఘట్టము. తరువాత మారీచాశ్రమమున ఆమె విరహవ్రతమును భరించినది. జీవితమునందలి భోగవాంఛలు పటాపంచలైనవి. ఈ కష్టాగ్నిలో క్రాగుటవలన ఆత్మశౌక నైర్మల్యము సిద్ధించినది. దుష్యంతుడు మరల ఆమె నంగీకరించినను ఆమె కప్పటికే ఇహజీవితమునందలి మోహజుత్సగ్గి ఆశ్రమాంతరమును స్వీకరించుటయందు ఆసక్తి హెచ్చియుండవలెను. కాని ఈ యవస్థ యందుకూడ స్త్రీజనోచితమగు మాధుర్యము ఆమెను వీడలేదనుటకు

"ఇహ మర్త్యలోకే ..." అను వాక్యములో కాళిదాసు మిక్కిలి హేతుముగా నిరూపించినాడు. తాపసకన్యగ వృత్తిపేచన మొదమ్మొదట ప్రవేశించిన శకుంతల ప్రియురాలై, పెంపుడు కూతురై, గర్భవతియై, శాపోపహతయై, భర్తనుండి పరిత్యక్తయై, ఆత్మవశోమ్యయై, తుదకు పుత్రవతియై, పతిసమ్మానితయై ప్రౌఢనిర్వాహమయిపరిపాకమును బత్యక్షము కనుచున్నది.

కాని సూక్ష్మముగా విచారించినచో ఈ చిత్రణమునందొక్క లోపముకూడ పొడకట్టుచున్నది. అది కవిసంస్కృతి ననుసరించినది. వాల్మీకియో, వ్యాసుడో ఈ నాటకమును రచించినచో వారి శకుంతలా చిత్రణము వేరుగనుండెడిది. కేవలము మూలానుసరణ మొనర్చినను కాళిదాసు శకుంతలా చిత్రణము వేరుగ నుండవలసినది. మూలమును బట్టి శకుంతలజీవితము రెండుభాగములుగ విడిపోవుచున్నది హాస్తినగరమున దుష్యంతుని మరల గలసికొనువరకును ఒకభాగము. అటుతరువాత, అశరీరవాణి ననుసరించి దుష్యంతుండామెను స్వీకరించువరకు రెండవభాగము. శకుంతల యాత్మవిశ్వాసమును, అసత్యనుహృద్భావమును తేజమును నిరూపింపజాలినది. అనగా శకుంతలకు భారతమహిళా మండలిలో అగ్రస్థానమును చేకూర్చినది ద్వితీయభాగమే. కాళిదాసు తన చిత్రణమున లాలిత్యసీమయగు మొదటిభాగమును ఎంతో మనోహరముగ పెంచుకొనివచ్చి మహాత్మ్యఖనియగు ద్వితీయభాగమును మిక్కిలి కుదించివైచినాడు. అత్తవారింటికి చేరుకొనువరకు, అనగా చతుర్థాంకాంతమువరకు ఆతనిచిత్రణము అతి మనోహరముగనున్నది. కాని తరువాత మిక్కిలి సంకుచితమైపోయినది. పంచమాంకమున బాహాటముగ రాజసభలో జయభేరి మోగింపవలసిన శకుంతల "నవ గుంఠనవతి"గ కొనర్చి పెరటిదారిని నిష్క్రమింపజేసినాడు.

శాకుంతల విమర్శనము

కాళిదాసుని దుష్యంతుడు

నాటకమునకు "శాకుంతల" మని పేరు పెట్టినను పూర్ణచిత్రణము నందిన పాత్రము దుష్యంతునిదే. శకుంతలాచిత్రణము ఆకృతి ప్రధానమైనది. శీలపరిపోషణ మున్నను పూర్ణవికాసమును గాంచలేదు. కాని దుష్యంతునియందు సర్వతోముఖమైన మాహాత్మ్యము ప్రతిపాదిత మగుటయేగాక నిరూపితమైనది. నాటకముఖముననే

> కృష్ణసారే దదచ్చక్షు స్త్వయి చాధిజ్యకార్ముకే,
> మృగానుసారిణం సాక్షాత్పశ్యామీవ పినాకినమ్.

అని దుష్యంతునకు తన ఇష్టదైవమగు శివునితో సాదృశ్యమును దెచ్చుటచేతనే ఈతనిని ఆదర్శప్రాయునిగ చిత్రింపవలెనను నాశయమును కాళిదాసు ప్రస్ఫురింప జేయుచున్నాడు. ఈయుపమానముపయి కాళిదాసునకు మిక్కిలి పక్షపాతము. అతడు దీనిని వాడిన వేరొక సందర్భమునుబట్టికూడ దీని ప్రాముఖ్యమును మనము గ్రహింపవచ్చును.

> తత్ప్రసుప్త భుజగేంద్రభీషణం వీక్ష్య దాశరథి రాదదే ధనుః
> విద్రుతక్రతుమృగానుసారిణం యేన బాణ మసృజ ద్వృషధ్వజః

రఘువంశము సర్గ. 11. శ్లో 44.

దుష్యంతుని ఆకృతివిశేషము పలుతావులందు సూచితమైనను మొత్తముమీద నిది శీలప్రధానమైన చిత్రణము. ఆకృతివర్ణనలున్న తావులను సూక్ష్మముగ బరిశీలించితిమేని అట్టి వర్ణనలుకూడ శీలనిరూపణకు ఉపకరణములుగానే కనవచ్చుచున్నవి. ఈ యంశమును స్థాపించుటకు పైనుదాహృతమైన "కృష్ణసారే" ఇత్యాది పద్యమొక యుదాహృతి. అదిగాక

ప్రియంవదా :—అనసూయే ! కో ను ఖు ఏష చతురగంభీరాకృతి ర్మధురం ప్రియమాల
పన్ ప్రభురివ దృశ్యతే?

అనువర్ణనలో "చతురగంభీరాకృతిః" అనుటలో ఆకృతివర్ణన మున్నది. కాని ఈ ఆకృతివర్ణనమునకు గాంభీర్యనిరూపణము లక్ష్యము. అట్లనే "ప్రభు రివ దృశ్యతే" అనుటలో ఆకృతినిబట్టి ప్రాభవము స్థాపితమగుచున్నది. అనగా గాంభీర్యము ప్రాభవము ఇత్యాది శీలవిశేషములను నిరూపించుటకు ఆకృతివర్ణనము సాధనమగుచున్నది ఇట్లే ద్వితీయాంకమున

ప్రథమః :—అహో ! దీప్తిమతోఽపి విశ్వసనీయతా వపుషః

అనియున్న ఆకృతివర్ణనముగాని

ప్రజాః ప్రజాః స్వా ఇవ తంత్రయిత్వా నిషేవతే శాంతమనా వివిక్తమ్,
యూథాని సంచార్య రవిప్రతప్తః శీతం దివాస్థానమివ ద్విపేంద్రః.

అను పంచమాంకమునందలి ఆకృతివర్ణనమును గాని పరిశీలించినచో పైని సిద్ధాంతీకరించిన రహస్యమే గోచరించుచున్నది.

అన్నిరేకులును వికసించిన శతపత్రమువలె దుష్యంతుని స్వభావమునందలి అన్నియంశములు స్పష్టముగ నిరూపితములగుటచే ఈ దుష్యంతుని శీలచిత్రణము ఎంతయు ఆహ్లాదజనకముగ నున్నది. వ్యక్తిగత మాహాత్మ్యమునుబట్టి చూచినచో కులపతియగు కణ్వుడును ప్రజాపతియగు మారీచుడును దుష్యంతునికంటె ఉన్నతపదస్థులేగాని వారి పాత్రపోషణము రేఖాచిత్రణము మాత్రమే యగుచున్నదిగాని పుష్టి వహింపకున్నది.

మూలమునందు వేట వర్ణించుచున్నపుడు దుష్యంతుని పరాక్రమము వర్ణితమయినది గాని నాటకములో నంతకంటె నెన్నిరెట్లో మడుంగులు విస్పష్టముగ దుష్యంతుని పరాక్రమము ప్రదర్శితమయినది. ఇందు మొదటినిదర్శనము ఋషిసవనరక్షణము ఇది కేవలము కాళిదాసకల్పితము. దీనివలన కాళిదాసు సాధింపదలచిన ప్రధానప్రయోజనము—

శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రణయము కొంతవరకు పెరుగుటకు తగిన నావకాశమును సంపాదించుటయే. కాని అప్రధానముగనైనను దుష్యంతుని పరాక్రమముకూడ ప్రస్ఫుటితమగుచున్నది

అహో? మహానుభావః ఖలు పార్థివో దుష్యన్తః యత్ప్రవిష్టమాత్ర ఏవాశ్రమపదం తత్రభవతి రాజని నిరుపప్లవాని నః కర్మాణి సంవృత్తాని,

కా కథా బాణసంధానే జ్యాశబ్దేనైవ దూరతః
హుంకారేణేవ ధనుషస్సహి విఘ్నానపోహతి.

ఇక రెండవనిదర్శనము శక్రసాహాయ్యము. ఇదికూడ కేవలము కాళిదాసకల్పితమే. దీనికిగూడ అన్యప్రయోజన ముద్దిష్టము కాకపోలేదు ("యజ్ఞభాగ పర్యుత్సుకా దేవా ఏవ తథానుష్ఠాస్యన్తి – షష్ఠాంకము) గాని ఇందలి ప్రధానప్రయోజనము – లేదా – ప్రత్యేక ప్రయోజనము దుష్యంతుని పరాక్రమనిరూపణయే యని యొప్పుకొనక తప్పదు. దేవేంద్రునియంతటివాడు దుష్యంతుని సాహాయ్య మర్థింపవలసివచ్చిన దనగ దుష్యంతునిపరాక్రమ మెంతటిదో మనకు విస్పష్టమగుచున్నది. అతని యశశ్చిత్రణమునకుగూడ నిది పరమావధి

సుఖపరస్య హరేరుభయైః కృతం త్రిదివముద్ధృతదానవకంటకమ్
తవ శరైరధునా నతపర్వభిః పురుషకేసరిణశ్చ పురా నఖైః
విచ్ఛిత్తిశేషైః సురసుందరీణాం వర్ణైరమీ కల్పలతాంశుకేషు
సంచిత్య గీతక్షమ మర్థబన్ధమ్ దివౌకస స్త్వచ్చరితం లిఖన్తి.

కాని దుష్యంతుని పరాక్రమమునం దొకవిశేషము గోచరించుచున్నది. ఇది బహుశః హైందవనాగరికత కంతకును ప్రత్యేకలక్షణమేమో! తనపరాక్రమమును క్రూరముగగాని నిరంకుశముగగాని విజృంభింపజేయుటకు దుష్యంతుడు ఎన్నడు అంగీకరింపడు. రాజ్యతృష్ణకు అధికారమదమునకు అది యెన్నడు నాలవాలము కారాదు. సజ్జనులకు సేవ జేయుటవలననే అది చరితార్థము కావలసియున్నది. ఇటు ఋషుల యాజ్ఞను శిరసావహించి సవనరక్షణ మొనర్చినపుడును అటు శక్రుని

ఉపదేశము ననుసరించి పాపభంజన మొనర్చి లోకకల్యాణము చేసినాఁడు నప్పుడును దుష్యంతుఁడు తనపరాక్రమమును ఎట్టి పవిత్రాదర్శములకు వినియోగించినదియు సుస్పష్టమైనది. నాటక ముఖమున

ఆర్తత్రాణాయ వః శస్త్రం న ప్రహర్తు మనాగసి.

అను ప్రబోధమున కీ యర్థముతో వైఖానసులు సూత్రీకరించినారు. “అపారమైన పరాక్రమమున్నచో లాభము లేదు. దాని నత్యంత వినిగ్రహముతో సజ్జనుల పాదసేవకై వినియోగింపవలెను. అప్పుడే అది క్షాత్రధర్మమునకు సార్థక్యమును సంపాదింపఁ జాలియున్నది” అను రహస్యమును కాళిదాసు దుష్యంతునిలో నిక్షిప్త మొనర్చినాఁడు. దీనినే అతఁడు “రక్షాయోగము” అని ప్రత్యేక మొక యోగముగ (ఈశ్వర సాక్షాత్కృతికి సాధనముగ) పరిగణించుచున్నాఁడు. అంతేకాదు. సమ్యగనుష్ఠితమగు రాజధర్మము సమ్యగనుష్ఠితమగు బ్రాహ్మణధర్మమున కెంతమాత్రము తీసిపోదనికూడ కాళిదాసుని యభిప్రాయము. రాజర్షికి-ఋషికి రాజశబ్దమాత్రము చేతనే భేదమనియు ఇతరభేదము లేదనియు ఋషిచేతనే పలికించుటలో ఈఅభిప్రాయము నిరూఢ మగుచున్నది.

అధ్యాక్రాంతా వసతిరమునాప్యాశ్రమే సర్వభోగ్యే
రక్షాయోగాదయమపి తపః ప్రత్యహం సంచినోతి,
అస్యాపి ద్యాం స్పృశతి వశినశ్చారణద్వంద్వగీతః
పుణ్యశ్శబ్దో మునిరితి ముహుః కేవలం రాజపూర్వః.

ఇట్టి యభిప్రాయమును శాకుంతలమునందేగాక ఇతరకావ్యములలో గూడ పునఃపునః వ్యక్తీకరించుటచే కాళిదాసునకు అది యెంతగా నభిమతమో విశదమగుచున్నది.

ప్రపన్నా కుశలం రాజ్యే రాజ్యాశ్రమమునిం మునిః. (రఘువంశము స. 1. శ్లో. 58)

కాళిదాసుఁడు తన దుష్యంతుని “యుక్తభోగము” అను నుత్తమగుణమునకు లక్ష్యభూతునిగ చిత్రించుకొని వచ్చినాఁడు. ఈనాఁడు పాశ్చాత్యవ్యామోహమున మునిఁగిన యువకులు సనాతనధర్మమున

త్యాగమునకేగాని భోగమునకు తావు లేదనియు హిందువులు ఎంత చెప్పినను ఆధ్యాత్మిక చింతలో మునిగి సన్న్యాసధర్మమునకే ప్రాముఖ్యమునిచ్చి ఐహికముల నుజ్జగించిరనియు అందుచేతనే ఆధ్యాత్మికముగ నెట్లున్నను ఐహికదృష్టిలో దేశ మధోగతికి వచ్చినదనియు తరచు విచారించుచుందురు. కాని ఈ విచారము ఎంత యవిచారమూలకమో సనాతనధర్మ స్వరూపమును ప్రాచీన దేశచరిత్రమును లెస్సగ ననుసంధింపజాలినవారు గ్రహింపలేకపోరు. ధర్మార్థ కామమోక్షము లని పురుషార్థములను చతుర్విధముగ భాగించి యంగీకరించుటలోను వర్ణాశ్రమోచితములగు ధర్మములను నిర్ణయించుటలోను సనాతనధర్మము ఐహికములకుగూడ నెట్టి యథోచితప్రాముఖ్య మిచ్చినదియు సువ్యక్తము గాకపోదు.

దుష్యంతుడు గృహస్థాశ్రమమునందున్న క్షత్రియుడు. అందుచే నిహభోగముల ననుభవించుటకు వర్ణమునుబట్టి ఆశ్రమమునుబట్టి అతని కధికారమున్నది. భోగమునకు వలయు సాధనములు రెండు (1) దృఢమైన గాత్రము; ఇప్పటివలె పాతిక సంవత్సరములే పరమాయుర్దాయము గాగల వారును తుపాకి పేరు చెప్పగనే మూర్ఛిల్లువారును భోగించున దేమి? (2) సుశిక్షితమగు- అదే లెస్సగ సంస్కృతమగు- సంతరంగము. అనగా దేనికైనను ఆనందింపవలెననిన ఆనంద మనునది మనోవ్యాపారము గావున మనస్సునకు తగిన సంస్కారము లేనినాడు గాత్రమెంత దృఢమైనదైనను ఆనందము మాత్రము దుర్లభము. దుష్యంతునకు పై రెండు సాధనములును సమగ్రముగ నున్నవి. పై నుదాహృతమైన పరాక్రమమునుబట్టి ఆతని దేహమెంత బలిష్ఠమైనదియు నూహించుకొనవచ్చును. ఇక ఆతని మానసిక సంస్కారమునుగూర్చి ఇంచుక విపులీకరింప వలసియున్నది. శ్రీకృష్ణరాయునివలె దుష్యంతుడు దృఢగాత్రుడును, రసజ్ఞుడును. రసజ్ఞుడు కానివానికి ఆనందము అసాధ్యము. సంగీతమును అతడెంత చక్కగ నానందింపగలడో "అహో! రాగపరివాహిణీ గీతిః" అను నాతని విమర్శనవాక్యమువలన వ్యక్తమగుచున్నది. అట్లనే

చిత్రకళయందు నాతనికి విశేషమైన ప్రావీణ్యమున్నట్లు నిరూపించుటకు

అహో! ఏషా రాజర్షే ర్వర్తికానిపుణతా. జానే సఖీ మే అగ్రతో వర్తత ఇతి

అని అప్సరస్త్రీయగు సానుమతి యిచ్చిన సాక్ష్యము చాలును. "కార్యా సైకతలీనహంసమిథునా" అను శ్లోకమునుబట్టికూడ ప్రాంతచిత్రమును చిత్రకళలో పొందదగిన ప్రాముఖ్యము ఆతనికి విదితమనుట స్పష్టము. దీనివలనకూడ ఆతని కావ్యరహస్యము లెంతవరకు పట్టుబడినవో తెలియగలదు.

అన్నిటికంటెను శకుంతలాసౌందర్యమును ప్రశంసించుచు ఆతడు చేసిన వర్ణన లాతని రసజ్ఞతకు ప్రబల నిదర్శనములు. రసజ్ఞులలో అతీంద్రియులైన రసజ్ఞులుకూడ కలరు. భగవద్భక్తులలో సిద్ధప్రపన్నులను అతీంద్రియరసజ్ఞులుగ మనము పరిగణింపవచ్చును. రాధాదేవి అవతారమని పేరుగాంచిన మీరాబాయినిగాని కృష్ణకర్ణామృతకారుడగు లీలాశుకునిగాని గైకొనుడు. మీరాబాయి సంగీతమునందు కవిత్వమునందు అపారప్రజ్ఞగలది. లీలాశుకుడుకూడ ఉత్తమకవి. కాని ఈయుభయుల రసజ్ఞతయందును ఇంద్రియభోగేచ్ఛ లేదు. అతీంద్రియమగు కృష్ణప్రేమయే వీరి యాలంబనము. వారు గ్రోలజూచు సౌందర్యము సాధారణమర్త్యులకు అసాధ్యము. దుష్యంతునిరసజ్ఞతమాత్ర మట్టిది కాదు. అది ఇంద్రియతర్పణముచే యాశించుచున్నది. అంతేకాదు, ఇంద్రియతర్పణమునాశించుటలో ఆశ్రమ నియమములపైనను ధర్మములపైనను ఒకవిధమగు నసూయనుగూడ ప్రకటించుచున్నాడా యనిపించుచున్నది. చూడుడు

అసాధుదర్శీ ఖలు తత్రభవాన్ కాశ్యపః య ఇమా మాశ్రమధర్మే నియుంక్తే.
ఇదం కిలావ్యాజమనోహరం వపు స్తపఃక్షమం సాధయితుం య ఇచ్ఛతి,
ధ్రువం స నీలోత్పలపత్రధారయా సమిల్లతాం ఛేత్తు మృషి ర్వ్యవస్యతి.

అయితే పైశ్లోకమున శకుంతల నాశ్రమధర్మమున నియోగించుటలో నున్న యనౌచిత్యముమాత్రమే నిరూపితమగుచున్నది. కాని దాని

వలన దుష్యంతుని కస్మాత్ ధర్మపత్నీతి యని సాధించుట గౌతమీపా త్రము వలనుపడదు. మీదుమిక్కిలి అది యధర్మభీరువనుటను కవి యెంతో నిపుణముగా పోషించుకొని వచ్చినాడు. చూడగనే శకుంతల యందు దుష్యంతుని కభిలాష యుదయించినది. కాని శకుంతలయాశ్రమ వాసిని యగుటచే తనకది యధర్మదూషితమేమో యని అతడుపడిన ఆందోళనకు మితిలేదు. "సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణ మంతఃకరణ ప్రవృత్తయః" అను సమాధానము చెప్పుకొన జూచుచు న్నాడు గాని ఆమెజన్మకథనము పూర్తి యగువరకు నిశ్చయమునకు రాజాలకపోయెను.* శకుంతలా ప్రత్యాదేశమున నీయంశము మరింత విపులముగను విస్పష్టముగను చిత్రితమయినది. మూలమున నున్నట్లుగ ఎఱిగియుండియు శకుంతలను నిరాకరించినాడనినచో రాజునకు అధర్మ స్పర్శ కలుగునేమోయని భయపడి దుర్వాసుని శాపవృత్తాంతమును కవి కల్పించినాడు. శకుంతల యవగుంఠనమును తొలగింపగనే ఆమె సౌందర్యమునకు రాజు చకితుడైనను ధర్మాసనమునుండి ఇంచుకయైన చలింపక కులపతియందలి గౌరవమును కులపతి శిష్యులవచనములందలి యాదరమును శకుంతల యమాయకాగ్రహమువలన జనించిన భయ మును అన్నిటినికూడ తృణీకరించి శకుంతలను నిరాకరించి ధర్మమునే శరణుజొచ్చుచున్నాడు.

యేన యేన వియుజ్యన్తే ప్రజాః స్నిగ్ధేన బన్ధునా
స స పాపాదృతే తాసాం దుష్యన్త ఇతి ఘుష్యతామ్.

అనుశ్లోకమున "పాపాదృతే" అని జాగరూకతను వహించుటనుబట్టి కూడ ధర్మముపట్ల నాతనికున్న అచంచలభక్తి విద్యోతమాన మగు చున్నది. కావున దుష్యంతునిరసజ్ఞత అతీంద్రియము గాకపోయినను పూర్ణముగ ధర్మబద్ధ మనిమాత్రము గ్రహింపదగియున్నది. అందు

---

* భవ హృదయ! సాభిలాషం సంప్రతి సందేహనిర్ణయో జాతః
ఆశఙ్కసే యదగ్నిం తదిదం స్పర్శక్షమం రత్నమ్. (అం. 1. శ్లో. 26.)

చేతనే ఆతని శ్లోకమున "[illegible]" [illegible] పలుకుచున్నది.
ధర్మార్థకామమోక్షము లనుటలో మధ్యస్థలు అర్థకామములని ఇటు ధర్మము అటు మోక్షమునను వానకశములచే నిగ్రహించుచున్నారని కదా పెద్దలు వచింతురు. ఇది సనాతనధర్మమునకు ప్రతిష్ఠాకర సంప్రదాయము కదా! ధర్మావిరుద్ధములగు అర్థకామములు తీరవలెను మోక్షవాహినిలో అదే త్యాగవాహినిలో కలియవలసి యున్నదని కదా ఈ పద్యమును కూడ కాళిదా సెంతచక్కగ ప్రదర్శించినాడో!

భవనేషు రసాధికేషు పూర్వం క్షితిరక్షార్థ ముశన్తి యే నివాసమ్,
నియతైకపతివ్రతాని పశ్చా త్తరుమూలాని గృహీభవన్తి తేషామ్.

ఇటు ధర్మమునకు అటు మోక్షమునకు ఏమాత్రము భంగము రానీయకుండ స్వజాతిని నిర్వహించుకొనవలెనను ఆశయము దుష్యంతుని తీవ్రవిచారశీలునిగ చేయుచున్నది. దుష్యంతుడు గొప్పవిమర్శకు డనుటను ఆతని విశిష్టలక్షణములలో ఒకటిగ మనము పరిగణింప వలసి యున్నది

"తద్యది వామనుమతం తదా వక్తవ్యం యథా తస్య రాజర్షే రనుకమ్పనీయా భవామి. అన్యథా సించతం మే తిలోదకమ్."

అని శకుంతల పలికినపుడు "విమర్శచ్ఛేది వచనం" అనుటలో దుష్యంతుడు తనశీలమునకు కీలకమును వెల్లడించుచున్నాడేమో. అతని విమర్శనాశక్తిని నిరూపించుటకు జాలిన ఘట్టములు రెండుచక్కనివి నాటకములో గానవచ్చుచున్నవి. అందు మొదటిది ప్రథమాంకమున శకుంతలయందు తనకు జనించిన అనురాగము ధర్మవిరుద్ధమేమో యని భయపడి చేసికొనిన యంతరంగవితర్కము. రెండవది సర్వదమనుడు తనకుమారుడే యని యంగీకరించుటకు ముందు (సప్తమాంకమున) నడపిన గాథపరిశోధనము. ఈ విమర్శనమును అతిమాత్రముగ గావించు లోపముగూడ తనకున్నదని గ్రహించి, "వయం తత్త్వాన్వేషా న్మధుకర హతాః త్వం ఖలు కృతీ" యనుటలో ఆత డాత్మవిమర్శకుడనికూడ తేటపడుచున్నది.

విమర్శకున కుండదగిన లక్షణములలో రసజ్ఞతయు పూర్వాపరవిచారము మాత్రమే గాక ఉచితజ్ఞతకూడ ఆతనియందు నిబిడమయి ప్రత్యక్షమగు చున్నది. ప్రథమాంకమునను తృతీయాంకమునను శకుంతలను ఆమెసఖు లకు తన్ను ప్రత్యక్షమొనరించుకొనిన తరుణములను బట్టి విధానమును బట్టి ఈ ఉచితజ్ఞతను స్థాపింపవచ్చును కణ్వశిష్యులకు అగ్న్యగారమున దర్శనమిచ్చుటకూడ ఈగుణమున కొకసాక్ష్యము.

శాకుంతలమునందలి పురుషపాత్రములలో మూడుమూర్తులు ఉజ్జ్వలము లయినవి. (1) దేవర్షియైన మారీచుడు (2) బ్రహ్మర్షియైన కణ్వుడు (3) రాజర్షియైన దుష్యంతుడు. ఈ మూడును దేనికదే ప్రశస్త ముగ గనపట్టుచున్నను మొదటిరెండు సాధారణమనుష్యులకు తేజోమహి మచే దుర్నిరీక్ష్యములు. ఎందుచేతనో చెప్పలేముగాని రాజర్షులను చిత్రిం చుటలో కాళిదాసునకు అపారమైన యుత్సాహము. నన్నయభట్టమహా కవి కాశ్రయ మొసంగిన రాజనరేంద్రునివలెనే కాళిదాసున కాశ్రయ మొసంగిన విక్రమాదిత్యుడో మరియొక నృపాలుడో పవిత్రచరితుడైన గావలయును. లేదా విదేశీయుల దండయాత్రలు పుంఖానుపుంఖము లయి ఆర్యధర్మములకు గ్లాని కలిగించుచున్న ఆ కాలములో మూర్తీభ వించిన ధర్మదేవత లనదగిన నరపతుల చరిత్రములపయి ప్రజలకు భక్తి పుట్టించుట అత్యావశ్యకమైన గావలయును. కారణమేమయిన గానిండు. ఈ రాజర్షుల చరిత్రములలో కాళిదాసున కొకవిధమయిన అపురూప సౌందర్యము గోచరించుచు వచ్చినది. ఆ సౌందర్యమునందు భౌతిక మానసికాధ్యాత్మికశక్తులు లెస్సగ సమన్వయమొంది పరిపూర్ణతను ప్రతిపాదించుచున్నవి. యథోచితములును యథాక్రమములును అగు జీవితములపట్ల కాళిదాసునకు అఖండమైన భక్తి.

> శైశవేఽభ్యస్తవిద్యానాం యౌవనే విషయైషిణామ్
> వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాంతే తనుత్యజామ్.

ఇటీవలి కొందరు విషయలోలురవలె గాక ఆనాటి రాజులు స్వార్థత్యాగ

బుద్ధితో రాజ్యపరిపాలనము నిర్వహించి యుండవలెను

స్వసుఖనిరభిలాషః ఖిద్యసే లోకహేతోః
ప్రతిదినమథవా తే వృత్తిరేవంవిధైవ,
అనుభవతి హి మూర్ధ్నా పాదపస్తీవ్రముష్ణం
శమయతి పరితాపం ఛాయయా సంశ్రితానామ్.

నియమయసి విమార్గప్రస్థితానాత్తదండః
ప్రశమయసి వివాదం కల్పసే రక్షణాయ,
అతనుషు విభవేషు జ్ఞాతయః సన్తు నామ
త్వయి తు పరిసమాప్తం బన్ధుకృత్యం ప్రజానామ్.

"ఆపన్నాభయ సత్రదీక్షితు" లగు నిట్టి రాజన్యమార్తాండుల యాస్థానములనలంకరించి వ్యంగ్యమర్యాదయా వారి సుగుణసంపదను గ్రంథస్థము గావింప నోచిన కవికులతిలకులు ధన్యులు. ఇట్టి మహాకవుల లేఖినీముఖమున అజరామరము తమయశస్సు నృత్యముసల్పుచుండ మహావైభవోపేతులును, నిర్వ్యాజపరాక్రమ ధుర్యులును, ప్రజాహిత సేవాతత్పరులును, విమర్శకశేఖరులును విశేషించి అధర్మభేదువులును అయి ప్రకాశించునట్టి పాలకులు మరింత ధన్యులనుట వేరుగ వ్రాయవ వలెనా? వివేకము గౌరవము జతగూర్చుకొని కవులవిశేషము గ్రహింప నేర్చి కవులను వారాదరించి పోషించి ప్రోత్సహింప కుండినచో జగత్తున నేటి మహాకావ్యము లెన్ని లుప్తమయ్యెడివో!

శాకుంతల విమర్శనము

పాత్రీకరణము

(CHARACTERISATION)

—• పాత్రీకరణ ప్రాముఖ్యము •—

పాత్రీకరణము ప్రత్యేకము సముద్రమంత విద్య. కవికి బ్రహ్మత్వమును ప్రతిపాదించు శక్తి ఇదియే మానవస్వభావమునందలి రహస్యములన్నియు అనుసంధించి కవి తనపాత్రల ముఖమున సృష్టికి ప్రతిసృష్టి చేయుటయే ఈవిద్యకు పరమావధి. పాశ్చాత్య విమర్శకుల మతమున పాత్రీకరణశక్తి లేనివాడు నాటకరచనమునందనధికారి యనియే. కాని మన యలంకారశాస్త్రములందీ శక్తినిగూర్చిన ప్రసక్తియే కానరాకుండనున్నది.

—• ప్రాచ్యకవుల పాత్రీకరణశక్తి •—

అంతమాత్రమున మన కవుల కీవిద్య యపరిచితమని భావింపరాదు. దృశ్యప్రబంధములందును, శ్రవ్యప్రబంధములందును గూడ ఈ విద్య నత్యుచ్ఛదశకు గొనిపోయిన 'కవిబ్రహ్మ' లెందరో తెనుగునను, సంస్కృతముననుగూడ ఉన్నారు. ఆంగ్లకవులలో షేక్స్పియరు ఈ విద్యకు అందెవేసిన చేయి. బెర్నార్డుషా మున్నగు నవీనవిమర్శకులు షేక్స్పియరు నెంత నిరసింపజూచినను ఇప్పటికిని పాత్రీకరణశక్తిలో షేక్స్పియరునుమించిన చేయి ఆంగ్లసారస్వతమున నుదయింపలేదు. అయితే ఈ షేక్స్పియరునకు ఎంతమాత్రము దృష్టియైన ప్రసరింపని దివ్యభూములలో సంచరించుచు 'బాణోచ్ఛిష్టమిదం జగత్తని'నట్లుగ పాత్రీకరణవిద్యయను సముద్రము నాపోశనముపట్టిన యగస్త్యులు సంస్కృతములో వ్యాసుడు; తెలుగులో తిక్కన. ఈ యిరువురు షేక్స్పియరుకు

ఏయే శక్తులలో నతితులలో నిరూపించుటకు సాధనములున్నవి. కాని ఇది యదను కాదు. మొత్తముమీద వ్యాసుడు, తిక్కన, షేక్స్పియరు— ముప్పురును ఒకేజాతికి చెందిన పాత్రీకరణకారులు. అనగా ఈముప్పురికిని యథార్థప్రదర్శనము (Objective presentation) అనునదియే గమ్యస్థానము. నేను చదివినంతలో సంస్కృతదృశ్య ప్రబంధకారులలో పాత్రీకరణమున యథార్థప్రదర్శనమునే తలపెట్టినవాడు మృచ్ఛకటికము రచించిన శూద్రకుడు. ఈతనికిని, పై ముప్పురకును ఎంతో యంతర మున్నను మొత్తముమీద జాతిమాత్ర మొకటి.

—• పాత్రీకరణమునందలి తరగతులు •—

యథార్థప్రదర్శనమని ఆదర్శీకరణ (Idealisation)మని, జాతి లక్షణారోపణ (Typification) మని మన మెరిగినంతవరకు పాత్రీకరణము మూడుజాతులుగ గానవచ్చుచున్నది.

i యథార్థప్రదర్శనము

యథార్థప్రదర్శన మనగా మానవప్రకృతిని ఉన్నదున్నట్లుగ చిత్రించి యానందింపవలెనను నుద్దేశముతో చేయబడు పాత్రీకరణము. ఏమనుష్యునియందుగాని గుణదోషములు రెండును మిశ్రితములయి యుండునుగాని కేవలము గుణమేగాని, కేవలము దోషమేగాని మూర్తీ భవింపదు. కైవల్యము నిరుపాధికము. అందుచే నుపాధిలోనున్న పాత్ర మును—అవతారపురుషుడు మొదలుకొని అణువువరకు—దేనిని చిత్రించినను గుణదోషమిశ్రితముగనే చిత్రింపవలసియుండును. అట్లు చిత్రించుటనే యథార్థప్రదర్శనమందురు.

ii ఆదర్శీకరణము

ఇదిగాక మరిరెండు తరగతుల పాత్రీకరణము కూడ మహాకవులలో గానవచ్చుచున్నది. అందు ఆదర్శీకరణ మను విద్యకు కాళిదాసు లక్ష్యము.

"సోఽహ మాజన్మశుద్ధానా మాఫలోదయకర్మణామ్
ఆసముద్రక్షితీశానా మానాకరథవర్త్మనామ్.
యథావిధిహుతాగ్నీనాం యథాకామార్చితార్థినామ్
యథాపరాధదండానాం యథాకాలప్రబోధినామ్.
త్యాగాయ సంభృతార్థానాం సత్యాయ మితభాషిణాం
యశసే విజిగీషూణాం ప్రజాయై గృహమేధినాం.
శైశవేఽభ్యస్తవిద్యానాం యౌవనే విషయైషిణామ్
వార్ధకే మునివృత్తీనాం యోగేనాంతే తనుత్యజామ్"

అను శ్లోకములలో ఆదర్శీకరణమే తన కభిమతమైనట్లు కాళిదాసే వ్యక్తపరచుచున్నాడు. తన పాత్రములలో నెక్కడను లోపములు లేనట్లుగ సంస్కరించి లోకమున కాదర్శప్రాయముగ చిత్రించుటయే ఈతరగతి పాత్రీకరణమునకు ప్రధానము. కాళిదాసుని నాటకత్రయమునందును రఘువంశ కుమారసంభవములందునుగూడ ఈ యాదర్శీకరణమే ప్రత్యక్షమగుచున్నది.

iii జాతిలక్షణారోపణము

జాతిలక్షణారోపణమని వేరొకతరగతి పాత్రీకరణమునకు ప్రత్యేకమొక జాతినంతను గైకొని దూషించుటగాని, భూషించుటకాని అభిమతము. ఒక సోషలిస్టు నాటకము వ్రాయుచున్నా డనుకొనుడు. అందు ఒక పాత్రమును క్యాపిటలిస్టుల లక్షణముల నన్నిటిని నిరూపించుదానినిగను, వేరొక పాత్రమును సోషలిస్టుల లక్షణముల నన్నిటిని నిరూపించుదానినిగను చిత్రించి క్యాపిటలిస్టులందు ద్వేషమును, సోషలిస్టులపట్ల అనురాగమును ఉదయింపచేయుటయే కవి ముఖ్యోద్దేశమై యుండును.

ఆదర్శీకరణము, జాతిలక్షణారోపణము గూడ సాధారణముగ యథార్థమునకు దూరముగ నుండును. తమ కభీష్టములగు నాదర్శములను ప్రతిపాదించుటకయి ఆయాకవులు ప్రకృతిని అతిశయోక్తికి తావలముగ చిత్రింతురు. క్యాపిటలిస్టులని కవి యనుకొన్న జాతియంతయు

పిశాచగణమై, పోషలిప్తు లనుకొన్న వారందరు దేవగణమై ప్రవర్తిం పరు. సమ్యగ్దృష్టివిహీనులకు మనస్సులోని భావములు ప్రకృతిలో నధ్యాసితము గుచుండునుగాని వాస్తవమున కవి నిష్పాక్షికముగ పరి క్షించు సమచిత్తుల దృష్టికి గోచరింపవు. అందుచే ఈ రెండుతరగతుల పాత్రీకరణమును అంతగ ప్రశస్తము కానేరదు.

—♦ శకుంతలా దుష్యంతులు ♦—

ప్రకృతము విమర్శనీయమగు శాకుంతలమున నున్న పాత్రీకరణ ములో మూపాత్రికమూ హువంతులు ఆదర్శీకరణమే. శకుంతలాదుష్యంతు లను గైకొందము. నాటకమునందలి పాత్రములను భారతమునందలి పాత్రములతో పోల్చిచూచినచో నాదర్శీకరణ మననేమో మనకు మరింత విస్పష్టమగును. కాళిదాసు నాటకమునకు మూలము భారతము నందలి శకుంతలోపాఖ్యానమేకదా! అయినప్పుడు శకుంతలోపాఖ్యానము నందలి పాత్రములను యథాయాత్మకముగ తన నాటకములో చిత్రించి నాడా? లేదు. అట్లు చిత్రించియుండినచో దుష్యంతునియందు దోష మారోపితము కావలసివచ్చుచున్నది. మూలమున కణ్వాశ్రమము నుండి శకుంతల రాజసభకు వచ్చినపుడు ఆమె నెఱిగియుండియు ఎరు గనివానివలె నటించి వాక్పారుష్య మవలంబించినాడని యున్నది. ఎంతో నమ్మించి గాంధర్వవివాహమున కొడబరచిన శకుంతలను ఎవ్వ రును సాక్ష్యము లేరుగదా యనిన యంశమును ఆధారముగా గైకొని ప్రజాభిప్రాయమునకు వెఱచి "నీ వెవ్వతెవో నేనెఱుగనుపొ"మ్మను టలో దుష్యంతుని వర్తనము మిక్కిలి నీచముగా గనవచ్చుటలేదా? మొదట నామెను తనతో సంగమమున కొడబరచుటలో కేవలము స్వలాభమమాత్రమే చూచుకొన్నాడు. లోపల తొందరపెట్టుచున్న కామమును కాదనలేకపోయినాడు. "కరుణానిరతులయిన మాజనకుల నడిగి నన్ను పాణిగ్రహణము చేసికొను"మని వివేకవతియగు శకుంతల యెంతచెప్పినను వినకపోయినాడు తీర నలువురిలోనికి వచ్చుసరికి తన

గాంధర్వవివాహము నొప్పుకొనుటకు ధైర్యములేకపోయినది. శకుంతల యెట్లును తనమాహాత్మ్యముచే సత్యమును నిరూపించుకొనగలదు గదా యనిన ధైర్యముతో నట్లు వర్తించినాడని సమర్థింపవచ్చును గాని ఆ సమర్థనమైనను దుష్యంతునిపాత్రమున కెంతగౌరవప్రదముగ నుండునో చదువరులే గ్రహింపగలరు. కాళిదాసునకు దుష్యంతునియం దీలోపము నిరూపించుట యిష్టము లేకపోయినది. అందుచే దుర్వాసుని శాప వృత్తాంతము గల్పించినాడు. శాపవశమున సమ్మోహితుడై శకుంత లను నిరాకరించినాడే గాని లేకుండిన ఆతడిట్టిపని కొడంబడని ఆదర్శ పురుషుడని చిత్రించుటయే కాళిదాసుని యుద్దేశము. అందుచే దుష్యం తుని పాత్రచిత్రణమున ఆదర్శీకరణ మనువిధానము విస్పష్టమగు చున్నది. దుష్యంతుని సమర్థించు సందర్భమున శకుంతలను నెపపెట్టుట కూడ కాళిదాసున కభిమతము కాదు. అందుచే ఆమెపైకూడ దోష మారోపితము కాజాలని ప్రక్రియ వెదకవలసివచ్చినది. పతినిగూర్చి ఆమె శరీరమే మరచిపోయి తదేకదృష్టితో నాలోచించుచున్నట్లు చిత్రించినాడు. అట్టిస్థితిలో దుర్వాసుడు వచ్చినాడో పోయినాడో చూడకపోవుటలో నామెకు స్వాతంత్ర్యమేమున్నది? ఇక ఆమెయందు మాత్రము దోషమెట్లు నిరూపితము కాగలదు? ఇట్లు—

> "త్వ మర్హతాం ప్రాగ్రసరః స్మృతోఽసి నః శకుంతలా మూర్తిమతీవ సత్క్రియా,
> స మానయం స్తుల్యగుణం వధూవరం చిరాయ వాచ్యం నగతః ప్రజాపతిః"

అను కణ్వవాక్యమున కనుగుణముగ కాళిదాసు శకుంతలాదుష్యంతు లను చిత్రించుకొనివచ్చినాడు.

"ఈ శకుంతలాదుష్యంతుల చిత్రణము మూలమునందలి యనౌ చిత్యములను పరిహరించుచున్న"దని మాత్రము చెప్పరాదు. మూల మున ననౌచిత్యము నారోపించుటకే వలనుపడదు. చిత్రించు పాత్ర ములో—అది నాయకపాత్రమే కానిండు—ఎక్కడను ఏలోపమును లేకుండ చిత్రింపవలెనను బాధ్యత కవికెన్నడును లేదు. భారతము

నందలి పాత్రీకరణము స్వభావమునకు సన్నిహితముగ నున్నది. జగన్మోహన మూర్తియగు శకుంతలనుజూచి దుష్యంతుడు మ్రుదిక్కుడగుటయు, తరువాత కణ్వాశాసనమునకు ప్రజాభిప్రాయమునకు వెరచి విపరీత వర్తనుడగుటయు సహజము. అది పాత్రములో, అనగా దుష్యంతుని శీలమునకు లోపమేకావచ్చును. కాని పాత్రీకరణములోమాత్ర మనౌచిత్యము కానేరదు. దుష్యంతుడు సద్గుణసముద్రుడే కాని ఈ యొక్క యంశమునమాత్రము విపరీతముగ ప్రవర్తించినాడు అని నిరూపించుటయే భారతకారుని యాశయము. అతనిచిత్రణము యథార్థమునకు సన్నిహితముగ నున్నది. కావున దానిని యథార్థ ప్రదర్శన మంటిమి. కాళిదాసు శకుంతలాదుష్యంతులలో లోపలేశమైనను లేకుండ చిత్రించుటకు పాటుపడినాడు కావున అతని చిత్రణమును ఆదర్శీకరణ మనవలసివచ్చుచున్నది.

ఈ యాదర్శీకరణ మింకొక ఘట్టమునగూడ ప్రత్యక్షమగుచున్నది. అది శకుంతలాపాత్రమునకు సంబంధించినది. మూలములో ప్రత్యాదేశించినపుడు శకుంతల దుష్యంతుని అనరాని మాటలన్నది. "ఇట్టి యనృత మాడుచున్నందులకు నీతల వేయిచెక్కలుగావలదా ?" అని శపించునంతదూరముకూడ పోయినది. కోపము వచ్చినపుడు ఒడలుమరచి మాటాడుట యథార్థమునకు సన్నిహితము. కాని కాళిదాసు డీఘట్టమున శకుంతలచే దుష్యంతు నంత పరుషముగ తిట్టింపలేదు. తన భాగధేయమునే నిందించుకొనుచు, "భగవతి వసుమతి దేహి మే వివరమ్" అని యామె సభనుండి వెడలిపోయినది. పతివ్రతయయిన శకుంతలచే భర్తను దూషింపజేయుటకు కాళిదాసు డొప్పికొనలేదు. ఈ యంశమునుగూర్చి నాటకమును మూలముతో సరిపోల్చు ఘట్టమున నింకను దీర్ఘమగుచర్చ యున్నదిగాన ప్రకృతము విరమింతము. ఈ ఘట్టమునగూడ "భారతమునందలి యనౌచిత్యమును కాళిదాసు పరిహరించినా"డని మాత్రము వ్రాయకున్నరాదు. శకుంతలో

వ్యాఖ్యానమునందలి పాత్రీకరణము ఒకపద్ధతి నవలంబించినది: కాళిదాసుని పాత్రీకరణము వేరొకమార్గమున బోయినది.

—♦ ఆదర్శీకరణమున కాళిదాసుని విశిష్టత ♦—

ఈ యాదర్శీకరణమున ముఖ్యముగ సిద్ధించు ననర్థ మేమనగా, నది విశ్వాసమును గొలుపనేరదు. చిత్రణమును చూచినపుడు "ఇది నిజమే" యనిపింపదు. కాని కాళిదాసుని విశేష మేమనగా, ఆదర్శీకరణముకూడ యథార్థప్రదర్శనమా యను విభ్రాంతి యుదయింప జేయజాలిన కౌశలముతో నాత డాదర్శీకరణము నిర్వహించినాడు. ఒక్క శాకుంతలమునందే కాదు—కుమారసంభవమునందు, రఘువంశమునందుకూడ నంతే. చిత్రించిన పాత్రములందు ఆదర్శీకరణము నిరూఢము. కాని ఆస్వాదించు చదువరికిమాత్ర మవి సజీవములయి చైతన్య సంపదతో నలరారుచుండును. ఇట్లు చేయగల్గుట మిగుల నపురూపమే.

—♦ ఆదర్శీకరణమునందలి యనర్థములు ♦—

i విశ్వాసరాహిత్యము

కాని ఒక్కొక్క ఘట్టమునమాత్రము కాళిదాసుని చిత్రణములనుగూర్చికూడ విశ్వాసరాహిత్య తీర్మానమును బ్రవేశపెట్టవలెనని బుద్ధిపుట్టుచుండును. అట్టిఘట్టములు శాకుంతలములోకూడ లేకపోలేదు.

"శిష్యః—అహో ! మహానుభావః ఖలు పార్థివో దుష్యంతః, యత్ప్రవిష్టమాత్ర ఏవాశ్రమపదం తత్రభవతి రాజని నిరుపప్లవాని నః కర్మాణి సంవృత్తాని.

కాకథా బాణసంధానే జ్యాశబ్దేనైవ దూరతః
హుంకారేణేవ ధనుష స్సహి విఘ్నా నపోహతి"

అనుభాగమును చదువునపుడు మన కెంతమాత్రము నమ్మక ముదయించుటలేదు. ఇట్లే—

"కంచుకీ:— నకిల శ్రుతం యువాభ్యాం యథా వాసంతికై స్తరుభిరపి దేవస్య శాసనం ప్రమాణీకృతం; తదాశ్రయిభిః పత్రిభిశ్చ? తథాహి—

చూతానాం చిరనిర్గతాపి కలికా
బధ్నాతి న స్వం రజః
సన్నద్ధం యదపి స్థితం కురవకం
తత్కోరకావస్థయా
కంఠేషు స్ఖలితం గతేఽపి శిశిరే
పుంస్కోకిలానాం రుతం
శంకే సంహరతి స్మరోఽపి చకిత
స్తూణార్ధకృష్టం శరమ్.''

అను భాగముకూడ విశ్వాస ముదయింప జేయునదిగా లేదు. శకుంతలాపాత్ర చిత్రణమునకూడ—

"క్షౌమం కేనచి దిందుపాండుతరుణా
మాంగల్య మావిష్కృతం
నిష్ఠ్యూత శ్చరణోపభోగసులభో
లాక్షారసః కేనచిత్,
అన్యేభ్యో వనదేవతాకరతలై
రాపర్వభాగోత్థితై
ర్దత్తా న్యాభరణాని తత్కిసలయో
ద్భేదప్రతిద్వంద్విభిః''

ఇత్యాదిభాగములు విశ్వాసజనకములుగ లేవు. కాని మొత్తముమీాద నవి దుష్యంతపాత్రచిత్రణము నందలి కొన్ని యతిశయోక్తులు పట్టుబడునంత సులభముగ పట్టుబడుట లేదు. ప్రధానపాత్ర చిత్రణముననే కాదు—

"సహజంకిల యద్వినిందితం
నఖలు తత్కర్మ వివర్జనీయమ్
పశుమారణకర్మదారుణః
అనుకంపామృదురేవ శ్రోత్రియః''

''ఇది పల్లెవాడు పలికినవాక్కు కానేరదు. ఇందు కాళిదాసు సులభముగ దొరకిపోవుచున్నాడు'' అనిపించుచున్నది. కవి యెప్పుడును తన పాత్రముఖద్వారా మాటాడుచు నుండునే యనుకొనుడు.

కాని పట్టుబడరాదు. అందువలననే కళాప్రాగల్భ్య మున్నది.

కాళిదాసు మానవమాత్రులగు దుష్యంతాదులను చిత్రించు టలోకూడ వారికి దైవమహిమ మారోపించి యాదర్శీకరించుచుండగా వాల్మీకిమున్నగు మహర్షులు అవతారపురుషులను చిత్రించు టలోకూడ సాధ్యమైనంతవరకు వారి మహిమలను దూరముగ నుంచి వారిని మానవమాత్రులుగనే చిత్రించుటకు పాటుపడిరి. అందు చేతనే వారు కాళిదాసుకంటె ఎన్నిరెట్లో మహాంగులు ప్రశంసింపదగిన ఉత్తమశిల్పులగుచున్నారు. ఆదర్శీకరణము విశ్వాస ముదయింపజేయు దను రహస్యమును వారు పూర్ణముగ గుర్తించినవారగుచున్నారు.

ii గాంభీర్యము కొఱవడుట

ఆదర్శీకరణమునందు ఇంకొక అనర్థముకూడ గోచరించు చున్నది. తాను ఉచిత మనుకొనిన యాదర్శమునకు సృష్టిలోని యనంతములు అనుగుణముగ లేవనిగదా ఆదర్శీకరణకారుడు సృష్టియందలి నిమ్నోన్నతములను సవరింప జూచుచున్నాడు? ధర్మరాజు అసత్య మాడినాడనుకొనుడు. ధర్మరాజువంటి ఉత్తమునిచే నసత్యమాడించుట యనుచితముగ దోచి దానిని ఆదర్శీకరణకారుడు పరిహరింప జూచు చున్నాడు. అదే యథార్థ ప్రదర్శకుడైనచో ఎట్టి యుత్తమస్వభా వము కలవాడుకూడ ఒక్కొక్కప్పుడు అబద్ధమాడుట లోకములో నున్న దేకదాయని యథాతథముగ చిత్రించుచున్నాడు. సృష్టియందలి నిమ్నోన్నతముల నున్నవాని నున్నట్లుగనే చిత్రించి వానిరహస్యములను కనుగొనబూనుటవలననే కళ సత్యమునకు సన్నిహితముగ నుండి ఎక్కుడు గాంభీర్యమును సాధించుచున్నది. ఆదర్శీకరణమునందలి యౌచిత్య నిర్వా హణ మొక్కొక్కప్పుడు కవిసమయము (Convention) కంటె నెక్కువస్థానము నాక్రమింపలేక పోవుచున్నది.

శాకుంతలమున ప్రధానపాత్రములు ఎక్కుడుగ ఆదర్శీకరణ

సూత్రమునకే లక్ష్యభూతము లగుచున్నను ఇతర పాత్రములు కొన్ని యథార్థప్రదర్శనములోగూడ జేరుచున్నవి.

—♦ కణ్వుడు ♦—

కణ్వుని పాత్రచిత్రణమును గ్రైకొందము. ఈతడు కులపతి.

"రాజా—అథ భగవాఁ ల్లోకానుగ్రహాయకుశలీ కాశ్యపః?
శార్ఙ్గరవః —స్వాధీనకుశలాః సిద్ధిమంతః"

ఇత్యాది వాక్యములవలన గుణాతీతుడగు సిద్ధపురుషుడనుట స్పష్టము. కాని ప్రప్రథమమున మనకు ప్రత్యక్షమగుటలో లలితమైన విషాదముతో ప్రత్యక్షమగుచున్నాడు.

"యాస్య త్యద్య శకుంతలేతి హృదయం సంస్పృష్ట ముత్కంఠయా
కంఠః స్తంభితబాష్పవృత్తికలుష శ్చింతాజడం దర్శనమ్
వైక్లబ్యం మమతావ దీదృశమహో స్నేహా దరణ్యౌకసః
పీడ్యంతే గృహిణః కథంను తనయా విశ్లేషదుఃఖైర్నవైః"

ఈ లలితమైన విషాదమే ఈ పాత్రమునకు ప్రాణము. ఈ మంగళవిషాదము కణ్వుని పాత్రమునకేగాక చతుర్థాంకమునకెల్ల ప్రాణపద మగుచున్నది. శకుంతలకు తలిదండ్రు లుండియు లేనివారైరి. కాశ్యపులు శాశ్వతబ్రహ్మచర్య నిష్ఠితులగుటచే తలిదండ్రుల ఇరువురి ప్రేమను తమ హృదయమునుండియే స్రవింపజేయవలసినవారైరి. కేవలము సిద్ధపురుషులుగ— అనగా సామాన్యమానవులకు అతీతమగు భూములలో నుంచి—వారిని చిత్రింపక గృహస్థు లందరికిని అనుభవైకవేద్య మగు మంగళవిషాదభారముతో వారిని కాళిదాసు ప్రత్యక్షీకరించుచున్నాడు.

"శమ మేష్యతి మే శోకః కథంను వత్సే త్వయా రచితపూర్వమ్,
ఉటజద్వారవిరూఢం నీవారబలిం విలోకయతః"
"అర్థోహి కన్యా పరకీయ ఏవ తా మద్య సంప్రేష్య పరిగ్రహీతుః
జాతో మమాయం విశదః ప్రకామం ప్రత్యర్పితన్యాస ఇవాంతరాత్మా"

పెంచి పెద్దదానిని జేసిన కూతురి వియోగమునకై విషాదము. కాని ఆమె పతిని జేరబోవుచున్న శుభసమయమున కంట తడిపెట్టరాదే

యను సంకోచము. ఈ భావముల సంఘట్టనము గృహస్థులెల్లరకు అనుభవవేద్యమేగదా! ఈ భావములను చతుర్థాంకమున కాళిదాసు మూర్తీభవింపజేసి మానవహృదయమును సూరగొనుచున్నాడు. మానవహృదయమును ఇంతగ నాకర్షించుఘట్టము వేరొకటి ఈ నాటకమున లేదు. అందుచేతనే కొందరు విమర్శకులు చతుర్థాంకమునకును, శ్లోకచతుష్టయమునకును ప్రాముఖ్యమిచ్చుటకు కారణమైనది.

—• శార్ఙ్గరవ శారద్వతులు •—

శార్ఙ్గరవశారద్వతుల చిత్రణముకూడ యథార్థ ప్రదర్శనముననే జేరుచున్నది. వీరిరువురు బహుశః ఆశ్రమముననే పుట్టి పెరిగియుందురు. అందుచే నగరము ప్రవేశింపగనే—

> "తథాపీదం శశ్వత్పరిచితవివిక్తేన మనసా
> జనాకీర్ణం మన్యే హుతవహపరీతం గృహమివ.
> అభ్యక్తమివ స్నాతః శుచిరశుచిమివ ప్రబుద్ధ ఇవ సుప్తమ్
> బద్ధమివ స్వైరగతిర్జనమిహ సుఖసంగిన మవైమి."

అని పలుకుచున్నారు. పైనుదహరించిన శ్లోకములు వీరి పాత్రమునకు కీలకములు. నగరములో ప్రవేశించినది మొదలుకొని ఈనగరమును వీడి మరల ఎప్పుడు ఆశ్రమమును జేరుకొందమన్న యాత్రతయే కాని "వచ్చిన పనియేమి? దానికి తటస్థించిన యాటంకమేమి? దీనిని చక్కబెట్టుకొను నుపాయమేమి!" అను నాలోచనము వీరికి లేకపోయినది. అందుచే వీరు ఒకవైపు రాజును, ఇంకొకవైపు శకుంతలను చెడమడ దిట్టుచున్నారు: "కిముత్తరోత్తరేణ? అనుష్ఠితో గురునిదేశః. ప్రతినివర్తామహే వయమ్" అని శకుంతలకాపురమును పొత్తుపరుపకుండ వెనుకకు మరలుచున్నారు వీరు తొందరపడు నాత్రగాండ్రు కాకుండిన శకుంతలకాపుర మంత శీఘ్రముగ చెడిపోయియుండ దేమో. అయితే వీరి హృదయములు మంచివి. మాటమాత్రము పోటు. లోకజ్ఞానము

పూర్ణముగ శూన్యము—ఇట్టి పరస్పరవిరుద్ధగుణములను వీనిలో సంఘటీకరించి కాళిదాసు మనకు హాస్యప్రదు డగుచున్నాడు.

—♦ అనసూయా ప్రియంవదలు ♦—

ఇక శకుంతలచెలికత్తెలగు అనసూయా ప్రియంవదలను చిత్రించిన విధానమునుగూడ గొంత విమర్శింపవలసియున్నది. శకుంతలపై గంభీరమైన యనురాగముతో ఆమెకు ప్రియసమాగమమును సంఘటించు నైపుణ్యముతో ఆమెతో లలితములగు, నర్మగర్భితములగు, ఆశ్రమవాసులకు అనుచితములుకాని హాస్యోక్తులతో క్రీడించు మానసికోల్లాసముతో :— చమత్కృతితో వీరు ప్రత్యక్షమగుచున్నారు.

"సఖ్యౌ :—సఖి శకుంతలే, యద్యద్య తాతః సన్నిహితో భవేత్......"

అను పరిహాసగర్భితవాక్యమును దిలకింపుడు. దీనికి శకుంతలకు కోపము రాగానే ఆవాక్యమునకు మొదట ఉద్దేశించిన గమనమును మార్చుకొని "ఇమం జీవితసర్వస్వే నాప్యతిథిం కృతార్థీకరిష్యతి" అని త్రిప్పివేయుటలో నున్న చమత్కృతిని గమనింపుడు. ఇప్పటికిని అందులో గర్భీకృతమైయున్న ధ్వనిప్రాగల్భ్యమును కానందింపుడు. యౌవనమునకు, సౌందర్యమునకు, చమత్కృతికి సార్వభౌమపదము నధిష్ఠించిన మదముతో—మానసికోల్లాసముతో ఈ పాత్రములు కందుకములవలె తూలుచున్నవి. "కే ఆవామ్ పరిత్రాతుమ్? దుష్యంత మాక్రంద. రాజరక్షితాని తపోవనానినామ." అని కెవ్వున కేకలువేయుచు కేరుచున్నవి. ఇట్టి పాత్రచిత్రిణ మప్రధానపాత్రముల నాశ్రయించినది గాని నాటకమంతయు నిట్టి పాత్రచిత్రణముతోనే నిండియుండిన శాకుంతలము ఇప్పటికంటెను మిక్కిలి మనోహరముగ నుండియుండెడిదిగదా!

—♦ కాళిదాసు-షేక్స్పియరు ♦—

ఒక పాశ్చాత్యవిమర్శకుడు కాళిదాసునిగూర్చి "He is the Shakespeare of the Indian Drama" అని పల్కినాడని మనవారు గబ్బిబ్బుచు పోవుచున్నారు. కాని, ఈవాక్యము సత్యసమ్మతము కాదను

టకు ఈ పాత్రీకరణపరిశోధన మొక యాధారము. కాళిదాసును, షేక్స్పి యరును ఒకజాతి కవులుగారు. ఇరువురును నాటకములు రచించినవారే గదాయను స్థూలదృష్టి ననుసరించి ఇరువురను ఒండొరులతో పోల్ప జూచుట సాహసము. తాత్త్వికముగ ఇరువురును ఒకజాతికి చెందిన కవు లైనపుడే ఒండొరులతో పోల్చి విమర్శించుటకు వలనుపడును. "Comparisons are always odious" అని కవుల నొకరితో నొక రిని పోల్చనేరాదను వాదము నాకు సమ్మతముకాదు. ఇకముందు వాఙ్మ యమునందును, లలితకళలందును జరగవలసినది సమవిమర్శనమే (Comparitive criticism). దీనివలన ఎన్నెన్నో అమూల్యరహస్య ములు కళారాధకులకు గోచరింపగలవు. కాని సరిపోల్చునపుడు ఏకజాతి కవులనే సరిపోల్చుట అభ్యుచితము. ఏర్పరచుకొన్న ఆదర్శములందును, అవలంబించిన విధానములందును కాళిదాసుడు, షేక్స్పియరును భిన్న జాతికవులు. వారికంటె వీ రెక్కువయని కాని, వీరికంటె వారెక్కువ యనికాని నిరూపించుటకు వలనుపడదు. పాత్రీకరణమున కాళిదాసు అవలంబించిన ప్రధానవిధానము ఆదర్శీకరణము. షేక్స్పియరు అవలం బించిన విధానము యథార్థప్రదర్శనము. అందుచే షేక్స్పియరు పాత్రీ కరణవిధానమును భారతకారునివంటి యథార్థప్రదర్శకుల పాత్రీకరణ ముతో సరిపోల్పవచ్చును గాని కాళిదాసుని ఆదర్శీకరణముతో సరి పోల్చుటకు వలనుపడదు.

శాకుంతల విమర్శనము

పాత్రోచితభాష – వృత్తోత్తరకల్పనము

నాటకములలో పాత్రోచితభాష వాడవలెనను సిద్ధాంతము పాశ్చాత్యవిమర్శకులును, పూర్వాలంకారికులునుగూడ ఏకగ్రీవముగ నంగీకరించినదే. కాని ఈ సిద్ధాంతమునకు కొంఱరు నవీనులు విపరీతవ్యాప్తి కల్పించుచున్నారు. అందుచే దీనినించుక సావకాశముగ బరిశీలింపవలసియున్నది.

—♦ పాత్రోచితభాష—నవీనుల విపరీతకల్పనలు ♦—

వ్యక్తులకు ఉచితమైన భాషయే పాత్రోచితభాషయని కొందరు పొరబడుచున్నారు. 'శివాజీ' అను తెనుగునాటకములో ఔరంగజేబు పాత్రముచే మాటాడింపవలసి వచ్చినదనుకొనుడు. అప్పుడు ఔరంగజేబు వ్యక్తితః ఏభాష మాటాడియుండునో ఆభాషనే-అనగా ఉర్దూనుగాని, పర్షియన్ భాషనుగాని- వాడవలెనని కొందరి మతము. ఈసిద్ధాంతమే యవలంబింపవలసి వచ్చినచో సిద్ధించు ననర్థములకు హద్దులేదు. శివాజీచేతను, అతని యనుచరులచేతను మహారాష్ట్రభాష మాటాడింపవలెనుగదా ! ఔరంగజేబుచేతను, ఆయన యనుచరులచేతను పర్షియన్ గాని, ఉర్దూగాని మాటాడింపవలెనుగదా! ఇంక తెనుగుభాష కవకాశమేమున్నది? అది తెనుగులో రచించిన నాటకమెట్లగును? ఇంకను కొందరు విపరీతవాదులు అట్టి యితివృత్తములను గైకొని తెనుగులో నాటకములే వ్రాయరాదనుచున్నారు. వీరి వాదమునే యంగీకరింపవలసివచ్చినచో ఇప్పుడు ప్రపంచమున నుత్తమనాటకములుగ పరిగణింపబడువాని నెన్నిటినో త్రోసిరాజనవలసి వచ్చుచున్నది. 'హేమ్లెటు' నాటకమును గైకొనుడు. అందలి యితివృత్తము డెన్మార్కు-దేశమునకు

సంబంధించినది. ఇందు పాత్రములుగ చిత్రింపబడిన వ్యక్తు లెవ్వియును ఇంగ్లీషుభాషా పరిచయముగలవి యగుట కవకాశము లేదు. అందుచే నీనాటకము నింగ్లీషులో వ్రాయనేకూడ దందుమా? ప్రకృతము విమర్శనీయమగు శాకుంతలమునే గైకొనుడు శకుంతలా దుష్యంతులు, కణ్వుడు ఏభాషలో మాటాడియుండిరో ఎవరు చెప్పగలరు? ఇట్టివాదమునే యంగీకరించినచో ఇంకొక దేశమునగాని, ఇంకొక రాష్ట్రమునగాని ప్రసిద్ధములగు చక్కని నాటకీయ ఇతివృత్తముల నన్నిటిని వదలుకొని ఏకోలది సాంఘికేతివృత్తములతోనో, రాష్ట్రీయ చారిత్రకగాథలతోనో గుడుగుడుగుంచము లాడవలసివచ్చునుగదా!

వాస్తవికార్థము

మన భాగ్యవశమున పైవాదములో నంతసారము సున్న. వ్యక్త్యుచితభాషకును, పాత్రోచితభాషకును ఎంతో తారతమ్యమున్నది. పూర్వాచార్యులు నాటకములలోని పాత్రములను ఉత్తమ, మధ్యమ, అధమ (నీచ) తరగతులుగ విభజించుకొని ఆయా తరగతుల కనుగుణముగ సంస్కృతమునుగాని, కొన్నికొన్ని ప్రాకృతములనుగాని ఉపయోగింపవలసినదిగ సూచించియున్నారు. ఈసూచనలో నంతర్భూతమైన సిద్ధాంతమును మనము గ్రహింపవగియున్నది.

పాత్రోచితభాష యనగా పాత్రముల తరగతికి ఉచితమైన భాష యనిమాత్రమే అర్థముకాని ఆయాపాత్రములు వ్యక్తితః ఏభాష మాటాడియుండునో ఆభాషనే వాడవలెనని అర్థ మెన్నటికిని గానేరదు. అనగా పాత్రములు వ్యక్తితః ఏజాతికి చెందినను నాటకమును ఏభాషలో వ్రాయుచున్నామో ఆభాషనే మొదటినుండి చివరవరకు వాడవలెను. పాత్రములు వ్యక్తితః మహారాష్ట్రజాతికి చెందినను తెనుగులో నాటకము వ్రాయునప్పుడు అన్నిపాత్రములకు తెనుగే వాడవలయునుగాని మహారాష్ట్రమో, మహారాష్ట్రముతో మిళితమైన తెనుగో వాడుట ఉచితముకాదు.

స్వాభావికతా సిద్ధాంతము - పూర్ణవ్యాప్తి శూన్యత

"నాటకకళ స్వభావవిరుద్ధముగ నుండరాదు. స్వభావమునకు సన్నిహితముగ నుండవలెనన్న ఆయావ్యక్తులు ఏభాషను మాటాడి యుందురో ఆభాషనే ప్రవేశపెట్టుట ఉచితము" అని కొందరి మతము. కాని గాఢముగ నాలోచించినచో ఈస్వాభావికతా సిద్ధాంతమునకు గూడ పూర్ణవ్యాప్తి లేదు. ఉన్నచో నాటకరచనము అసంభవము. ముప్పది సంవత్సరములలో జరిగిన వృత్తాంతమును మూడు గంటలలో ప్రదర్శించుచున్నాము — ఇది స్వాభావికమేనా? వివిధ దేశములలో నడచిన యుదంతములను సంకుచితరంగభూమిలో ప్రదర్శించుచున్నాము— ఇది స్వాభావికమేనా?

అయితే స్వాభావికతా సిద్ధాంతమునకు నాటకకళలో ప్రసక్తియే లేదా? పూర్ణవ్యాప్తి లేదగాని ప్రసక్తియే లేకపోయినదా? కొంతవరకు స్వభావమునకు విరుద్ధముగ నుండుట కంగీకరించినమీదట స్వాభావికతకు ప్రసక్తి కలుగుచున్నది. స్వాభావికతను, అస్వాభావికతను సమ్మేళనము చేయుటలోనే కవిప్రతిభకు వినియోగము

నాటకీయ విభ్రాంతియే ప్రధానలక్ష్యము

నాటక ప్రదర్శనపు ప్రధానలక్ష్యము నాటకీయ విభ్రాంతి (Dramatic Illusion). ముప్పది సంవత్సరములలో నడచిన యితివృత్తమును మూడుగంటలలో ప్రదర్శించుచున్నను ఆ ముప్పది సంవత్సరముల కాలము గడిచినట్లు చతురుడయిన కవి చతురుడయిన నటుని సాహాయ్యమున మూడుగంటల కాలముననే ప్రేక్షకుని మనస్సులో విభ్రాంతి కల్పింపగలడు. ఈ విభ్రాంతి కల్పించుటవలననే నాటకప్రయోజనము సిద్ధించుచున్నది. భాషకాని, ఇతివృత్తముగాని, మరియేయితర అంగముకాని యీవిభ్రాంతిని సాధించుటకే సాధనములు. ఈవిభ్రాంతికి భంగము కలిగినదా నాటకరచనము అపజయమందినదనినమాట. ఈ

విభ్రాంతి మర్భేద్యముగ నున్నదా నాటకరచనము పూర్ణముగ విజయ మందిన దనిసమాట. సర్వథా ఈ సూత్రమున కపవాదము కానరాదు.

ఆంధ్రమున శివాజీనాటకమును రచించితిమనగా శివాజీ ఆంధ్రు డయియుండినచో ఆతని తరగతినిబట్టి ఆతడెట్టి యాంధ్రమును వాడి యుండునో అట్టి యాంధ్రముచే యాతనినోట నుంచదగును. ఈ సూత్ర మునుబట్టి ఉత్తమమయిన తురుష్క-పాత్రములచేగూడ ఉర్దూ, తెనుగు మిశ్రమముచేసి సంకరభాషను పలికించినచో నాటకకర్త అనౌచిత్య దోషమునకు గురియగును. నీచమైన 'గులామ్' వంటి పాత్రములచే నీ మిశ్రభాషను పలికించినచో తప్పులేదు. మీదుమిక్కిలి రసోద్బోధ కముగకూడ నుండవచ్చును. కాని ఉత్తమపాత్రములచే మాత్రము మిశ్రి భాష పలికింపరాదు. ఇంగ్లీషు-తెనుగే కానిండు, ఉర్దూ - తెనుగే కానిండు రెండుభాషలను సంకరపరచి వాడగనే హాస్యరసోద్దీపకమైన వాలకము (Comic effect) తయారగును. నాటకమున గౌరవభావమును సాధింపదలచిన కవికి ఈ హాస్యరసోద్దీపకమైన వాలకము రాకుండ కాచుకొనుట విధియైయున్నది. నవీన ఇతివృత్తములు గల సాంఘిక నాటకములలోనైనను గౌరవము నాశించినచో మిశ్రభాషను వాడుటకు వలనుపడదు. ఉపయోగించు వ్యావహారికమునందుకూడ పాత్రము తర గతినిబట్టి యథోచితముగ భాష మారుచుండవలెను.

పాత్రలతరగతి నిర్ణయము

పాత్రముల తరగతినిబట్టి భాష మారవలెనను సిద్ధాంతమును ప్రతిపాదించుటచే పాత్రముల తరగతి నిర్ణయమొనర్చుట యెట్లను క్లిష్ట ప్రశ్న యుదయించుచున్నది. నవీనులు కొందరు రాజుపాత్ర (King character) రాణీపాత్ర (Queen character) అని యీ తీరుగ సాంఘికస్థితినిబట్టి పాత్రముల తరగతి నిర్ణయించుచున్నారు. పూర్వాలంకారికులు ఉత్తమ మధ్యమ అధమ తరగతులను నిర్ణయిం

చుటలోకూడ వారి విభజనము నిర్దుష్టమని యంగీకరించుటకు వలను పడకుండ నున్నది. మొత్తముమీద నియతెరంగుల విమర్శకులు స్థూలదృష్టినిబట్టియే తరగతి విభజన మొనర్చినట్లు కానబడుచున్నది. పాత్రీకరణ మను విద్య మానసికతత్త్వపరిశీలనముపయి నాధారపడియుండుటచే పాత్రముల తరగతిని నిర్ణయించుటలో మానసికపరిణామమునే ఆధారముగ గైకొనుట యుక్తముగ నుండును. సాంఘికస్థితినిబట్టి యొకడు రాజయినను మానసిక ప్రవృత్తినిబట్టి తమోగుణ ప్రధానుడే కావచ్చును. అందుచే సాంఖ్యు లవలంబించిన మానసిక తత్త్వనిర్ణయము నవలంబించి (౧) గుణాతీతులు, (౨) గుణబద్ధులు అని రెండు తరగతులుగ పాత్రములను విభజించుకొని గుణబద్ధులలో మరల సత్త్వరజస్తమోగుణముల కలయికచే నుదయించు భేదముల నన్నిటిని గమనించి తదనుగుణముగ భాష మార్చుకొనుచుండుట తత్త్వతః నిర్దుష్టముగ నుండును.

ఇక్కడకు తేలిన సారాంశ మేమనగా — నాటకీయ విభ్రాంతికి పోషకముగ నుండు పద్ధతిని పాత్రముల మానసికసంస్కారము ననుసరించి భాషను వాడుటయే పాత్రోచితభాషాప్రయోగ మనిపించుకొనును. అంతేగాని ఆయాపాత్రములు వ్యక్తితః ఏభాషను మాటాడియుండురను ప్రశ్నతో నాటకకర్తకు ప్రసక్తి లేదు.

— తాదాత్మ్యసిద్ధి యున్నచో ప్రయత్నమే అక్కర లేదు —

గాఢమయిన తాదాత్మ్యసిద్ధితో నాటకము రచించుచున్నపుడు కవికి ఈ పాత్రోచిత భాషాప్రయోగము అప్రయత్నముగ నలవడును. వృత్తములను రచించుచున్నప్పుడు సిద్ధహస్తుడగు కవికి ఏతీరున గణములను గుణించుకొనవలసిన యగత్య ముండదో ఆ తీరుననే సాంద్రమయిన తాదాత్మ్యసిద్ధిగల నాటకరచయితకు ఆయాపాత్రములను పలికింపవలసినపుడు పాత్రముల మానసిక ప్రవృత్తులను, వానిని పురస్క-

రించుకొని మారవలసిన పాత్రోచితభాషయు కరతలామలకములగును. వానినిగూర్చి ప్రత్యేకించి శ్రమపడవలసిన యగత్యముండదు.

— ♦ కాళిదాసు దృష్టాంతము ♦ —

పైని వివరించిన సిద్ధాంతములు కాళిదాసుని దృష్టిలో నుండకపోవచ్చును. బుద్ధిపూర్వకముగ ననుసరించుటలో పాత్రోచితభాషా విరచనమున నాతడు పూర్వాచార్యులనే యనుసరించియుండవచ్చును. కాని సాంద్రమగుచున తాదాత్మ్యసిద్ధితో పాత్రీకరణ మొనర్చువాడగుటచే నాతని పాత్రోచిత భాషాప్రయోగమున పైసూత్రము లన్నియు బ్రత్యక్షము లగుచున్నవి. కణ్వుడు వాడిన భాషకును దుష్యంతుడు వాడిన భాషకును (రెండును పురుషపాత్రములే యైనను), శకుంతల వాడిన భాషకును అనసూయా ప్రియంవదలువాడిన భాషకును (మువ్వురును స్త్రీపాత్రములే యైనను), విదూషకుడు వాడిన భాషకును పల్లెవాడు వాడినభాషకును ఆయాపాత్రముల చిత్తసంస్కారమునందలి భేదమును పురస్కరించుకొని సిద్ధించిన పాత్రోచితభాషలో గల యౌచిత్యమును, శైలివిభేదమును గమనింపదగును. ఒకేపాత్రమే మొదటినుండి తుదివరకు ఒకేభాషను వాడుటకుకూడ వలనుపడదు. ఆపాత్రముల మానసికస్థితిలో తటస్థించు అవస్థాభేదములనుబట్టియు, ప్రతిపాదింపబడు విషయౌన్నత్యమునుబట్టియు భాష మారుచుండును. చూడుడు. అదివరలో ప్రాకృతములో మాటాడుకొనుచున్నారు అనసూయా ప్రియంవదలు. కాని కణ్వునకు వినిపించిన అశరీరవాక్కును వివరింపవలసివచ్చినది అందుచే వెంటనే ప్రియంవదచే సంస్కృత మాశ్రయింపజేసినాడు :—

> "ప్రియంవదా.—(సంస్కృత మాశ్రిత్య)
> దుష్యంతే నాహితం తేజో దధానాం భూతయే భువః
> అవేహి తనయాం బ్రహ్మ న్నగ్నిగర్భాం శమీమివ."

అశరీరవాక్కు గౌరవమును కాపాడవలెనని నసిన ఈ సంస్కృతా

శ్రయము ఒకసాధనము. వాడిన అలంకారమునందుగూడ ఎట్టి యౌచిత్యమున్నదో గమనింపుము. ఇది ప్రతిపాదింపదలచుకొన్న విషయము నందలి ఉదాత్తతను పురస్కరించుకొని శైలిలో సిద్ధించిన ఫేనము. ఇట్టిదే శకుంతల నాశీర్వదించునపుడు కాశ్యపుడు ఋక్ఛందస్సు నాశ్రయించుటలోని యౌచిత్యముకూడ.

“అమీ వేదిం పరితః క్లృప్తధిష్ణ్యాః సమిద్వంతః ప్రాంతసంస్తీర్ణదర్భాః,
అపఘ్నంతో దురితం హవ్యగంధై ర్వైతానా స్త్వాం వహ్నయః పావయంతు”

ఇక్కడ కణ్వుని మనస్సు ఉత్తమమైన ఆధ్యాత్మికభూములకు పోవు చున్నది, అందుచే సామాన్యముగ వాడు ఛందస్సు నుజ్జగించి ఋక్ఛందస్సు నాశ్రయించినాడు.

కాళిదాసుని పాత్రోచితభాషాప్రయోగమునందలి ప్రావీణ్యము ఎట్టి యల్పవిషయములలోగూడ నెంతగాఢముగ ప్రత్యక్షమగుచున్నదో నిరూపించుటకు ఈక్రింది వచనము సాక్షి :—

“సముద్రవ్యవహారీ సార్థవాహో ధనమిత్రో నౌవ్యసనే విపన్నః. అనపత్యశ్చ తపస్వీ. రాజగామీ తస్యార్థసంచయః”

అమాత్యులు పెట్టిన office note లోని భాషయిది. దీనిలోని వాక్య నిర్మాణమును తిలకింపుడు. ‘అనపత్యశ్చ తపస్వీ’—ఎంత సంగ్రహముగ నున్నది? ఎంత ప్రస్తుతము (relevant) గ నున్నది?

దుష్యంతుడు “వినీతవేషప్రవేశ్యాని తపోవనాని నామ. ఇదం తావ ద్గృహ్యతామ్. (ఇతి సూతహస్తే ధను శ్చాభరణాని చోపనీయ) యావ దహ మాశ్రమవాసినః ప్రత్యవేక్ష్యోపావర్తే తావ దార్ద్రపృష్ఠాః క్రియంతాం వాజినః” అని సేవకుని కాజ్ఞయిచ్చిన భాషలోని ప్రాభవము గమనింపుడు. “ఆర్ద్రపృష్ఠాః క్రియంతాం వాజినః”- ప్రథమపురుష నుపయోగించుటయు, మధ్యమపురుష నుపయోగింపకుండుటయు ప్రాభవపోషకము. ఈ ప్రాభవమును శకుంతలా వాక్యములలోని లాలిత్య ముతో వ్యత్యాసనిరూపణ (Contrast) మొనర్చి చూడుడు.

వత్స ! కిం సహవాసపరిత్యాగినీం మా మనుసరసి? అచిరప్రసూతయా జనన్యా వినాపి వర్ధిత ఏవ. ఇదానీమపి త్వాం మయా విరహితాం తాత శ్చింతయిష్యతి. నివర్తస్వ తావత్"

పాత్రము మానసికావస్థనుబట్టి, ప్రతిపాదించు విషయగాంభీర్యమునుబట్టి, ఇంకను ఎన్నో యితర విశేషములనుబట్టి భాషాశైలి మారుచుండును. దానిలోని రహస్యములు సిద్ధహస్తులగు కవులకును, సహృదయులగు విమర్శకులకును అనుభవగోచరము కావలసినదే గాని ప్రతి స్వల్పాంశమును సూత్రీకరించుటకు వలనుపడదు.

* * *

—♦— ప్రశ్నోత్తర కల్పనము ♦—

సంభాషణమును నిర్వహించుటలో కాళిదాసు చూపిన ప్రాగల్భ్యము ప్రత్యేక మవలంబనీయము. శాకుంతలమునం దెంత వెదకినను దీర్ఘోపన్యాసములు గానరావు. మూలమున దుష్యంతుడు ప్రత్యాదేశించినపుడు శకుంతలచే భారతకారు డుపన్యాసవేదిక నెక్కించినాడు. అట్టి తరుణమునగూడ కాళిదాసు సంక్షిప్తములగు ప్రశ్నోత్తరముల తోడనే సన్నివేశమును నిర్వహించుకొనుచున్నాడు. ఇంకొక విశేషము. ప్రశ్నమునుండి ఉత్తరము, ఉత్తరమునుండి ప్రశ్న జనయిల్లికగ నుద్భవింపజేయు విధమునకుగూడ కాళిదాసు డాచార్యకీర్తము. ఈక్రింది యుదాహరణమును గమనింపుడు :

"రాజా—భగవాన్ కాశ్యపః శాశ్వతే బ్రహ్మణి స్థిత ఇతి ప్రకాశః. ఇయం వ స్సఖీ తదాత్మజేతి కథమేతత్?

అన—శృణోతు ఆర్యః. అస్తి కౌశిక ఇతి కృతగోత్రనామధేయో మహాప్రభావో రాజర్షిః.

రాజా—అస్తి, శ్రూయతే, తతః?

అన—తం నౌ సఖ్యాః ప్రభవ మవగచ్ఛ. తేనోజ్ఝితాయాః శరీరసంవర్ధనాదిభిః తాతకాశ్యపోఽస్యాః పితా.

రాజా—ఉజ్ఝితశబ్దేన జనితం మే కౌతూహలం. ఆమూలా చ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి"

అని యీతీరున ముత్యాలసరమును గ్రుచ్చినట్లు ప్రశ్నోత్తరముల నడుపుకొనివచ్చినాడు. మఱియొక కవియైనచో శకుంతలావృత్తాంతమునంతను అనసూయచే నొక్కగుక్కలో చెప్పించియుండును. చదువరికి (ప్రేక్షకునికి) ఎక్కడను విసుగు జనింపకుండ రసమును పోషించుకొనుచు మాటిమాటికి ఉల్లాసమును, కుతూహలమును ఉత్తరోత్తరముగ పెంచుటయే ఇట్టి ప్రశ్నోత్తర నిర్వహణమువలని ప్రయోజనము.

శాకుంతల విమర్శనము

పద్యరచనము

నాటకములలో పద్యము లుండరాదని వాదించువారి సంఖ్య నానాటి కధికమగుచున్నది. బెర్నార్డుషా ఈ వాదమునకు గురుపీఠము.

షేక్స్పియరు మొదట పూర్ణముగ పద్యములతోడనే నాటక రచన సాగించినను రానురాను గద్యపద్య మిశ్రితములగు నాటకములను రచించెను. సంస్కృతమున నున్న నాటకములుగూడ గద్యపద్య మిశ్రితములే.

కవిప్రతిభ నిరవధికము. కేవలము గద్యములోనే వ్రాయవలెననికాని, కేవలము పద్యములలోనే వ్రాయవలెననికాని, లేక మిశ్ర రచన చేయవలెననికాని అనుశాసించుటకు నెవ్వరికిని అధికారము లేదు. అది ప్రతిభాశాలియగు కవికే వదలివేయుట యుక్తము. ఎక్కడను ఒక్క వచనమైన లేకుండ నున్న గ్రీకునాటకములును ఎంతో రమణీయములుగ నున్నవి. ఎక్కడను పద్యమునకు ప్రసక్తియే లేకుండ రచించిన Doll's House (బొమ్మరిల్లు) వంటి నాటకములును మనోహరముగ నున్నవి. గద్యపద్య మిశ్రితములగు షేక్స్పియరు, కాళిదాసు, శూద్రకుడు మున్నగువారి నాటకములును హృదయంగమములుగ నున్నవి. కవిప్రతిభను పురస్కరించుకొని కావ్యము లారాధ్యము లగును కాని అవలంబించిన నియమములనుబట్టి వ్రగంధమును ఎప్పుడును గానేరదు. "అయ్యా, నేను ఒక్క స్వగతమైన నా నాటకమున వ్రాయలేదు, ఒక్క పద్యమైన జొప్పింపలేదు. అందుచే మీరు నా నాటకమును శిరసావహింపవలసియుండును" అని వాదించు రచయిత ఎవ్వరు నుండరను కొందును. ఉన్నను అట్టివారికి చెప్పవలసిన సమాధానమిది: "నీవు

కాగితముమీద కలమే పెట్టకపోయినచో ఈ వ్రాసినదికూడ వ్రాసి యుండకపోదువుగదా! అప్పుడు నిన్ను మరింతగ శిరసావహించియుం దుమే" అని.

—♦ ప్రజాదరణ ♦—

తాత్కాలికోద్రేకములు ఎట్లున్నను మొత్తముమీద గద్య పద్య మిశ్రితములగు నాటకములకే అధికముగ ప్రజాదరణమును, సహృదయామోదమును లభించుచున్నవి. గాఢముగ నాలోచించినచో నట్లు లభించుటే యుక్తమని తోచుచున్నది. కొంతకాలము స్థానమున, అస్థానమున పద్యములు రచించిన నాటకములకు విసిగి నాటకమున పద్యములే లేకుండిన బాగుండుననియు, అట్లే తొట్రుపైద్యపు పథ్యమువలె చప్పిడివచనములతో నిండిన నాటకములు చూచి నాటకమంతయు పద్యమయముగనే యుండిన బాగుండుననియు అప్పుడప్పుడు విసుగు దలచే తోచవచ్చునుగాని నిబ్బరముగ నాలోచించినచో నాటకమున పద్యమును పదభ్రష్టమొనరింపవలె నని చేయు ప్రయత్నము అవివేక జనితమని యొప్పుకొనకతప్పదు.

—♦ నాట్యశాస్త్ర నిర్దేశము ♦—

మనకు లభ్యములయినంతలో ప్రాచీన నాట్యశాస్త్రము లెవ్వియును నాటకమున పద్యప్రయోజనమును నిరూపించినట్లు కానరాదు. కాని నాటకమున పద్యములుమాత్ర మవశ్య ముండదగినవని యంగీకరించుచున్నవి ఈ యంశమునుగూర్చి అప్పుడు వాదనయే లేకుండుటచే దానిని సమర్థింపవలసిన యావశ్యకత లేకపోయెనేమో!

—♦ పద్యవైశిష్ట్యము ♦—

గద్యమునకు, పద్యమునకు గల గతిభేద మొకటి ముఖ్యముగ గమనింపదగినది. ఎంత కృతహస్తుడైన కవికైనను గద్యముకంటె పద్యము ప్రయత్నసాధ్యమనుట రెండవ విశేషము. చదువరికి పద్యము

ముఖస్థమైనంత సులభముగ గద్యముకాదు. ఈ రహస్యమును గ్రహించి ఇప్పుడు మనము గద్యములో వ్రాయు శాస్త్రములను పెక్కింటిని పూర్వులు పద్యములలోనే వ్రాసిరి. అందువలననైన తమ గ్రంథములు కొంతవరకు శాశ్వతముగ నిలచియుండు నను నమ్మకముతో. ముద్రాయంత్రము వచ్చిన వెనుక అట్టిశ్రమ యనావశ్యక మైనది.

—♦ అస్వాభావికములు కావు ♦—

ప్రాచీనాలంకారికులను చక్కగ పరిశోధించినవారికి నాటకమున పద్యములు అస్వాభావికము లని యంగీకరించుటకు వలను పడకున్నది మీదుమిక్కిలి అని అత్యంతస్వాభావికము లని యంగీకరింపవలసి యున్నది.

యథార్థవాదులకును(Realists),ఆదర్శవాదులకును (Idealists) నేడు పశ్చిమఖండములలో నడచుచున్న వాఙ్మయయుద్ధములను కావ్యరసమునకు, లోకరసమునకు గల విభేదమును నిరూపించి పూర్వాలంకారికులు ఏనాడో పరిహరించిరి. కాని మనయువకులు సంప్రదాయమును వీడి పాశ్చాత్యరచయితల పాదసేవయే ప్రధానముగ జేసికొనుచుండుటచే మనదేశమున నేడుగూడ ఇట్టి విపరీతవాదము లింకను విన బడుచున్నవి.

పద్యము లుండవలె ననువారి వాదముపై నొక ఆటంబాంబు వేయుచున్నామనుకొని "ఎవరైన పద్యములలో నేడ్చెదరా?" యని కొందరు బుద్ధిమంతులు ప్రశ్నించుచున్నారు. ఈప్రశ్నకు సమాధానము మరియొక ప్రశ్నయే "ఎవరైన వచనములోమాత్ర మేడ్చెదరా?" ఏడుపు ఏడుపే. అది వచనములోను గాదు; పద్యములోను గాదు. కవి ఆ యేడుపునే తన నాటకములోనికి కాపీచేయవలసివచ్చినచో నదియెంత రసాభావముగ నుండునో యూహింపుడు. లోకమున పిల్లవాడు పోవగ నేడ్చుచున్న తల్లియొద్ద నొక్క నిముషమైన నిలువలేము. అదే యభి

మన్యుని మరణ సందర్భమున సుభద్రావిలాప మయినచో పదేపదే చదివి యానందింతుము. కావ్యరసమునకు, లోకరసమునకు గల తారతమ్యమే యది. లోకరసములో నున్న జుగుప్సను పరిహరించి కవి యా భావముల నాస్వాదనయోగ్యముగ, ననగా కావ్యరసముగా మార్చుచున్నాడు. ఇట్లు కరుణరసమునకుగూడ ఆనందమే ప్రయోజనము చున్నది. కావ్యరసమునకు, లోకరసమునకు గల యీ విభేదమును గమనింపక షేక్స్పియరు, షావంటి ఉపజ్ఞాశాలురే ఒక్కొకచో పెడదారులను ద్రొక్కుచు వచ్చిరి. కావ్యరసమును ఆస్వాదనయోగ్యముగ నొనర్చుటకును, కావ్యమునకు లక్ష్యమగు మహార్థమును మానవహృదయములో గాఢముగ హత్తుకొనునట్లు చేయుటకును విదగ్ధుడైన కవి అనేక సాధనముల నవలంబించును. అందు పద్యరచనము, పదరచనము ముఖ్యములయినవి.

ఉత్తమ మానసికస్థితిలో భావములు తమంతతాముగ నొకవిధమయిన గతివిభేదముతో నుదయించును. దీనికొక చిన్న యుదాహరణ: "నీవు బజారునకు పోవుదువా?" "ఆ" "పాపము పొరుగింటివారి పిల్లవాడు పోయినాడటరా?" "ఆ" రెండింటిలోను ఉచ్చరించునది "ఆ" యను నక్షరమే కాని ఎంత స్వర (గతి) భేదముతో నుచ్చరింపబడుచున్నది? మనస్సు రసార్ద్రమయినప్పుడు మాటకుగూడ గతిభేదము తప్పదు. ఈ రహస్యమునే యింకను సూక్ష్మముగ పరిశీలించినచో వేదములు మున్నగు మహోత్తమవాఙ్మయము స్వరప్రధాన మెందులకు కావలసివచ్చెనో విశదము కాకపోదు. ఈ స్వరప్రాధాన్య సిద్ధాంతములోనున్న సత్యమే పద్యరచనమునందును పదరచనమునందును గానవచ్చుచున్నది. మనస్సు భక్త్యావేశమున తన్మయ మయినప్పుడు పాటలు తమంతతాముగ భక్తునినోటినుండి యుదయించును. అదివరలో నేమియు విద్యాగంధము లేని తుకారామువంటి భక్తులొక్కమారుగ వేనకువేలు 'అభంగము'లకు కర్తలయిరని వినుచున్నాముగదా!

పద్యము లస్వాభావికమని వాదించువారికి స్వభావమన నేమో తెలియదని చెప్పవలసివచ్చును. పాము కరచినవానికి వేపాకు తియ్యగ నుండునట్లు, పైత్యించినవానికి పంచదార చేదుగనుండునట్లు విపరీత విమర్శకులకు నాటకమున గద్యము సహజము, పద్యము అసహజము అనిపించుచుండును.

స్థాయిత్రయము

పరిశోధించినచో నాటకమందలి భావసంచరణమునకు ముఖ్యముగ మూడు 'స్థాయిలు' కనుపించుచున్నవి. సంగీతమునందువలెనే దీనిని మనము మంద్ర మధ్యమ తారకస్థాయులని పేర్కొందము. వ్యవహారకాండకు, కేవల కథానిర్వాహణకు సంబంధించిన సంభాషణమంతయు మంద్రస్థాయిలోనిది. ఈ స్థాయిలో పద్యములకు ప్రసక్తి యుండదు. మొట్టమొదట రచించిన Comedy of Errors మున్నగు నాటకములలో నీస్థాయిలోకూడ షేక్స్పియరు పద్యము లుంచినాడు. కాని కాళిదాసు నాటకములలో మాత్ర మీ స్థాయిలో నెక్కడను పద్యములు కానరావు. ఇక రెండవస్థాయి మధ్యమస్థాయి. ఈ స్థాయిలో భావము ద్రవీభూత మగుచుండును. కథానిర్వాహణముకంటె రససంచారమే ప్రధానము. ఇట్టి స్థాయిలోనే కాళిదాసు పద్యములన్నియు నున్నవి. ఈ స్థాయిని మనము మరల రెండుభాగములు చేసికొనవలసియున్నది: (౧) ద్రుతావస్థ, (౨) ద్రుతతరావస్థ. ద్రుతావస్థలో పద్యములు ప్రయోజనకారు లగుచున్నవి. ద్రుతతరావస్థలో పద్యములలో నున్న లయపరిపోదు. ఇందు భావమింకను ఆర్ద్రమయి ద్రుతతరగతి నందును. అందుచే పదములు (కీర్తనలు) కావలసి వచ్చుచున్నవి. ఇక్కడ సాహిత్యము లాస్యమునకో తాండవమునకో యనుగుణముగ నున్నగాని భావసంచారము నెరవేరదు. విక్రమోర్వశీయము చతుర్థాంకము తిలకించితిమేని ఈ యంశము విస్పష్టము కాగలదు. ఊర్వశీవియోగమున నున్మాదమును బ్రాపించిన రాజు అవస్థను ప్రదర్శించుటకు

'చర్చరీ' మున్నగు నృత్యప్రధానములగు ప్రక్రియలు తరువాతివారు చేర్చుకొనిరి. భక్తుల భక్తికూడ ఉద్రేకావస్థను ప్రాపించినపుడు కీర్తనలుగాని, కృతులుగాని ప్రవేశపెట్టి తదనుగుణముగ నృత్యమున కవకాశ మీయవలసియున్నది. ఇట్టి ప్రక్రియల నన్నిటిని భరతనాట్యశాస్త్రము పూర్ణముగ నామోదించుచున్నది. ఇక మూడవది తారకస్థాయి. ఈ స్థాయిలో భావము మాటల కందదు. హిమరేఖను (Snow-line) దాటిపోవుచుండును. ఇది రసమునకు ఉత్కంఠదశ ఈ దశలో భావశబలత, భావసంఘట్టనము సహజములు. అందుచే కవి ఈ దశలో పద్యములు వాడక భావశబలతకు అనుగుణముగ సంక్షిప్తమగు వచనముననో, అసమాపకములగు వాక్యములనో, లేక పూర్ణమగు మౌనమునో పాత్రముచే నాశ్రయింపజేయును. "'హా' యను 'ధర్మరాజతనయా' యను" అని ద్రోణపర్వమున నర్జునవిలాపమున నున్న తిక్కనగారి పద్యము ఈ తారకస్థాయికి చక్కని యుదాహరణము. "భగవతి వసుధే దేహి మే వివరమ్" అను పంచమాంకము లోని శకుంతలావాక్యముకూడ ఈ తారకస్థాయికి చెందినదే. ఇక్కడ శకుంతలకు దుష్యంతునితో నిక వాదించి లాభము లేదని తోచినది. అప్పుడుదయించిన అగాధమగు నిస్పృహను ప్రదర్శించుటకు—అనగా తారకస్థాయిలోని భావసంచారమును ప్రదర్శించుటకు—కాళిదాసు "భగవతి వసుధే" అను నొక్క వాక్యమును మాత్రమే సాధనముగా గైకొనుచున్నాడు.

—♦ శాకుంతలములోని పద్యరచనా ప్రాగల్భ్యము ♦—

వచనమును, పద్యమును ప్రయోజనమును గుర్తించి ప్రయోగించుటలో కాళిదాసు షేక్స్పియరుకంటె కుశలుడు. నాటకీయ పద్యరచనకు శాకుంతలము ఉత్తమనిదర్శనము ప్రత్యేక ప్రయోజనమును నిరూపింపనిదే శాకుంతలమున నెక్కడను పద్యము రచింపలేదు. భావము మంద్రస్థాయివదలి మధ్యమస్థాయిని ప్రాపించినపుడే పద్యము

గానవచ్చుచున్నది. తగినంత రసనాంద్రత, ఉన్నతభావము లేనపుడు పద్యము రచితమగుటలేదు. ఒక్కొక్కప్పుడు లోకానుభవమును పురస్కరించుకొని మానవస్వభావమును మధించితీసిన యమూల్య రహస్యములను నిక్షేప్తము నొనర్చుటకు గూడ, బంగారునగను దాచుటకు దంతపుబరణి నుపయోగించునట్లు, కాళిదాసు పద్యము నుపయోగించుచున్నాడు.

"రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాంశ్చ నిశమ్య శబ్దాన్
పర్యుత్సుకో భవతి యత్సుఖితోఽపి జన్తుః,
తచ్చేతసా స్మరతి నూనమబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాన్తరసౌహృదాని."

శాకుంతలము నెంత తీవ్రముగ పరిశోధించినను "ఇక్కడ పద్యమునకు మారువచన ముంచవలసినది" అనికాని, "ఇక్కడ వచనమునకు మారు పద్య ముంచవలసినది" అనికాని వేలుపెట్టి చూపుట కవకాశము గానరాదు.

— సౌలభ్యము —

శాకుంతలపద్యరచనమునందు గానవచ్చు విశిష్టలక్షణములలో సౌలభ్యమొకటి. నాటకీయపద్యరచనమునకు సౌలభ్యము ముఖ్యముగ నుండదగినది. శ్రవ్యప్రబంధములలో నైనచో చదువరి పద్యమును పునఃపునః పఠించుకొనుట కవకాశముండును దృశ్యములలో చెవిని బడినంతనే పద్య మర్థముకావలసియున్నది. అయితే కొన్నికొన్ని రసములందు ఓజోగుణప్రధానమైన శైలి వాడవలసివచ్చునే యని ప్రశ్న రావచ్చును. రౌద్రరసము, భయానకరసము సంచారము గావింపవలసి వచ్చినపుడు సమాసపూర్ణమగు శైలి యావశ్యకమగుట లేదా? ఆ సమాసములుగూడ భావమును పరిపోషించునవి యగుటచే ఎంతచదువరాని ప్రేక్షకునికైన రససంచారముగాకుండ మానదని సమర్థింప వచ్చును. అయినను దీర్ఘసమాసముల మూలమున భావమును పోషించు కొనుటకంటె వీరరౌద్రభయానకాదిరసములలోగూడ సులభమైనభావ

నాడియే భావమును పోషించుకొనుట ఉత్తమకవి లక్షణము. ప్రకృతము శాకుంతలము శృంగారరస ప్రధాన నాటకము గావున శైలియందలి సౌలభ్యము దాని కమూల్యాలంకారమగుచున్నది. అన్వయకాఠిన్యము మచ్చునకైన నీపద్యములలో గానరాదు.

—♦ రససాంద్రత ♦—

పద్యములన్నియు రససాంద్రములు. ఇటీవల తెనుగున బయలు వెడలు నాటకములు కొన్నిటిలో ధారాశుద్ధి, సౌలభ్యము, ప్రసాదము మున్నగు గుణములున్నను రససాంద్రత లేకపోవుచున్నది. నాటకమంతయు బంగారపునగవలె నుండవలెను. అందు యథోచితముగ రచించిన పద్యములు రత్నములవలె నుండవలెను. ఒక్కొక్క పద్యమున ప్రత్యేకముగ నెంతో చెక్కడపుబని, రసపుష్టి లేనిదే కాళిదాసు పద్యమును రచింపడు. శాకుంతలమున పద్యశైలి, వచనశైలి రెండును మృదువులే యయ్యును పద్యశైలికి విశిష్టలాలిత్య మున్నది.

—♦ స మీ క ర ణ ము ♦—

శాకుంతల పద్యరచనమునుండి నవీననాటకకర్తలు నేర్చుకొనదగిన ఇంకొక ముఖ్యలక్షణము 'సమీకరణము' అనునది. ఇటీవల కొందరు సుప్రసిద్ధ నాటకకర్తలుగూడ—పిండివంటను ముందుగ సిద్ధముచేసికొని తరువాత సామాన్యభక్ష్యములను వండుకొనునట్లు—నాటకమునం దక్కరకువచ్చు పద్యముల నన్నిటిని ఒకేబిగిని ముందుగ రచించుకొని తరువాత సంభాషణలు నిర్వహించుకొనుచు ఆయా స్థానములందు పద్యముల నదుకుకొనుచున్నారు. లేదా నాటకమునంతను ముందు వచనములో రచించి తరువాత ఉచితముగ నుండునని తోచినస్థలములలో పద్యములను జొప్పించుచున్నారు. అట్లు చేసినచో 'సమీకరణ'మను గుణమునకు భంగముకలుగును.

సాధారణ సంభాషణము వచనములో నడచునుగదా. పద్యము అనునది పైకిలేచు పర్వతశిఖరమువంటిది. ఈ పర్వతమునకు సమీప

మున నున్న వచనములు—అనగా పద్యమునకు ముందును, వెనుకను ఉన్న వచనములు—పర్వతసానువులవలె నుండి పద్యము మట్టముతో పొత్తుకొనవలెను. పద్యమునకు ముందున్న వచనము పద్యముమట్టము (level)నకు ఎగబ్రాకుటకు సాయము చేయవలెను; పద్యమునకు వెనుకనున్న వచనము పద్యమునుండి దిగబ్రాకుటకు సాయము చేయవలెను. ఈ రహస్యమును గమనింపకయే తెనుగునాటకములలో సర్వసాధారణముగ పద్యరచనము సాగుచున్నది. అయితే ఒక్క ఇబ్బందిని కూడ మనము గమనింపవలసి యున్నది. సమర్థుడైన కవికిగూడ వచన ధోరణిలో నున్నపుడు పద్యములు రచించుటయు, పద్యధోరణిలో నున్నపుడు వచనము రచించుటయు క్లేశసాధ్యమో, అసాధ్యమో యగుచుండును. నాటకరచనమున నున్నబాధయే యిది. వచనముపైని, పద్యముపైని ఒకేతరగతి స్వాతంత్ర్యమున్న సవ్యసాచులకు దక్క శాకుంతలమువంటి నాటకరచనము సాధ్యముగాదు.

పైని వివరించిన 'సమీకరణము' అను గుణమునకు శాకుంతలములోని అన్నిపద్యములును ఉదాహరణములే. అయినను ప్రతిపాద్య విషయము విస్పష్టమగుటకు ఒక్కపద్యమును గైకొందము.

"ప్రత్యాదిష్టవిశేషమండనవిధి
ర్వామప్రకోష్ఠార్పితం
బిభ్రత్ కాంచన మేక మేవ వలయం
శ్వాసాపరక్తాధరః
చింతాజాగరణప్రతాంతనయన
స్తేజోగుణా దాత్మన
స్సంస్కారోల్లిఖితో మహామణిరివ
క్షీణోపి నాలక్ష్యతే."

ఉత్సుకుడయిన రాజువర్ణన మిది. ప్రత్యేకముగ చూచినను వర్ణనము మనోహరముగ నున్నది. కాని యీవర్ణనమును నాటకమున స్థాపించుటలో కాళిదాసుచూపిన వైదగ్ధ్యము గమనింపవగియున్నది.

"కంచుకీ :— (రాజానమవలోక్య) అహో, సర్వావస్థాసు రమణీయత్వ మాకృతివిశేషాణామ్. తథాహి—ఎవముత్సుకోపి ప్రియదర్శనో దేవః."

అనువచనము పద్యమున కారోహణ సాధనముగను,

"సానుమతీ :— స్థానెఖలు ప్రత్యాదేశవిమానితాపి అస్యకృతే శకుంతలా క్లామ్యతి"

అనువచనము పద్యమునుండి అవరోహణ సాధనముగను ఉన్నవి. ఈ రెండుసాధనములును పద్యమునకు ఈడుజోడుగ నుండకపోయినచో ఆరోహణావరోహణములు సుకరములుగావు. "కూర్చుట నూత్నరత్నమునకుఁ గనకంబునకుఁ దగుఁ" అనినట్లుగ నాటకమునందలి పద్యరచన మంతయు సమీకరణ మందినది గావుననే శాకుంతలము జగత్తునందలి ఉత్తమనాటకములలో నొక్కటి యయినది.

షేక్స్పియరు నాటకములలో—హ్యామ్లెటు మున్నగు నుత్తమ నాటకములలోఁగూడ—ఒక్కొక్కప్పుడు ముప్పదిపంక్తులు, నలువది పంక్తులు వరుసగా పద్యరచనముండును. కాళిదాసులో నట్లుగాక వరుసగా రెండుపద్యములకింటె నధికముగనుండవు. రెండుపద్యములున్న తావులయినను మిక్కిలి యరుదుగనున్నవి. ఇట్లుండుటవలన పద్యరచన మెక్కడను విసుగు పుట్టించుటలేదు.

—♦ వైవిధ్యము ♦—

శాకుంతలమునందలి పద్యరచనములోని కొన్నివిశిష్టగుణములను గూర్చి ప్రత్యేకముగ ప్రశంసింపవలసియున్నది. విక్రమోర్వశీయమున పద్యరచనము ప్రశస్తమైనను అంతయు నొకేముద్రతో నున్నది ఎక్కడచూచినను ఇది కాళిదాసుని పద్యరచనయే అనిపించుచున్నదిగాని ఆయా పాత్రముల ప్రకృతినిబట్టి దానిశైలి మారుట లేదు. శ్రవ్యకావ్యశైలికిని దృశ్యకావ్యశైలికిని ఈయంశమున నెంతో భేద మున్నది. కొన్నిశ్రవ్యకావ్యములలోఁగూడ ఘట్టమునుబట్టి శయ్య మారుచుండు ననుకొనుడు. కాని దృశ్యకావ్యమున ఒకేఘట్టమున

ఒకేపాత్రము మాటాడుచున్నను ఆపాత్రము మానసికస్థితినిబట్టి శైలి మారవలసియుండును. అనగా కవికి పాత్రముతో పూర్ణమైన తాదాత్మ్యసిద్ధి యున్ననేగాని ఇది సాధ్యముకాదు. శ్రవ్యకావ్యములలో శైలి ఆత్మీయతాప్రధానము (subjective) అనియు దృశ్యకావ్యములలో తాదాత్మ్యతాప్రధాన (objective) మనియు గుర్తించి పద్యరచనము చేయు నాటకకవులు మిక్కిలి అరుదు. తెనుగున భారతమునందలి తిక్కనపద్యశైలి నాటకరచయితలకు ఇంచుమించుగ నాదర్శప్రాయ మనిచెప్పవచ్చును. శాకుంతలములోని శైలి తాదాత్మ్యతాసిద్ధికి ఉత్తమ నిదర్శన మని చెప్పలేము గాని తక్కిన రెండు నాటకములందుకంటెను ఈనాటకమున నది యెక్కుడుగ ప్రత్యక్షమగుచున్నది. దుష్యంతుని నోట నుంచిన శ్లోకములకును కణ్వుని నోట నుంచిన శ్లోకములకును గల వ్యత్యాసమును గమనించితిమేని ఈయంశము సువ్యక్తమగును.

యయాతేరివ శర్మిష్ఠా భర్తుర్బహుమతా భవ,
సుతం త్వమపి సమ్రాజం చక్రవర్తినమాప్నుహి.
అమీ వేదిం పరితః క్లృప్తధిష్ణ్యాః సమిద్వన్తః ప్రాన్తసంస్తీర్ణదర్భాః
అపఘ్నన్తో దురితంహవ్యగన్ధైర్వైతానాస్త్వాం వహ్నయః పావయన్తు.

ఇత్యాది యాశీస్సులలోనేగాక ఆతని నోట నున్న శ్లోకము లన్నిటియందును ఒకవిధమగు నార్షతేజము నార్షశైలి ప్రత్యక్షమగుచున్నవి.

అర్థో హి కన్యా పరకీయ ఏవ తామద్య సంప్రేష్య పరిగ్రహీతుః,
జాతో మమాయం విశదః ప్రకామం ప్రత్యర్పితన్యాస ఇవాన్తరాత్మా.

ఈ శ్లోకములో నింకొక విశేషముకూడ గమనింపవలసి యున్నది. పద్యమునందలి ఆర్షశైలికి ఉపమానముకూడ సాక్ష్యమిచ్చుచున్నది. ఉపమాన మున్నను లేకున్నట్లుగ నొదిగి యున్నది. సూత్రప్రాయముగ మితభాషావిరచన మవలంబించుట ఋషిలక్షణముగదా! అది యిచ్చట ప్రత్యక్షమగు చున్నది.

ఇతరకావ్యములలోని యుపమానములకును శాకుంతలములోని యుపమానములకును విశేషతారతమ్యమున్నది. ఇతరకావ్యములలో

కూడ కాళిదాసుని యుపమానములు ఎంతో హృదయంగమముగా నుండుననుట వాస్తవమే. కాని వానియందు కొంత విన్యాసగుణ మున్నది "చూడుము. నే నెంతసుందరముగా నున్నానో" అని చను వరికి ప్రత్యేకముగ పలుకరించుచున్నట్లుండును! శాకుంతలములో నట్లుగాక ఆ విన్యాసము తగ్గి వినయ మేర్పడినది. అలంకారము రసము నకు విధేయమైనప్పుడు దానియందు వినయగుణము నిరూఢ మగు చున్నది. ఉపమాన పూర్ణములగు పద్యములు పెక్కులు దుష్యంతుని నోట నున్నవి. ఇవి సాధించిన రసధ్వని అద్భుతావహము.

మానుషీషు కథం వా స్యాదస్య రూపస్య సమ్భవః,
న ప్రభాతరలం జ్యోతిరుదేతి వసుధాతలాత్.

ఇందు ఉపమానమును గమనించితిమేని అది యెంత ప్రయోజనకారి యైనదియు స్పష్టపడును. శకుంతలా దర్శనమాత్రముననే దుష్యంతుని కనులు మిరుమిట్లు గొన్నవని ప్రప్రథమున నాతని కుదయించిన చకితభావము వ్యక్తమగుటయేగాక అత్యంత కాంతిమత్త్వము ఆమె రూపసంపదకు విశిష్టగుణ మని ద్యోతమాన మగుచున్నది. రూపసంపదయేగాక దానిని బట్టి నిర్ణయింపదగిన యాభిజాత్యమును గుణమాహాత్మ్యమునుగూడ వ్యంగ్యముగ ప్రత్యక్షమగుచున్నవి. ఈ ప్రకారము ప్రతిశ్లోకమును విమర్శించి చూచుకొనవచ్చును. అన్నిటికంటెను ముఖ్యమయినది పైని సూచించిన వినయగుణము. ఇంచుమించుగ శాకుంతలమునందలి యుపమానముల కిది సామాన్యలక్షణ మని చెప్పదగును.

"సంధిషు వ్యంజిత వృత్తిభేదమ్" అని నాటకప్రదర్శనవర్ణనమున (కుమారసంభవము) కాళిదాసొక విశేషణము నుంచినాడు. సంధులు మారినపుడు వృత్తులు మారుట యాతని కభిమతము. వృత్తి మారినపుడు దాని కనుగుణముగ శయ్యకూడ మార్చి శయ్య వలన వృత్తిభేదము నిరూపించుట కవకాశ మిచ్చుచున్నాడు.

తురగఖురహతస్తథా హి రేణుర్విటపవిషక్తజలార్ద్రవల్కలేషు,
పతతి పరిణతారుణప్రకాశః శలభసమూహ ఇవాశ్రమద్రుమేషు.

వివిధవృత్తములను వాడుటలో కాళిదాసు కౌశలము మిక్కిలి ప్రశంస నీయము. తెనుగులో వివిధవృత్తరచనా కౌశలమునందు అగ్రతాంబూలము నన్నయభట్టారకులది ఏ వృత్తము వ్రాసినను దానిమీద వారికి సంపూర్ణస్వాతంత్ర్య మున్నదనుట ప్రత్యక్షమగుచున్నది. సంస్కృత భాగవతకారుని వృత్తవైవిధ్యము ఇంచుమించుగ నతిమానుషమని చెప్పవచ్చును. ఎక్కడికక్కడ ఒక్కొక్క యద్భుతమైన స్తవము వ్రాయుచు నాతడు భాగవతమును స్తవార్ణవముగ జేసినైచినాడు. ఈ స్తవములలో భావానుగుణముగ వృత్తములను మార్చి యాతడు సాధించిన రససిద్ధి యద్భుతావహము. అతనితో పోడు రాకపోయినను వియోగినీవృత్తము మందాక్రాంతము ఇత్యాదులను తనకావ్యములలో రసానుకూలముగ బ్రయోగించి కాళిదాసు సహృదయులకు హర్షప్రదు డగుచున్నాడు. శాకుంతలమున శయ్యా వైవిధ్యమేగాక వృత్తి వైవిధ్యముకూడ బాహాటముగ గనవచ్చు చున్నది. వాడిన వృత్తముల న్నియు అతనిచేత మనోహరముగనే నడచినవి. అందును చిన్నవృత్తములు చిన్నిపూదేనెవలె మరింత మధురముగ నున్నవి.

సుభగ సలిలావ గాహాః
పాటల సంసర్గ సురభి వనవాతాః
ప్రచ్ఛాయ సులభ నిద్రాః
దివసాః పరిణామ రమణీయాః

శాకుంతలవిమర్శనము

ఆశ్రయ శిల్పము

ఇప్పటి సినిమాలలోను నాటకములలోను సన్నివేశమునకు అనుగుణముగ దీపపుకాంతిని హెచ్చించుట తగ్గించుట దీపములరంగును మార్చుట సన్నివేశమునకు సరిపడు సంగీతమును నేపథ్యమున ఆలపించుట (background music) మున్నగు ప్రక్రియలు జరపుచున్నారు. ఇవన్నియు ఆశ్రయశిల్పమునకు సంబంధించిన ప్రక్రియలు. ఈ ఆశ్రయశిల్పము ప్రధానవస్తువునకు చెలికత్తెవంటిది. ప్రధానవస్తువును చదువరుల హృదయములలో హత్తించుటకు అనగా ప్రధానవస్తువునకు చదువరులహృదయమునకు సంధానము నెరపుటకు ఇది మిక్కిలి ఉపయోగపడును. ప్రధానవస్తువుకు తగినఆశ్రయము నేర్పరచుకొనుటయే ఈ శిల్పలక్ష్యము గావున దీనిని ఆశ్రయశిల్ప మంటిమి.

ఈ ఆశ్రయశిల్పము శ్రవ్యకావ్యములలోగూడ విరివిగ నుపయోగించుట గాన నగును. శ్రీకృష్ణుడు పుట్టుటకుముందు జలరాశులు పొంగినవని దిక్కులు ప్రసన్నమైనవని తారలు మరింత ప్రకాశమానముగా వెలిగినవని చేయువర్ణనము ఈ ఆశ్రయశిల్పమునందలి ప్రక్రియగానే భావింపవచ్చును. భారతాదికావ్యములందలి శుభనిమిత్త దుర్నిమిత్తవర్ణనము లన్నియు దీనికి చెందినవే. రానురాను ఇవి కేవలము కవిసమయములుగను గతానుగతికత్వనిదర్శనములుగను మారిపోయినవి. పాశ్చాత్యకవులలోగూడ నీ శిల్పము ధారాళముగ నున్నది. షేక్స్పియరునాటకములలో నిది తరచు ప్రత్యక్షమగుచుండును.

కాళిదాసుకు ఇది అభిమానవిద్య. ఆతని శ్రవ్యకావ్యములలోను దృశ్యకావ్యములలోను ఇవి తరచు గానవగును. కాని ఎక్కడను

శాకుంతలములో చేకొన్న విజయమును చేకొనలేదు. ఈ కావ్యమున దానికి రెండుమూడు ప్రత్యేకలక్షణము లేర్పడుచున్నవి. ఇదివరకే సూచించినట్లుగ తక్కిన రెండునాటకములలోను ఎక్కడనో ఒకటి రెండుచోట్ల మాత్రమే దీనికి ప్రసక్తి కలిగినది. శాకుంతలములో నట్లుగాక ప్రతియంకమునందును ఇది ప్రత్యక్ష మగుచున్నది. ఇక రెండవ లక్షణము ఇది ధ్వనిప్రధానముగను అతిసూక్ష్మముగను ఉండి ప్రధాన వస్తువుతో ఎంతో చక్కగ సమ్మేళన మొందుచున్నది ! దీని స్వరూపము మిక్కిలి సూక్ష్మ మగుటచే ఇది ఎక్కడెక్కడ నున్నదియు ముందుగ నిరూపించుట యావశ్యకము.

ప్రతి సంస్కృతనాటకములోను నాందిలో ప్రధానకథను స్ఫురింపజేయుటయు ప్రస్తావనలో ఋతుగానము చేయుటయు ఒక యాచారము. ఈ రెండును ఆశ్రయశిల్పమునకు సంబంధించిన ప్రక్రియలవలెనే గనవచ్చుచున్నవి. గతానుగతికముగ చేయు ఋతుగానము కొంతకాలమునకు కేవలము కవిసమయముగ మారిపోయిన దనుకొనుడు. కాని కాళిదాసుచేతిలో మాత్ర మది సజీవమయిన శిల్పముగనే అలరారుచున్నది. ఈ ఋతుగానమునకు ప్రధానలక్ష్యము కావ్యమునకు కాలాశ్రయము నిర్మించుట. కావ్యమునందలి ప్రధాన రసము వీరరసమయినచో శరత్సమయమును, శృంగారరసమయినచో గ్రీష్మవసంతములును ఆశ్రయముగ నేర్పడుట సంప్రదాయసిద్ధము. కాళిదాసు గ్రీష్మమును గైకొన్నాడు. ఈ గ్రీష్మము చిరప్రవృత్తమయినచో ఉపభోగక్షమము కానేరదు. అందుచే "నాతిచిరప్రవృత్త ముపభోగక్షమమ్" అను విశేషణము లుంచినాడు. ఇక సూత్రధారుని నోటనుంచిన

సుభగసలిలావగాహాః
పాటలసంసర్గసురభివనవాతాః,
ప్రచ్ఛాయసులభనిద్రాః
దివసాః పరిణామరమణీయాః

ఈషచ్చుమ్బితాని భ్రమరైః సుకుమారకేసరశిఖాని,
అవతంసయంతి దయమానాః ప్రమదాః శిరీషకుసుమాని.

అను శ్లోకములు ఎంతచిన్నవో అంతమనోహరములు. అత్యంతస్వాభావికమును మధురమును రసవాహినియు నగు ఋతువర్ణన మిచట ప్రత్యక్షమగుచున్నది.

గ్రీష్మవసంతములలో గ్రీష్మమును గైకొననేల యనుప్రశ్న మేర్పడుచున్నది దీనికి తృతీయాంకము సమాధాన మిచ్చుచున్నది. శకుంతల తాపజ్వరమునకు కారణాన్వయము సంభవమగుట వసంతమున గానేరదు. ఆశ్రమవాసుల కది గ్రీష్మదోషమున నుదయించినట్లు కానబడవలె. దుష్యంతునకును శకుంతల చెలికత్తెలకును మదనదోషమున నుదయించినట్లు యథార్థము బోధపడవలె. ఈ తీరుగ కథాసంఘటనమున కానుకూల్యము గ్రీష్మమునవే సిద్ధించును గాని మధుఋతువున సిద్ధింపదు.

ప్రథమాంకమున వైఖానసుల యాశీర్వచనము శకుంతలా దుష్యంతుల ప్రథమసమావేశము ప్రధానవస్తువు. రెండింటికిగూడ గాఢమయిన సంబంధమున్నది ఈరెండు ఉదంతములకు స్థలాశ్రయము తపోవనము. ఈ తపోవనము మూలములో నున్నదేగాని కాళిదాసు తెచ్చిపెట్టినది కాదు. కాని తపోవనవర్ణనమున మూలమున కణ్వుని మాహాత్మ్యమునకే ప్రాధాన్యము. శాకుంతలమున ప్రకృతిరామణీయకమును చిత్రించు స్వభావోక్తు లెక్కుడుగ నున్నవి. కాళిదాసు క్రొత్తగ వృక్షసేచన మొకటి కల్పించినాడు. ఈ వృక్షసేచనము శకుంతల స్వభావమును సౌందర్యమునుకూడ లెస్సగ చిత్రించుటకనుకూలించినది వనపాదపములయెడను లతలయెడను ఆమె కెట్టిమక్కువ యో యిందు సువిదితమగుచున్నది. ఇది దుష్యంతుని యనురాగము నినుమడింపజేయుటకు తోడ్పడుచున్నది కామప్రచారము బహుగతులు.

ఒకొక్కప్పు డది సాధర్మ్యము ననుసరించును. మరియొకప్పుడు వైధర్మ్యము ననుసరించును. కొందరు పట్టణవాసులు పట్టణవాసుల తోనేగాని సంబంధముచేయుట కిష్టపడరు. అట్లుగాక మరికొందరు పల్లెటూరివారు పట్టణజీవితమునకు ముగ్ధులగుటయు పట్టణవాసులు పల్లెటూరిజీవితమునకు మెచ్చుటపడుటయు జరుగుచుండును.

శుద్ధాన్తదుర్లభ మిదం వపు రాశ్రమవాసినో యది జనస్య,
దూరీకృతాః ఖలు గుణై రుద్యానలతా వనలతాభిః

అనుటలో నాగరకుడయిన దుష్యంతుడు తపోవనవర్తియగు శకుంతల నెక్కుడుగ మెచ్చుకొనుటకుగల కారణము స్పష్టమగుచున్నది.

న కేవలం తాతనియోగః మమాపి ఖలు సోదరస్నేహ ఏతేషు

అని శకుంతలచే పలికించుటలో ఆమెకు వనలతలయెడనున్న అనురాగ మును వ్యక్తముచేయు ప్రత్యక్షప్రయోజనమే గాక కధాసంవిధానమున నొక పరోక్షప్రయోజనముకూడ సాధిత మగుచున్నది.

లతావలయ! సంతాపహారి! అమంత్రయామి భూయోఽపి పరిభోగాయ

అనునామెవాక్కులు గౌతమికి "ఏమిది? పిచ్చిదానివలె శకుంతల స్థావరములతో మాట్లాడుచున్నది?" అని తలపోయకుండుటకు గల కారణము "మమాపి ఖలు సోదరస్నేహ ఏతేషు" అనుటలో నిక్షిప్తమయి నది. ఈపట్ల కేసరవృక్షకముకడ శకుంతలను నిలిపి ఆమెను లతతో పోల్చి వర్ణించుట ఆమె సౌందర్యచిత్రణమునకెంతో సహకారియయినది. ద్వితీయాంకమున

న నమయితు మధిజ్య మస్మి శక్తో ధను రిద మాహితసాయకం మృగేషు
సహవసతి ముపేత్య యైః ప్రియాయాః కృత ఇవ ముగ్ధవిలోకితోపదేశః.

అనుశ్లోకము ఆశ్రయశిల్పమునకు జెందినది. దుష్యంతునికి శకుంతలా దర్శన మయినవెనుక వన మంతయు శకుంతలాసౌందర్యోద్బోధకము గనే యున్నది. అనురాగ మాతనిహృదయమున ప్రవేశించి దాని నెట్లు విశాలము గావించుచున్నదియు ఈక్రింది శ్లోకమువలనగూడ స్పష్ట మగుచున్నది.

గాహన్తాం మహిషా నిపానసలిలం శృఙ్గైర్ముహుస్తాడితం
ఛాయాబద్ధకదమ్బకం మృగకులం రోమన్థమభ్యస్యతు
విస్రబ్ధం క్రియతాం వరాహతతిభిర్ముస్తాక్షతిః పల్వలే
విశ్రామం లభతా మిదం శిథిలజ్యాబన్ధ మస్మద్ధనుః.

కేవలము మృగయావినోదమునకయి వనమున ప్రవేశించిన దుష్యంతుని శకుంతలానురాగము వేటకు విముఖుని జేసివైచినది

తృతీయాంకమున ప్రధానవస్తువు నాయికానాయకుల పునస్సమాగమమును, అనురాగప్రకటనమును, వివాహనిశ్చయమును. వీనికి ఆశ్రయము మాలినీతీరమున వేతసపరిక్షిప్త లతామణ్టపము. ఈ లతామణ్టపము శకుంతలాచిత్రణమాధుర్యమున కెంతగ దోడ్పడినదియు

"అహో లబ్ధం నేత్రనిర్వాణమ్! ఏషా మే మనోరథప్రియతమా సకుసుమాస్తరణ శిలాపట్టమధిశయానా సఖీభ్యా మన్వాస్యతే"

అనువచనమునుబట్టియు

అథవా ఇహైవ ప్రియాపరిభుక్తముక్తే లతామణ్టపే ముహూర్తం స్థాస్యామి.
తస్యాః పుష్పమయీ శరీరలులితా శయ్యా శిలాయా మియం
క్లాన్తో మన్మథలేఖ ఏష నలినీపత్రే నఖైరర్పితః,
హస్తాద్భ్రష్ట మిదం బిసాభరణ మి త్యాసజ్యమానేక్షణో
నిర్గన్తుం సహసా న వేతసగృహా చ్ఛక్నోమి శూన్యాదపి.

అనుపద్యమునుబట్టియు విశద మగుచున్నది.

ఇక చతుర్థాంకమున నీ యాశ్రయశిల్పము మాంత్రికశక్తివలె బనిచేయుచున్నది. ఇందు కణ్వశిష్యుని ప్రవేశపెట్టి

యా త్యేకతోఽస్తశిఖరం పతిరోషధీనా
మావిష్కృతోఽరుణపురస్సర ఏకతోఽర్కః
తేజోద్వయస్య యుగప ద్వ్యసనోదయాభ్యాం
లోకో నియమ్యత ఇ వాత్మదశాన్తరేషు.

అను శ్లోకమున శకుంతలకు రానున్న వ్యసనమును తరువాతియభ్యుదయమునుకూడ సూచిత మగుచున్నది.

అన్తర్హితే శశిని సైవ కుముద్వతీ మే
దృష్టిం న నన్దయతి సంస్మరణీయశోభా,

ఇష్టప్రవాసజనితా న్యబలాజనస్య
దుఃఖాని నూన మతిమాత్ర సుదుస్సహాని.

అనుశ్లోకము అప్పటి శకుంతల భర్తృవిరహమును చదువరి హృదయ మున హత్తుకొనునట్లు చేయుటలో నెంతి సహకారి యగుచున్నది !

అన్నిటికంటెను అద్భుతమైనది శకుంతలాతిమ్క్రిమణము. ఈ పట్టున ప్రధానవస్తువును ఆశ్రయశిల్పము వృక్షమును లతవలె విడదీయ రాకుండ పెనగొనుచున్నది. శకుంతలకు మంగళపరిధానము, లాక్షా రసము, ఆభరణములు ప్రసాదించిన వనస్పతులును వనదేవతలును శకుం తలావియోగమును భరింపజాలని తపోవనతరువులును, వనదేవతల యనుమతిసూచక మగు పరభృతరుతమును, నంకాశభాషితమును ఇవ న్నియు మనలనొక ప్రత్యేకస్వర్గమున ప్రవేశపెట్టుచున్నవి. ఈ ఘట్ట మున మరపురానివి ముఖ్యముగ మూడంశములు.

ఉద్గలితదర్భకబలా మృగాః పరిత్యక్తనర్తనా మయూరాః
అపసృతపాండుపత్రాః ముఞ్చ త్యశ్రూణీవ లతాః.

అనువర్ణన మొదటిది శకుంతల 'వనజ్యోత్స్న' యను మల్లెచెట్టు నా మంత్రణముచేయుట రెండవది. ఆమె చీరచెరగు పట్టుకొని లాగు మృగ పోతకవర్ణనము* మూడవది. ఈ మూడును శకుంతలాస్వభావము నావిష్కృతము చేయుట కేర్పడిన అతిసూక్ష్మసాధనములు. ఇతరకవు లకు అగమ్యములయిన శిల్పకళాసోపానములు. ఇవిగాక సహచరుని గానక పరితపించు చక్రవాకివృత్తాంతము ప్రత్యేకము ఆశ్రయశిల్పము నకే పోషక మగుచున్నది.

పంచమాంకమునందలి ప్రధానవస్తువు శకుంతలా ప్రత్యా దేశము. దీనికి ఆశ్రయముగ కంచుకిప్రవేశమువరకు రాజు మనోఽవస్థ

---

* యస్య త్వయా వ్రణవిరోపణ మింగుదీనాం
తైలం న్యషిచ్యత ముఖే కుశసూచివిద్ధే
శ్యామాకముష్టి పరివర్ధితకో జహాతి
సో ఽయం న పుత్రకృతకః పదవీం మృగ స్తే.

చిత్రితమయినది. దీనిని అవస్థాశ్రయ మని పేర్కొనవచ్చును. ఇది రససాంద్రతకు చాల తోడ్పడుచున్నది. హంసపదిక పాడిన గీతము ఇందలి ప్రథమాలంబనము.

అభినవమధులోలుప స్త్వం తథా పరిచుంబ్య చూతమంజరీం
కమలవసతిమాత్ర నిర్వృతో మధుకర! విస్మృతో స్యేనాం కథమ్.

తాను హంసపదికను వీడి వసుమతితో చెలిమి చేయుచున్నందులకు ఉపాలంభన మనిమాత్రమే అప్పటికి రాజు భావించుచున్నాడు కాని చదువరికిమాత్రము ఇది శకుంతలాపరముగ నర్థమగుచున్నది. దుష్యంతుడు శకుంతలను పెండ్లియాడి మరల నామె మొగమువంకనైన చూడలేదు. ఆమెను పిలుచుకొనివచ్చుటకు పరిజనమును పంపలేదు. ఈ మాటలు రాజదర్శనార్థమయి వచ్చిన శకుంతలనోట నుంచినను ఉచితముగ నుండెడివే. కేవలము వర్ణపరిచయము చేయుచున్న హంసపదికచే నీ మాటలు పలికించుటచే ఇందలి ధ్వని రాజోవృత్తాంతమునకు ఉచితమైన యాశ్రయ మగుచున్నది.

కవి యంతతో నాగలేదు. ఈ సంగీతమును వినుటవలన రాజు చిత్తము ఒక వికారమునకు పాల్పడినది. ఆ వికారమునకు కారణమేమో ఆతడు పోల్చుకొనలేకుండ నున్నాడు. అనగా దుర్వాసుని శాపమువలన నాతని చిత్తమున మత్తుమందు చల్లినట్లయినది.

రాజా: — కింను ఖలు గీత మేవం విధార్థ మాకర్ణ్య ఇష్టజనవిరహాదృతేఽపి బలవ
దుత్కంఠితోఽస్మి? అథవా

రమ్యాణి వీక్ష్య మధురాంశ్చ నిశమ్య శబ్దాన్
పర్యుత్సుకో భవతి య త్సుఖితోఽపి జంతుః
తచ్చేతసా స్మరతి నూన మబోధపూర్వం
భావస్థిరాణి జననాంతర సౌహృదాని.

ఇక్కడ వర్ణించిన చిత్తవికారము మిక్కిలి చిత్రమయినది. రమ్యవస్తువులను వీక్షించినపుడు మధురమైనశబ్దములు విన్నప్పుడు మనస్సుకు ఆహ్లాదము కలుగవలెను. అట్లుగాక తద్విపరీతముగా నౌత్సుక్యము కలుగు

చున్నది. దానికి జననాంతర సౌహృదములే కారణమని దుష్యంతుడు సమర్థించుకొనుచున్నాడు. కాని నిజమున కిచ్చట జననాంతర సౌహృదములు కాదు. ఈజననములోని సౌహృదమే కారణము. "ఇతి పర్యాకుల స్థితి" అను రంగసూచనవలనకూడ అప్పటి రాజునవస్థ స్థాపితమగుచున్నది ఈ పర్యాకులావస్థను చిత్రించి దానిపయి శకుంతలా దుష్యంతసంవాదమును తదుపరి శకుంతలా ప్రత్యాదేశమును చిత్రించుట ఎంతయు విదగ్ధముగనున్నది.

షష్ఠాఙ్కమునకు ప్రధానవస్తువు పశ్చాత్తాపము.

దీనికి ఆశ్రయము ఉద్యానవనవర్ణనము. శకుంతలను నిరాకరించితినను పశ్చాత్తాపముచే రాజు వసంతోత్సవములను నిషేధించినాడట. ఆ నిషేధమును జడప్రకృతికూడ శిరసావహించినదట.

చూతానాం చిరనిర్గతాపి కలికా బధ్నాతి న స్వంరజః
సన్నద్ధం యదపిస్థితం కురవకం తత్కోరయా కావస్థయా
కణ్ఠేషు స్ఖలితంగతేఽపి శిశిరే పుంస్కోకిలానాం రుతం
శఙ్కే సంహరతి స్మరోఽపి చకితస్తూణార్ధకృష్టంశరమ్.

ఇట్టి మహిమ సంభవమా అసంభవమా అనునది ప్రశ్నకాదు. జడప్రకృతికిని మానవప్రకృతికిని ఒక విధమయిన సామరస్యమును గల్పించుటే ఇందలి ప్రయోజనము. ఇట్టి ఆశ్రయవర్ణనము మనస్సును ప్రసన్నపరచి ప్రధానవస్తువును లెస్సగ నాస్వాదించుటకు యోగ్యత కలిగించును

కాళిదాసుకు ఆశ్రయశిల్పము మన యారోపణము కాదనియు అది యాతనుద్దేశించిన కళాప్రక్రియయే యనియు నిరూపించుటకు తగినసాధనము ఈ యంకమున లభ్యమగుచున్నది రాజు శకుంతల చిత్రమును లిఖించినాడు. అప్పటికి సఖీజనసమేతయగు శకుంతలామూర్తి చిత్రణమువరకే పూర్తియైనది. ఇంకను చిత్రణము పూర్తికాలేదని రాజు పలుకగా "అపరం కిమత్ర లేఖితవ్యమ్?" అని విదూషకుడు ప్రశ్నించుచున్నాడు. అందుకు

రాజా:—శ్రూయతాం

కార్యా సైకతలీనహంసమిథునా స్రోతోవహా మాలినీ
పాదా స్తామభితో నిషణ్ణహరిణా గౌరీగురోః పావనాః
శాఖాలంబితవల్కలస్యచ తరో ర్నిర్మాతు మిచ్ఛామ్యధః
శృంగే కృష్ణమృగస్య వామనయనం కండూయమానాం మృగీం.

అని రాజు ప్రత్యుత్తరమిచ్చుటలో ప్రాంతచిత్రణమున కెట్టి ప్రాముఖ్యమున్నదియు కాళిదాసు గ్రహించినట్లు స్పష్టమగుట లేదా?

సప్తమాంకమున దుష్యంతుని సతీసుతులతో నేకముచేసి నాటకమునకు భరతవాక్యము చెప్పించుచున్నాడు ఈ యుదంతముల కాశ్రయము హేమకూటశిఖరము. ఈ హేమకూట శిఖరమునుగూర్చిన ప్రసక్తి విక్రమోర్వశీయమున గూడ వచ్చినది. కాని ఇంత సావధాన వర్ణన మందు లేదు. దేవేంద్రుని యర్ధాసనమున గూర్చుండి మందార మాలాలంకృతుడై దేవకన్యలు తనయశస్సును గానముచేయుచుండగా స్వర్గమునుండి హేమకూటశిఖరము చేరుకొని దుష్యంతుని వర్ణించిన పట్ల కాళిదాసుని భావనాశక్తి దివ్యవిజృంభణము గాంచినది. ఈ చిత్రణమునందలి ఒక్కొక్క రేఖ ఒక్కొక్క కళాప్రపంచమును సాధింపజాలియున్నది.

విచ్ఛిత్తిశేషైః స్సురసుందరీణాం వర్ణైరమీ కల్పలతాంశుకేషు,
సఞ్చిత్య గీతక్షమ మర్థబంధం దివౌకస స్త్వచ్చరితం లిఖన్తి.

ఇచ్చటి పరివహావర్ణనము, ఇచ్చటినుండి చేసిన భూగోళవర్ణనము ప్రత్యేక పరిశంస కర్హములు అన్నిటికంటెను

యత్కాంక్షన్తి తపోభి రన్యమునయ స్తస్మిం స్తపస్యన్త్యమీ.

అని హేమకూటశిఖర వైశిష్ట్యమును మారీచాశ్రమ మాహాత్మ్యమును నిరూపించుటలో మనకు తెలియకుండగనే మనలను కవి మరియొక దివ్య భూమిలో బ్రవేశపెట్టినాడు. నాటక ప్రారంభమున నిర్మించుకొన్న యాశ్రయమే మనోహరముగనుండి విభ్రాంతి గల్పించుచుండ నాట

కాంతమున నిర్మించుకొన్న యాశ్రయము అంతకంటెను హృదయంగ
ముగనుండి దిగ్భ్రమము గొల్పుచున్నది.

యత్క్రాంత్వా న్తి తపోభి రన్యమునయః తస్మిన్ తపస్యన్త్యమీ

అనుటలో శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రథమసమావేశమున కేర్పడినయాశ్ర
యమునకిది పై యంతరువులోనిదని వ్యంగ్యముగ సూచితమయినది.

ఈ ఆశ్రయశిల్ప మంతయు హృదయంగమముగనే యున్నను
రెండు తావులలో నిది అత్యంతవిస్మయకరమును మనోహరమును అయి
ఒప్పారుచున్నది. నాటకమునందలి మొదటి యర్ధభాగమునకు ప్రధాన
వస్తువు శకుంతలాదుష్యంతుల స్వయంవర వివాహముకదా. దీనికి ఎట్టి
అనురూపాశ్రయమును మహాకవి కల్పించుకొనుచున్నాడో చూతము.

అనసూయా:—సఖి శకుంతలే! ఇయం స్వయంవర వధూ బాలసహకారస్య త్వయా కృతనామధేయా వనజ్యోత్స్నేతి నవమాలికాఖలు? ఏనాం విస్మృతాసి?

ఆశ్రమవనమున నొక బాలసహకారవృక్షమును తనంతతానుగ నొక
నవమల్లిక యల్లుకొన్నది. అందుచే నావృక్షమున కది స్వయంవర
వధువయినది. మల్లిక తెల్లగనుండును గావున దానికి "వనజ్యోత్స్న"
అని శకుంతల ముద్దుపేరు పెట్టుకొని తన బహిఃప్రాణముగ జూచికొనుచు
నీళ్ళుపోసి పెంచుచున్నది.

సఖి! రమణీయే కాలే ఏతస్య లతాపాదపమిథునస్య వ్యతికరః సంవృత్తః. యన్న వకుసుమయౌవనా వనజ్యోత్స్నా బద్ధపల్లవ తయోపభోగక్షమ ఏషబాలసహకారః.

శకుంతల పలికిన వాక్యములివి. త్వరలో దుష్యంతుని గలిసికొన బోవు
చున్నది. అతని స్వయంవరమున పెండ్లాడ బోవుచున్నది. దానికి
ముందుగ నామెచే నీవాక్యములు పలికించుటలో నెంత కళాకౌశల
మున్నది! శకుంతలాదుష్యంతుల స్వయంవర వివాహమునకు ఈ లతా
పాదపమిథునము స్వయంవరవివాహ మెంతచక్కని యాశ్రయము! కవి
ప్రతిభ యంతతో నాగినదా? దీని నింతతో విడిచిపెట్టకుండ మరల
చతుర్థాంకమున ప్రసక్తి కల్పించుకొనుచున్నాడు. అత్తవారింటికి బోవు

నపుడు శకుంతల వనజ్యోత్స్నను సెలవు అడుగుటకు వచ్చినది.

శకుంతలా:— (లతామువేత్య) వనజ్యోత్స్నే ! మాతసంగతాపి ప్రత్యాలింగ మామితో గతాభిః శాఖాబాహాభిః అద్యప్రభృతి మూరవర్తినీ ఖలు తే భవిష్యామి

అని శకుంతల పలికినపుడు

సంకల్పితం ప్రథమమేవ మయా తవాఽర్థే
భర్తారమాత్మసదృశం సుకృతైర్గతాత్వమ్,
చూతేన సంగతవతీ నవమాలికేయ
మస్యామహం త్వయి చ సంప్రతి వీతచిన్తః.

అను తాతపాదుల ఈ ముగింపువాక్యము శకుంతలాదుష్యంతుల వివాహమున కేగాక ఆశ్రయశిల్పసాధనమగు లతాపాదపమిథునవివాహమునకుగూడ స్వస్తిచెప్పుచున్నది. ఈపోకడ కాళిదాసుని ఆశ్రయశిల్పమును అనన్యసాధ్యముగ నిరూపించుచున్నది

శాకుంతలగాథ ఈనాటివారి కేగాక కాళిదాసునాటి ప్రజకుగూడ ప్రాచీనోదంతమే. తన సమకాలికులను దీసికొనిపోయి పురాణగాథకు ఆశ్రయమయిన వాతావరణమున గూర్చుండబెట్టవలయుట కవికి విధియగుచున్నది. భావనాబలము నూతగాగొని శకుంతలాదుష్యంతులను ప్రత్యక్షపరచుటయేగాక వారు సంచరించిన ప్రదేశములను ఆనాటి యాచారవ్యవహారములను ప్రత్యక్షపరచవలసియున్నది. స్కాట్టునవలలోవలె దీర్ఘవర్ణనములు చేయుటకు నాటకమున వీలులేదు. రెండు మూడుసూచనలతో నానాటి ప్రపంచమంతయు ప్రత్యక్షము కావలసియున్నది. అతికష్టసాధ్యమయిన యీ వ్యవసాయమునందు కాళిదాసుని బుద్ధి ఇంద్రజాలమువలె బనిచేసినది. నాటకమును చదువుచున్నప్పుడే లేడిపిల్ల పరుగెత్తుచున్న మాలినీతీరమునందలి కులపతి యాశ్రమవనమును — శకుంతలసోదరస్నేహమున కాలవాలములగు లతాపాదపమిథునములును—శకుంతలాదుష్యంతుల గాంధర్వవివాహమున పుష్పాక్షతలు చల్లిన వేతసపరిక్షిప్తలతామంటపమును—నృత్యములు చాలించి శకుంతల నత్తవారింటికి బంపుచు కన్నీళ్ళు నించుచున్న వనమయూరము

లును—దర్భకబళములను వీడి పరుగెత్తుకొనివచ్చు మృగపోతకములును—నిలుఖున నీరయిపోవుచున్న లతలును — ఆశీస్సులిచ్చి పట్టుచీరలు కానుకలు పెట్టుచున్న వనదేవతలును—దుష్యంతుని పశ్చాత్తాపమును పంచుకొనుచు మధుమాసమునసహితము పుష్పింపకున్న నగరోద్యానమును — శకుంతలాదుష్యంతుల పునస్సమాగమునకు ఉప్పొంగుచు మిన్నుముట్టుచున్న హేమకూటశిఖరమును—ఈదృశ్యములన్నియు కన్నులకు గట్టినట్లు కాగా చదువరిమనస్సు ఆనందలహరిపై నుయ్యాలలూగుచున్నది. ఇక ప్రేక్షకుని యనుభూతి నెవరు వర్ణింపగలరు? అపురూపమును అత్యంతరమణీయమును నగు సౌందర్యమయప్రపంచమును ఈ నాటకమునందలి ప్రధానవస్తువుకు ఆశ్రయముగ కాళిదాసుని బుద్ధివైభవము సృష్టించుకొన్నది.

కాళిదాసుని ఆశ్రయశిల్పముకూడ నాటకీయ విభ్రాంతిసిద్ధాంతమునే స్థిరపరచుచున్నది నిజముగ దుష్యంతునినాటి జీవితమును కాళిదాసుని కాలమున నున్నకవికి పూర్ణముగ చిత్రించుట యెన్నడును సాధ్యము కానేరదు. చరిత్రాత్మక నాటకరచనమునే గైకొందము. ఈనాడు కృష్ణదేవరాయలకాలమునాటి యుదంతమును చిత్రింపవలసియున్న దనుకొనుడు. రాయల సమకాలికవాఙ్మయమును అనగా—కావ్యములను చరిత్రములను శాసనములను అన్నిటిని ఎంతో శ్రమపడి చదివి కృషిచేసిన కవికిగూడ ఆనాటిజీవితమునుగాని భాషనుగాని పూర్ణముగ పునరుద్ధరించుట అసాధ్యము. ఎంత జాగరూకత వహించినను తన కాలమునాటి ఆచారవ్యవహారములు భాష ఇవన్నియు నాటకమున ప్రవేశించుచునే యుండును. ఉన్నంతవరకయిన ఆధారములను ఎంత జాగరూకతతో ననుసరించినను ఆనాటిజీవితమును భాషను పునరుద్ధరించుటలో స్వల్పాంశములలో ఏవో తప్పులు దొరలుచునే యుండును. ఆతప్పులు ఈనాటివారు కనిపెట్టలేకపోవచ్చును గాని ఆనాటివా డెవ్వడయిన ఆనాటకమును చదువుట సాధ్యమయినచో సులువుగ

గుర్తించి నవ్వుకొనుట కవకాశమున్నది. ఏనాటి జీవితమునో పునరుద్ధరించుటమాట యటుండ ఈనాటి జీవితమునుకూడ ఇంకొక దేశమునకు సంబంధించినదయినచో నెంత జాగరూకత వహించినను ఏదో పొరపాటు వచ్చుచునే యుండును. బెర్నార్డుషా "On the Rocks" అను సమకాలిక నాటకములో నొక హైందవపాత్రను ప్రవేశపెట్టి "By Brahma" అని యాత డొట్టుపెట్టుకొనినట్లుగ వ్రాసినాడు. ఇతర దేవతలపాదములపై నొట్టుబెట్టుకొను నాచారము మన దేశములో నున్నది "శ్రీమన్నారాయణమూర్తి పాదాలతోడు" "కన్యకాపరమేశ్వరి పాదాలతోడు" అని యీతీరుగ నొట్టు బెట్టుకొనుచుందురు గాని బ్రహ్మదేవుని పాదములతో (బ్రహ్మశబ్దమున కర్థము చతుర్ముఖబ్రహ్మయైనను పరబ్రహ్మమైనను సరే) నొట్టుబెట్టుకొను నాచారమెక్కడను లేదు. ఈనాటకమును వ్రాయునపుడు "షా"యును చూచునపుడు ఆంగ్లేయప్రేక్షకులు "హైందవపాత్రము ఎంతచక్కగ పోషితమైనది" అని హర్షించుట కవకాశముకూడ నున్నది. కాని భరతఖండమునందలి ఏ బాలుడైనను దీనిలోనున్న వైరుధ్యమును గనిపెట్టి నవ్వుకొనకమానడు. దీనివలన దేలుచున్న దేమనగ నెంత సర్వజ్ఞుడని బిరుదువహించిన మహాకవియైనను ఇంకొక కాలమునందలిగాని దేశమునందలిగాని జీవితమును భాషను పునరుద్ధరించుటలో పూర్ణవిజయము గాంచుట కవకాశము లేదనియును పూర్ణవిజయ మనుకొనుచోట్ల గూడ నెన్నో పొరపాటులు తెలియకుండ నుండుట కవకాశ మున్నదనియు ఎంత ప్రతిభావంతుడైనను కృషిచేసి సాధింపగలిగినది నాటకీయవిభ్రాంతియే యనియును. ఎక్కడనో ఒక్క స్ఖాలిత్య మున్నను దానికి కవి పశ్చాత్తాపపడవలసిన యగత్యము లేదు. ఏమానవునుగాని అసాధ్యమును సాధింపవలెనని ఎవ్వరును ఆశింపరు. ఈనాటివారు నాటకమును జూచుచుండగ నాటకమునకు ఆశ్రయమైన రంగము—దేశము—కాలము భాష—యథార్థముగనే ఉన్నవను భ్రాంతి సమష్టిమీద నేర్పడినజాలును.

"అసత్యమయ మగునచో నట్టి భ్రాంతివలన నేమి ప్రయోజనము?" అని కొందరు ప్రశ్నింపవచ్చును. ఈనాటివారు వెనుకటి కాలమును చిత్రించునపుడు ఆకాలమునకు ప్రాణపదమగు ప్రధాన సూత్రములకు భంగమురాకుండ గాపాడుకొనుచు స్వల్పాంశములలో పొరబడినను నష్టము లేదనుటయే ఈవిభ్రాంతి సిద్ధాంతమునకు సారము గాని చిత్రణ మంతయు నసత్యమయముగ నున్నను ఇబ్బంది లేదని కాదు. ఈసందర్భమున కాలమునకును కాలస్వరూపమునకును గల తారతమ్యమును మనము విస్మరింపరాదు. వెనుకటికాలము నంతను పునరుద్ధరించుట ఎవ్వరితరమును గాదు. కాని చరిత్రపఠనము దీక్షతో నెరవేరినచో ఆకాలమున కాత్మయై యలరారు రహస్యములను చిత్రించుట సుసాధ్యము. ఆరహస్యములను అనుసంధించి చిత్రించినపుడే కాలస్వరూపము (Time sprit) చిత్రితమై నాటకీయవిభ్రాంతి (Dramatic Illusion) కృతార్థమగును. స్వల్పాంశములలో వ్యత్యాస మున్నను విచారింప నగత్యము లేదు.

శాకుంతలమును జూచుచున్నపుడు ప్రేక్షకులను దీసికొనిపోయి కాళిదాసుడు భారతయుగమున గూర్చుండ బెట్టగలిగినాడా లేదా అనునదియే ప్రశ్న. ఈప్రశ్నకు సమాధాన మీయవలసివచ్చినపుడు సమష్టి మీద జూచుకొనవలసిన దేగాని వ్యష్టిమయి ప్రత్యంశమును స్తనశల్యపరీక్ష చేసి వాస్తవికతానిర్ణయము చేయ నక్కర లేదు. అట్టి సమష్టిదృష్టి నవలంబించునపుడు కాళిదాసుని యాశ్రయశిల్పము అఖండవిజయమున కాస్పద మగుటకు సందేహింపవలసిన పని లేదు.

శాకుంతల విమర్శనము

శాకుంతలము – శకుంతలోపాఖ్యానము

శాకుంతలమునకు ఆధారము భారతమునందలి శకుంతలోపాఖ్యానము. ఈ శకుంతలోపాఖ్యానము ప్రక్షిప్తమని పూనా భండార్కర్ ఇన్‌స్టిట్యూట్ వారి భారతమునకు సంపాదకులగు శ్రీ సూక్తంకరుల యభిప్రాయము. ఇది ప్రక్షిప్తమా? కాదా? యను ప్రశ్నలతో మన కిప్పుడు పరిసక్తి లేదు. ప్రక్షిప్తమే యని యంగీకరించినను అది కాళిదాసునకు పూర్వమే ప్రక్షిప్తమై యుండవలెననియు కాళిదాసు నాటకమున కదే యాధారమనియు నంగీకరించుటలో ఎట్టి వివాదమును ఉండనేరదు.

ఇప్పుడు భండార్కర్ ఇన్‌స్టిట్యూటువారు ప్రచురించుచున్న భారతము చూచినచో ఉత్తరాదిప్రతులకును దక్షిణాదిప్రతులకును ఎంతో వ్యత్యాసము గానవచ్చుచున్నది. వ్యాసరచితమగు మహాభారతము వ్యాసరచితముగ మనకు లభ్యమగుట లేదు. ఎట్టి పూర్వాచార పరాయణులయినను ఇది ప్రక్షిప్తమయములై పెరిగిపోయినదని అంగీకరింపకతప్పదు. ఆదిభారతప్రతిని ఇప్పుడు నిర్ణయించుకొనుట అసాధ్యము.

శకుంతలోపాఖ్యానమున ఉత్తరాదిప్రతులలో 325 శ్లోకములు మాత్రమే యుండగ దక్షిణాదిప్రతులలో దానికి చిలువలు పలువలు బెట్టి 580 శ్లోకములవరకు అనగా ఇంచుమించుగా రెట్టింపువరకు బెంచుకొని వచ్చినారు. "కాళిదాసు ఏప్రతి ననుసరించియుండును?" అనుట చారిత్రికదృష్ట్యా ముఖ్యమైన ప్రశ్నయే. ఇప్పుడు లభ్యమగుచున్న యాధారములనుబట్టి అతడు దక్షిణాదిప్రతులనే అనుసరించి యుండవచ్చునని యూహించుట కవకాశ మేర్పడుచున్నది. గాని కళాదృష్టిమై విమ

ర్శించుచున్న మనకు భాండార్కర్ ఇన్స్టిట్యూటువారి భారతములో నిర్ణయింపబడిన పాఠమును అనుసరించుట కెట్టి యాటంకమును ఉండ రాదు. మొత్తముమీద నేర్పతిని పరిశీలించినను భారతమున గనవచ్చు శకుంతలోపాఖ్యానమును రచించినకవి-ఆతడెవ్వరైన గానిండు - కాళి దాసునికంటెను ఉత్తమతరగతికి జెందినవాడే. కథాప్రస్తరణ పాటవము చూచినను పాత్రీకరణ వైదగ్ధ్యమును చూచినను భావసంచరణ ప్రాగ ల్భ్యమును చూచినను శయ్యాసౌష్ఠవము చూచినను మూలము కాళి దాసుని ప్రతిభకుకూడ అతీత మగుచున్నది

శాకుంతలమును శకుంతలోపాఖ్యానమును సరిపోల్చుటలో శకుం తలోపాఖ్యానము శ్రవ్యమగు ఒక మహాకావ్యములో ఒక చిన్న ఉపా ఖ్యానమనియును శాకుంతల మట్లుగాక ప్రత్యేకదృశ్య ప్రబంధమనియు విస్మరింపరాదు. సమానజాతికిజెందిన ఇరువురు కవులు రచించిన నాట కములను సరిపోల్చినట్లుగ ఈ రెండిటిని సరిపోల్చుటకు వలనుపడదు. పురాణకథను రంగస్థలమున ప్రదర్శనయోగ్యముగా నొనరించుపట్ల యథోచితముగ పూర్వకథను సంస్కరించుకొనుటకుగాని నూతనో దంతములను గల్పించుకొనుటకుగాని నాటకకర్తకు స్వాతంత్ర్య మున్న దనుటనుగూడ మనము విస్మరింపరాదు. పురాణకథలోనున్న మాహాత్మ్య మంతయు నాటకములోనికి వచ్చినదా? లేదా? లేక మాహాత్మ్యము నందు నాటకము పురాణమును మించినదా? అనునవే ప్రశ్నలు.

నాటకము పురాణముకంటె మాహాత్మ్యమునం దనేకవిధముల కొరవడినదనగనే ఏ యంశమునందునుకూడ నది మేలుచేయు కాలేదని కూడ యర్థముకాదు. మూలములో దీర్ఘముగనున్న వర్ణనలు ఇందు కొన్నియెడల పూర్ణముగ వర్జించినాడు. కొన్నియెడల సంగ్రహించి నాడు మూలములో నతుచితములుగ దోచు ఘట్టములుకొన్ని యిందు ఔచిత్యనిక్షేపనిధులయి విరాజిల్లుచున్నవి మచ్చునకొక్క యుదాహర ణము—మూలమున శకుంతలా పూర్వవృత్తాంతమును రాజుతో శకుం

తల స్వయముగ జెప్పినట్లున్నది. ఇది మిగుల దీర్ఘముగనుండుట మొదటి లోపము. ఉత్తరాదిప్రతులలోనైనను శకుంతలజన్మకథ 32 శ్లోకములలో వర్ణితమైనది. అందును మేనక విశ్వామిత్రునకు తపోభంగ మొనర్చుపట్ల

అభివాద్య తతః సా తం ప్రాక్రీడ దృషిసన్నిధౌ
అపోవాహ చ వాసోఽస్యా మారుతః శశిసన్నిభం॥

సా గచ్ఛత్త్వరితా భూమిం వాసస్త దభిలింగతీ
ఉత్స్మయన్తీవ సవ్రీడం మారుతం వరవర్ణినీ॥

గృద్ధాం వాససి సంభ్రాంతాం మేనకాం మునిసత్తమః
అనిర్దేశ్య వయోరూపాం అపశ్య ద్వివృతాం తదా॥

ఇత్యాది స్థలములలో మిగుల మోటుగకూడ నున్నది. పెండ్లి కానిపిల్ల ముగ్ధ మొగమెరుగని యొక కొత్తమనుష్యునితో ఈ తీరున ముచ్చటించుట మిగుల ననుచితముగ నున్నదని గ్రహించి ఈ జన్మకథను శకుంతలనోట నుంచక ఆమెసఖులచే పలికించినాడు కాళిదాసు. ఆ పలికించుటలో వీణ పలికించినట్లు ఎంతో శ్రుతిమనోహరముగ పలికించినాడు. ధ్వనిప్రధానముగ బలికించినాడు.

రాజా:— భగవాన్ కాశ్యపః శాశ్వతే బ్రహ్మణిస్థితః ఇతిప్రకాశః. ఇయం చ వస్సఖీ తదాత్మజేతి కథ మేతత్?

అనసూయా:— శృణోతు ఆర్యః. అస్తి కౌశిక ఇతి కృతగోత్రనామధేయో మహాప్రభావో రాజర్షిః.

రాజా:— అస్తి శ్రూయతే తతః?

అన:— తన్నా సఖ్యాః ప్రభవ మవగచ్ఛ. తేనోజ్ఝితాయాః శరీరసంవర్ధనాదిభిః తాతకాశ్యపోఽస్యాః పితా.

రాజా:— ఉజ్ఝితశబ్దేన జనితం మే కౌతూహలం. ఆమూలా చ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి.

అన:— శృణోతు ఆర్యః. పురాకిల తస్య రాజర్షే రుగ్రేతపసి వర్తమానస్య కిమపి జాతశంకై ర్దేవై ర్మేనకా నామాప్సరా నియమవిఘ్నకారిణీ ప్రేషితా.

రాజా:— అస్త్యేత దన్యసమాధిభీరుత్వమ్ దేవానామ్. తత స్తతః?

అన:— తతో వసన్తోదారసమయే తస్యా ఉన్మాదయిత్రుకం రూపం ప్రేక్ష్య (ఇత్యర్ధోక్తే లజ్జయా విరమతి)

రాజా.— పరస్తా దవగమ్యత ఏవ. సగ్వృధా అప్సరః స్వాభవైషా?
అన:— అధ కిమ్?

నాటకకర్తల కెల్లను మేలుబంతి యనదగిన యీ సంభాషణమున ఎంత ఔచిత్యజ్ఞానము ప్రస్ఫురిత మగుచున్నది. వృత్తాంతమునంతను ఒక్కగుక్కలో నేకరువు పెట్టించకపోవుట మొదటియందము. ఎక్కడను వ్యక్తులనుగూర్చిగాని సన్నివేశములను గూర్చిగాని దీర్ఘవర్ణనము లేకపోవుట రెండవవిశేషము. 'కృతగోత్ర నామధేయో మహాప్రభావో రాజర్షిః' అను రెండుముక్కలలో విశ్వామిత్రుని మాహాత్మ్యమంతయు వెల్లడి యగుచున్నది. "శరీర సంవర్ధనాదిభిః" అనుటలో ధర్మశాస్త్ర చర్చ యంతయు ధ్వనిత మగుచున్నది. మాటకు సూటిగ ఉత్తర మేర్పడుచున్నది. అప్రస్తుతమైన గాథల కెక్కడను తావులేదు. అనసూయచే నర్ధోక్తిలో విరమింపజేయుటయు రాజుచే 'నవగత మేవ' యనిపించుటయు యీ ఘట్టమునకు తలమానికములు. ఇట్టి నాజూకుపనితనము కాళిదాసునకే చెల్లినది. ఇట్లే రాజసభలో శకుంతలాదుష్యంతులకు నడచిన సంభాషణములో పరుషములగు పరస్పర దూషణవాక్యములు కొన్ని మూలములో నుండగ కాళిదాసు వానిని పూర్తిగ తొలగించి వైచినాడు.

అదిగాక కణ్వునిపాత్రమును విపులీకరించి చిత్రించుటలోను, శకుంతల యాశ్రమజీవితమును ప్రత్యక్షీకరించుటలోను, శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రథమప్రణయమును విపులీకరించి రసప్లుతము గావించుటలోను, మూలములో లేని శార్ఙ్గరవశారద్వతులను అనసూయా ప్రియంవదలను నూతనముగ సృష్టించి పోషించుటలోను యథోచితములగు సంస్కరణములచేతను కల్పనలచేతను మూలమునకు మెఱుగుపెట్టుటలో కాళిదాసుని యుపజ్ఞ పూర్ణముగ మూర్తీభవించుచున్నదనుటనిస్సంశయము. ఇందు పెక్కుఘట్టములలో కాళిదాసుని తాత్త్వికగుణమగు లాలిత్యము జగన్మోహనముగ నృత్యము సల్పినది.

కాని మూలమునకును నాటకమునకును తారతమ్యము నిర్ణయింప వలసివచ్చినపుడు కాళిదాసు కల్పించిన రెండు ముఖ్యోపవంతములు విమర్శనీయము లగుచున్నవి: (1) శాపవృత్తాంతము (2) అంగుళీయక వృత్తాంతము. ఈ రెండింటిని పురస్కరించుకొని శకుంతలోపాఖ్యానమునకును శాకుంతలమునకును కథాపరిణామము మున్నగు ముఖ్యాంశము లందు ఎంతో తారతమ్యమేర్పడుచున్నది

మూలము ననుసరించినచో నాటకము పంచమాంకముననే ముగియవలసినది. శకుంతలోపాఖ్యానము యథార్థచరిత్రమే కానిండు కల్పితకథయే కానిండు. దీనికి ప్రాప్యము సత్యమునకున్న మాహాత్మ్యమును స్థాపించుటయే. దుష్యంతుడు వేటకుబోయి అరణ్యమున కణ్వాశ్రమమున యాదృచ్ఛికముగ శకుంతలను గలసికొన్నాడు. ఆమె సౌందర్యమునకు సమ్మోహితుడయి యామెను వివాహ మాడగోరినాడు. ఆమె తన జనకుడు వచ్చువరకు నాగి అతని యనుమతిపై వివాహ మాడవలసినదిగా ప్రార్థించినది. క్షత్రియకన్యలకు ఇతరుల యనుమతితో నిమిత్తము లేని గాంధర్వవివాహము ధర్మశాస్త్రసమ్మత మని యుపన్యసించి ఆమె కుమారునికి యౌవరాజ్య మిచ్చెదనని సమయముచేసి ఆమె నొడబరచి తనయభీష్టము నెరవేర్చుకొని యింటికి మరలినాడు. అటుతరువాత కణ్వుడు శాపమిచ్చునేమో యను భయముచే నామెమాట మరి తల పెట్టలేదు. ఆమెకు పుత్రోదయమైనది. రాజునొద్దనుండి ఆహ్వానము నేడువచ్చునో రేపువచ్చునో యని కొన్ని సంవత్సరములైనను వేచి యున్నది. ఇక పుట్టినింటినివాసము ధర్మసమ్మతము గాదనియు పుత్రునకు యౌవరాజ్యాభిషేక కాలము వచ్చినదనియు కణ్వుడు ప్రబోధించిన మీదట పుత్రుని వెంటబెట్టుకొని భర్తయొద్దకు వచ్చినది. అతడు పేరోలగమున నుండగ సత్యసంధుడు గనుక తన్ను సగౌరవముగ స్వీకరించు నని కొండంత యాశతో—సముచితముగ తన్నెఱుకపరచుకొన్నది. పుత్రుని స్వీకరించి యౌవరాజ్యమిమ్మని కోరినది. అతడు ఎఱిగియు ఎఱు

గనివానివలె నటించి "నీ వెవ్వతెవో నే నెఱుగను పొమ్మ"న్నాడు. ఆమె చేయునదేమి! ఆమెకు సాక్ష్యమెవరు? మరియొక ప్రాకృతస్త్రీ యయినచో ఈపన్ని వేశమునకు చతికిలబడవలసినదే. ఆమెకూడ కొంతసేపు నిర్విణ్ణచిత్తయై యూరకున్నదిగాని అంతరంగసంస్కారము ఆశ్రమజీవితము ఆశ్రమశిక్షణము నామె నూరకుండనిచ్చినవి కావు. ఎవ్వరును సాక్ష్యము లేరుగదా యని అసత్యమున కొడబడి ధర్మపత్నిని వంశోద్ధారకుడగు పుత్రుని నిరాకరించుట తగదని ఆమె ఎన్నోవిధముల నయమున భయమున ప్రబోధించి చూచినది; లాభము లేకపోయెను. చేయునది లేక ఆమె నిస్పృహ వహించినప్పుడు దేవదూత యశరీరవాణితో 'సత్యమాహ శకుంతలా' యని సాక్ష్యమిచ్చినాడు. అప్పుడు రాజు నిండుకొలువునుగాంచి తన నిరాకరణములోనున్న పరమార్థము శకుంతలను పుత్రుని శోధించుటయే యని వారికి విశదీకరించుచు ఆమెను పుత్రుని సగౌరవముగ స్వీకరించి పూజించినాడు. పుత్రుని యౌవరాజ్యాభిషిక్తుని గావించినాడు. 'భరస్వ' అని ఆకాశవాణి పలికినది గావున అతడు భరతుడైనాడు. అతనివంశము భారతవంశమును ఈభూమి భారతభూమియు నైనవి.

ఇది మూలములోని కథకు సంక్షిప్తరూపము. ఈ కథకు చక్కని సహజపరిణామ మేర్పడుచున్నది. అశరీరవాణి సాక్ష్యముతో దీని కాశ్వాసాంతము. శకుంతలాదుష్యంతుల ధర్మవివాదము దీనికి ప్రాణము. ఆకాశవాణి సాక్ష్యము పలుకుట యద్భుతప్రక్రియగా నెంచి దానిని కాళిదాసు నిరాకరించియుండడు. ఏః యన నాటకములో గూడ శేరొక తావున అశరీరవాణి న పకరణముగ నాతడు కూడ వినియోగించుకొన్నాడుగదా! (అం 4. శ్లో. 4.) మరి యీ కథనుమార్చి దుర్వాసుని శాపవృత్తాంతమును అంగుళీయకవృత్తాంతమును గల్పించుటలో కాళిదాసు సంకల్పించిన పరమార్థ మేమయియుండును. దానివలన సిద్ధించిన ప్రయోజనము లెవ్వి? అను ప్రశ్నలిపుడు మనల నెదుర్కొనుచున్నవి.

మూలములోని కథాపరిణామము సహజముగ లేదని యెంచి కాళిదాసు కథను మార్చినట్లుగ దోచదు. మూలములో నున్నదాని కంటె నాటకములోని కథాపరిణామము ఎక్కడ సహజముగ నున్నదా? ఉన్నట్లు కనబడదు. శకుంతలవివాహము తన యనుమతి మీద జరుగకపోయినను తరువాతనయినను దానిమీద కణ్వు డంగీకారము ప్రదర్శించినాడుగదా! అట్టిచో గర్భవతియగు కుమార్తెను ప్రసవించిన వెనుక అత్తవారింటికి పంపుట సహజముగాని గర్భవతినే తొందరపెట్టి హస్తినగరమునకు పంపుటలో నౌచిత్యమేమున్నది. అందుచే మూలములోనున్నట్లుగ పురుషు వచ్చిన వెనుక పుత్రసహితముగ శకుంతల రాజును సందర్శించినదనుటయే ఉచితముగ నున్నది. అశరీరవాణి మున్నగు నద్భుతముల నంగీకరించిననాడు రాజునకు శకుంతలకు వివాదము సిద్ధించినపుడు అక్కడికక్కడనే అశరీరవాణిసాక్ష్యసాహాయ్యమున కథను ముగించుటలో సహజపరిణామ మేర్పడుచున్నదిగాని దీనికి అంగుళీయకవృత్తాంతము శాపవృత్తాంతము గల్పించి డొంకతిరుగుడుగ పోనిచ్చుట కథ కేమాత్రము ప్రయోజనకారి? ఇంతకును మూలములో సాధితమగు పరమార్థము నాటకములో సాధితమే కాలేదు. ఆ దినములలో రాజు నెన్నుకొనుటలో ప్రజలకుగూడ నెక్కుడుగ స్వాతంత్ర్యమున్నట్లు గానవచ్చుచున్నది. అందుచే వెంటనే భరతుని తనపుత్రునిగ నంగీకరించినచో తనయనంతర మాతడు సింహాసన మధిష్ఠించుటను ప్రజ లంగీకరింపకపోవచ్చునని ఋత్విక్పురోహితాచార్యాది పౌరవర్గము సముఖమున నిండుకొలువున అశరీరవాణి సాక్ష్యమిచ్చిన మీదట శకుంతలను భరతుని దుష్యంతు డంగీకరించినాడు. ఇది మూలములోని పద్ధతి. ఇక నాటకమున నన్ననో అంగుళీయకమువలన స్మృతిలబ్ధియు మారీచాశ్రమమునందలి పునస్సమాగమమును ప్రజల పరోక్షమున నడచినవే. ఇవి వ్యక్తిగతములయిన యుదంతములుగాని ప్రజాసామాన్యమునకు ప్రత్యయము పుట్టింపజాలిన బహిరంగోదంతములు

గావు. అదిగాక శకుంతలోపాఖ్యానమునకు ప్రాణపదమైన "శకుంతలా దుష్యన్తుల ధర్మవివాదము" అను సన్నివేశమును మిక్కిలి సంక్షిప్త పరచియు పెడత్రోవనుబట్టించియు కాళిదాసు కథకు ప్రాణము దీసి వైచినాడు.

"న శ్లోకస్మిన్ దివసే నవమాలికా మ్యష్టాపే సలిలపత్రభాజనగత ముదకం తవహస్తే సన్నిహిత మాసీత్"—

ఇత్యాది భోగలాలసములగు వాక్కులవలననా దుష్యంతునకు ప్రబోధము కలిగింపచూచుట? ఆత్మవిశ్వాసము మూర్తిభవించినట్లుగ నున్న మూలమునందలి ధర్మప్రబోధమునకును ఇటీవలికాలము వారిమర్యాదల ననుసరించి ఔచిత్య మెక్కడ చెడిపోవునోయని అత్యంత లలితముగ నడచిన నాటకమునందలి సంభాషణకును ఎక్కడనైన పోలికగలదా? తనతో సంగమించినవానికి సంగమమే జ్ఞప్తిలేకపోయినపుడు దాని ననుసరించినడచిన తక్కిన స్వల్పోదంతములు జ్ఞప్తియుండునా?

శకుంతలాదుష్యంతులను సమావేశపరచుటయందును భరతుని చారిత్రమునకు ప్రాముఖ్యమిచ్చుటయందును గూడ మూలమునందలి కథాప్రస్తరణమే ప్రౌఢముగ గనవచ్చుచున్నది. మూలమునందు దుష్యంతునకు కణ్వాశ్రమము జూచిపోవలసినదని ఆశ్రమవాసులయొద్ద నుండి ఆహ్వానము లేదు. వేటకు వచ్చి వేటలో నలసిపోయి డప్పితీర్చు కొనుటకయి మాలినీతీరమునకు వచ్చి (డప్పి తీర్చుకొని) సమీపము ననేయున్న మునిపల్లెనుగాంచి ఋషిసందర్శనకుతూహలముచే దుష్యంతు డాశ్రమమున బ్రవేశించినాడు. ఫలాహారణార్థమై యరిగియుండుటచే ఆశ్రమమున ఋషి లేకపోవుటయు వచ్చినవాడు అతిథిగదాయని ఆశ్రమమునందలి యాచారము ననుసరించి అతిథిపూజకయి శకుంతల ప్రత్యక్షమగుటయు యాదృచ్ఛికముగ నడచినవి. ఇక నాటకమున నన్ననో వైఖానసులు శిష్యసహితముగ బ్రత్యక్షమయి ఆశ్రమము చూచిపోవ లసినదని దుష్యంతు నాహ్వానించినారు. కణ్వు డాశ్రమమున నున్నాడా

అను ప్రశ్న మప్పుడే వచ్చినది. కణ్వుడు లేడని చెప్పుచు దుష్యంతు నాశ్రమము చూచిపోవలసినదని యాహ్వానింపజేయుటలో నేమంత ప్రౌఢిమయున్నది? ఈపన్ని వేశమును సమర్థించుకొనుటకై

"నమ్యా స్తపోధనానాం ప్రతిహతవిఘ్నాః క్రియాః సమవలోక్య
జ్ఞాస్యసి కియద్భుజో మే రక్షతి మౌర్వీకిణాఙ్క ఇతి."

అని యొకసమాధాన మదనముగ కల్పింపవలసివచ్చినది. అప్పటికయి నను ఈ సమాధానము సంతృప్తికరముగ కనబడదు. దుష్యంతునివంటి రాజర్షిని ఆశ్రమమున కాహ్వానించునపుడు కణ్వుడు ఆశ్రమములో లేడని యెఱింగియుండియు "నీవు ఆశ్రమమును చూచిపోవలసినదని చెప్పుటకంటె తాను వెనుకకు వచ్చి రాజునకు ఆశ్రమముచూపించుట వైఖానసునకు ఉచితక్రియ. లేదా తాను మహాతపస్వి గనుక వెనుకకు మరలుట తన మాహాత్మ్యమునకు లోప మని తలచినాడని సమర్థించ దలచినను తనవెంటనున్న శిష్యునైనను రాజువెంట బంపియుంచవలసి నది. (ఇంతకు తానుతలపెట్టిన మహాకార్యము సమిధాహారణమేగదా!)

కాని శిష్యుని రాజువెంట బంపినచో శకుంతలాదుష్యంతుల సమావేశమున కవకాశమే యుండదేమో! ఒంటరిగ చెట్లకు నీళ్లు పోయుచున్న యౌవనవతులకడకు ఏదో సాకు కల్పించుకొని ప్రవే శించి రాజు ప్రణయవ్యవహారము నిర్వహించుకొనుటగూడ దుష్యంతుని ఉచితజ్ఞతకుగాని ఆశ్రమజీవితమునందలి పవిత్రతకుగాని అనురూపముగ కల్పన గానేరదు శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రణయమును చిత్రించుటలో అనంగలేఖలను దూతికలను విరహవేదనమును ప్రవేశపెట్టి తనకాలపు నాగరకసంస్కృతిని కాళిదాసు దాటలేకపోయినాడు అందుచే మూల ములో నొక యుదంతమునుండి ఇంకొకయుదంత మూదయించినంత సహ జముగ నాటకములో నుదయించుట లేదు. మూలములోని కథకు చక్కని సహజపరిణామ మేర్పడుచున్నది.

మూలములో రాజు తన్ను వివాహమాడగోరినపుడు శకుంతల

యది ధర్మపథ స్త్వేష యది చాత్మా ప్రభుస్తవ
ప్రదానే పౌరవశ్రేష్ఠ శృణు మే సమయం ప్రభో.
సత్యం మే ప్రతిజానీహి యత్త్వాం వక్ష్యా మ్యహం రహః
మమ జాయేత యః పుత్రః స భవే త్త్వదనంతరమ్॥

అని స్పష్టముగ నడిగివైచినది. ఇట్లనిపించుటలో ఉపాఖ్యానకర్త స్త్రీ హృదయమును మిక్కిలిచక్కగ చిత్రించిన వాడగుచున్నాడు స్త్రీకి స్వసుఖాభిలాషకంటె సంతానము క్షేమముగ నుండవలెను, వృద్ధిలోనికి రావలెను, అనిన కాంక్ష యధికముగ నుండును. దానికై యామె స్వశరీరత్యాగమునకైన నోడబడును. తనకుపుట్టిన పుత్రుడు చక్రవర్తి కావలెనను కోరిక ఆమె చిరకాలమునుండి హృదయములో నిక్షిప్త మొనర్చుకొని యుండవలెను రాజర్షియగు విశ్వామిత్రునకు దేవభామిని యగు మేనకకు జనించిన కన్యకకు ఈకోరిక సహజముగదా! అందుచే వివాహ ప్రసక్తి వచ్చినపుడు ఆమె యీకోరికను నలితోలి లేకుండ తెగగొట్టి వెల్లడించినది. నాటకములోనో శకుంతలాదుష్యంతుల సంగమసమయమున ఈ వరమునకు ప్రత్యక్షమయిన ప్రసక్తి లేదు. "సఖి అల మంత్రః పురవిరహ పర్యుత్సుకస్య రాజర్షే రుపరోధేన" అనుటలో ముగ్ధయు నాగరకజీవితము నెరుగని యమాయికహృదయయుగ నాటకమున చిత్రింపబడిన శకుంతలాపాత్రమున కిది ఔచిత్యమునకు భంగకరము కాదని యంగీకరించినను ఈవాక్యము సపత్నులయెడ నసూయచే ప్రేరితమయినట్లు తోచుచున్నదిగాని "చక్రవర్తికి జనని కావలెను" అను నుత్తమాశయమువలన జనించినట్లుగ తోచుటలేదు.

"వయస్య బహువల్లభా రాజానః శ్రూయన్తే యథా నౌ ప్రియసఖీ బంధుజనశోచనీయా న భవతి తథా నిర్వాహస్వ" అను చెలికత్తెల వ్యంగ్యముక్తిలోకూడ శకుంతలప్రతిష్ఠను గూర్చిన యాందోళనమే ప్రధానముగ ప్రస్ఫుటితమగుచున్నది. కాని సంతతిని గూర్చిన ప్రసక్తి లేదు. శకుంతలను కణ్వుడు ఆశ్రమమునకు తిరిగివచ్చి సంగమప్రత్తాం

తమును దివ్యచక్షువుతో తిలకించిన వెనుక నడచిన ప్రసంగములోగూడ మూలములో

మహాత్మా జనితా లోకే పుత్ర స్తవమహాబలః
య ఇమాం సాగరాపాంగాం కృత్స్నాం భోక్ష్యతి మేదినీం॥

అని భరతోత్పత్తికి ప్రాముఖ్యమిచ్చి పలికినాడు. నాటకమునమాత్రము

"దిష్ట్యా ధూమావరుద్ధదృష్టేరపి యజమానస్య పావక ఏవాహుతిః పతితా. వత్సే! సు శిష్యపరిదత్తేవ విద్యా అశోచనీయాసి మే సంవృత్తా. అద్యైవ రాజర్షి పరిగృహీతాం త్వాం భర్తుస్సకాశం విసర్జయామి"

అనుటలో భరతుని ప్రసక్తియే కానరాకుండనున్నది. ఈ ప్రసక్తి ఈ సన్నివేశమున మిక్కిలి ముఖ్యమయినది. శకుంతల చాలకాలము కణ్వాశ్రమముననే నిలిచిపోవుటకును తుదకు భర్తృసకాశమునకు బయలుదేరుటకునుకూడ కారణము నిదే నిరూపించుచున్నది. "చక్రవర్తిలక్షణములు గలిగిన కుమారుడుదయించునుగదా. పుత్రోదయమైనవెనుకనె పతియింటికి బంపవచ్చు"నని కొంతకాలమును పుత్రుడుదయించిన వెనుక "ఇంకను రాజాహ్వానము లేదుగదా ఈలోపున నీపుత్రుని సుశిక్షితుని జేయవచ్చు"నని కొంతకాలమును ఉపేక్షజరిగినది. ఇక సర్వదమనుని రాజ్యలాభమునకు భంగమువచ్చునని తోచినపుడుమాత్రము కణ్వుడు మేల్కొన్నాడు. శకుంతలనత్తింటికి బంపునపుడు మూలములో మున్ముందుగ నిరూపించిన కారణమిది.

తం కుమారం ఋషి ర్దృష్ట్వా కర్మ చాప్యతిమానుషమ్
సమయో యౌవరాజ్యాయే త్యబ్రవీచ్చ శకుంతలామ్॥

నాటకములో "అద్యైవ" అని అంతతొందరగ త్రోలివేయుటకు నే కారణముకూడ నిరూపితముగాని సూచితముగాని కాలేదు. ఉపాఖ్యానమున దుష్యంతుని సభాప్రవేశమొనర్చి యథోచితములు నడచినవెనుక శకుంతల మున్ముందుగ నెత్తుకొనినదికూడ భరతుని యౌవరాజ్యమును గూర్చియే

పూజయిత్వా యథాన్యాయ మబ్రవీ త్తం శకుంతలా।
అయం పుత్ర స్త్వయా రాజన్ యౌవరాజ్యేభిషిచ్యతాం॥

దుష్యంతునితో వివాదము తటస్థించిన వెనుక తాను నిరాకరింపబడుట కయినను ఆమెయంగీకరించినదిగాని పుత్రనిరాకరణమునకియ్యకొన లేదు.

కామం త్వయా పరిత్యక్తా గమిష్యామ్యహ మాశ్రమమ్ ।
ఇమంతు బాలం సంత్యక్తుం నార్హ స్యాత్మజ మాత్మనా॥

అని పరిపరివిధముల ప్రార్థించినది. అంతకును వినకపోయినపుడు

అస్య తే చేత్పరిసంగ స్తే శ్రద్ధాసి నచే త్స్వయమ్ ।
ఆత్మనో హస్త గచ్ఛామి త్వాస్య తే నాస్తి సంగతమ్॥

అని తిరస్కరించుటలో కూడ

ఋతేపి త్వయి దుష్యంత శైలరాజావతంసకామ్ ।
చతురన్తా మిమా ముర్వీం పుత్రో మే పాలయిష్యతి॥

అని పుత్రుని భావిగతినిగూర్చి ఉజ్జ్వలమగు విశ్వాసమును ప్రకటించుచున్నది. ఈ యుపాఖ్యానమును ముగించుటలో మూలమున నొక చమత్కృతి యున్నది. నాటకములో "భరతుడు" అను నామమును సమర్థించుటకయి "భరత ఇతి లోకస్య భరణాత్" అని మారు త్రోవను పోవలసి వచ్చినది. అశరీరవాణి పత్నిని పుత్రుని భరింపవల సినదని సాక్ష్యమిచ్చుట అందు లేదు గనుక. మూలములో నట్లుగాక

భర్తవ్యోయం త్వయాయస్మా దస్మాకం వచనాదపి॥
తస్మాద్భవ త్వయం నామ్నా భరతో నామ తే సుతః॥

అనుటలో కథకు చక్కని ముగింపు సిద్ధించినది. భరతునినామము నందే శకుంతలాదుష్యంతుల చరిత్ర మంతయు ఇమిడిపోవుచున్నది. "భరతుడు అని పే రెందులకు వచ్చినది" అను ప్రశ్నము రాగానే దానికి సమాధానముగ శకుంతలాదుష్యంతుల చరిత్రమంతయు చెప్ప వలసివచ్చుచున్నది. ఇంతేగాక నాటకములోవలె పతిని పత్నినిపుత్రుని ఏకముచేయుటతో నాగక మూలములో

యాజయామాస తం కణ్వో దక్షవ ద్భూరిదక్షిణం ।

అని కణ్వునికి భరతునికిగూడ మరల సాంగత్యము చేకూర్చినాడు. అంతతో నాగక

భరతా ద్భారతీకీర్తిం యేనేదం భారతం కులం ।

అని భారతవంశము విఖ్యాతికంతటను చక్కని ఐక్యము చేకూర్చి నాడు. ఈ భరతుని కిచ్చిన ప్రాముఖ్యమునుబట్టి కథకు ఐక్యము నొడ గూర్చుట అను కళాప్రయోజనము మూలములో లెస్సగ సిద్ధించు చున్నది. కథను కొంతవరకు తారుమారు చేయుటచే నాటకమున నిట్టి ప్రాముఖ్యమును కాళిదాసీయజాలక పోయినాడు. దానివలన కథలో నున్న బిగి కొంతవరకు సడలిపోయినది. దుష్యంతు డెఱింగియుండియు నీ వెవ్వతెవో నే నెఱుగను పొమ్మనుట ఉదాత్తనాయక లక్షణము గాదని తోచి కాళిదాసీ శాపవృత్తాంతమును అంగుళీయకవృత్తాం తమును గల్పింపవలసినవా డాయెనని తోచుచున్నది. నాటకమున

"అహో ! ధర్మావేక్షితా భర్తుః ఈదృశం నామ సుఖోపనతం రూపం దృష్ట్వా కోఽన్యో విచారయతి"

అని దుష్యంతుని పరిజనునిచేతనేగాక "అథవా దుర్వాసఃకోప ఏవం వికారయతి. అన్యథా కథం స రాజర్షిః తాదృశాని మంత్రయిత్వా... లేఖామాత్రమపి నవిసర్జయతి" యని శకుంతల చెలికత్తెయగు అన సూయ చేతను

"తత స్తపస్విన్యాం శకుంతలాయా మధర్మభీరో రస్యరాజర్షేః పరిణయ సందేహః అథవా కుత ఈ దృశానురాగోఽభిజ్ఞాన ముపేక్షతే"

అని శకుంతలాపక్షపాతినియగు సానుమతిచేతను

"దుర్వాసశ్శాపా దియం సహధర్మచారిణీ త్వయా ప్రత్యాదిష్టా నాన్యథా"

అని దుష్యంతునితోడను "వత్సే విదితార్థాసి సహధర్మచారిణం ప్రతి న త్వయా మన్యుః కర్తవ్యః" అని శకుంతలతోడను శకుంతల కాశ్రయ మొసగిన పితృతుల్యుడగు మారీచప్రజాపతిచేతగూడ చెప్పించి దుష్యం తునిన ర్తనమును సమర్థింపజేసినాడు. అంతటితో నాగక "దిష్ట్యా అకా రణ ప్రత్యాదేశీ నార్యపుత్రః...ప్రాప్తో మయా శాపో విరహశూన్య హృదయయా" అని దోషమంతయు దుష్యంతుని తలనుండి తొలగి పోయి శకుంతల తలమీదనే నిలిచినట్లు ఆమెచేతనే యొప్పించినాడు.

మూలమునకు భిన్నముగబోయి యింత్రశ్రమపడి దోషిగ్రాయైన దుష్యం తుని నిర్దోషిగను నిర్దోషియయిన శకుంతలను కొంతవరకైన దోషిగను నిర్ణయించుటకు కాళిదాసున కెట్టి ప్రబలకారణము లుండెనో మనము చెప్పజాలము. అది చరిత్ర పరిశోధకులు చేయవలసినపని. కాని కాళి దాసు అవలంబించిన పద్ధతి ఎంతవరకు సమీచీనముగ నున్నది ? ఎంత వరకు కళకు పోషకముగ నున్నది? అననవే మనప్రశ్నలు.

మూలమునుబట్టియైనను దుష్యంతుని దోషిగ నెన్నవచ్చునా యని ప్రశ్న వచ్చినపుడు ఎన్నవలసియుండుననియే సమాధానము చెప్పవలసియున్నది. మూలమున దుష్యంతుని పెండ్లియాడుటకయి శకుంతల పడిన యాత్రతకంటె శకుంతలను పెండ్లియాడుటకయి దుష్యం తుడే ఎక్కుడుగ నాత్రత పడినట్లు గానవచ్చుచున్నది. మొట్టమొదట పెండ్లిప్రసక్తి తెచ్చినది దుష్యంతుడే. "దర్శనాదేవ హి శుభే త్వయా మే అపహృతం మనః" అని శకుంతలా పూర్వవృత్తాంతమునుగూర్చి ప్రశ్నించుటలోనే తన హృదయమును వ్యక్తపరచుటతో నాగక ఆ వృత్తాంత కథనము ముగిసినవెంటనే

సువ్యక్తరాత్రపుత్రీ త్వం యథా కల్యాణి భాషసే
భార్యా మే భవ సుశ్రోణి బ్రూహి కిం కరవాణి తే॥

అని సూటిగ నడిగివైచినాడు. కోరిక యుదయించుటనుగూర్చి కాని దానిని వ్యక్తపరుచుటనుగూర్చికాని రాజును తప్పుపట్టవలసిన పని లేదు. మూలములో ఈ సన్నివేశమున శకుంతలమాత్ర మెక్కుడను నిగ్రహ మును వీడుటలేదు.

ఫలాహారో గతా రాజన్ పితా మే ఇత ఆశ్రమాత్
తం ముహూర్తం ప్రతీక్షస్వ స మాం తుభ్యం ప్రదాస్యతి॥

అని యెంతోచక్కగ నామె సమాధానమిచ్చినది. కాని రాజుమాత్రము ఆగక ధర్మశాస్త్రము ననుసరించి ఆమె క్షత్రియకన్య గావున ఒరుల యనుజ్ఞకయి వేచియుండనక్కర లేదని ప్రబోధించినాడు. ఆమె యేర్పర చిన సమయమున కొడబడి యామెను వివాహమైనాడు. ఇంతవరకు

కూడ రాజులో దోషము కన్పింపదు కాని అక్కడ తీర్పుకొని నిజ పురాభిముఖుడై పోవుచు

విశ్వాస్య చైనాం స ప్రాయా దబ్రవీచ్చ పునఃపునః
ప్రేషయిష్యే తవార్థాయ వాహినీం చతురంగిణీమ్॥

అని ప్రకృతము రాజపత్నియయి ముప్మందు రాజమాత కావలసిన యామెను యథార్థముగ పురమునకుదోడ్కొని పోయెదనని నమ్మించి ఎన్ని సంవత్సరములైనను ఆమె మాటయే తలపెట్టకపోవుటలో దుష్యంతుని దోషిగ నిర్ణయింపవలసి వచ్చుచున్నది. ఎట్టకేలకు ఆమెయే సాహసించి పుత్రుని వెంటబెట్టుకొని తన సమక్షమున ప్రత్యక్షముకాగా

సోఽథ శ్రుత్వైవ తస్యా రాజా స్మరన్నపి
అబ్రవీన్న స్మరామీతి కస్య త్వం దుష్టతాపసి॥

అని పలికిన భాగమునకురాగానే మనకోపమునకు మేరలేకుండ పోవుచున్నది. ఆమెను తొందరపెట్టి ఫలాహారణార్థమయి పోయిన జనకుడాశ్రమమునకు మరలివచ్చువరకైన నాగనీయకుండ వివాహమాడిన వాడు తాను! చతురంగసేనతో స్వాగతమిచ్చి పురమునకు తోడ్కొని పోయెదనని నమ్మించినవాడు తాను! తుదకెన్ని సంవత్సరములయినను ఆమె మాటయే తలపెట్టక ఉపేక్షించుటయేగాక ఎట్టకేలకు తనంత తానుగ పుత్రుని వెంటబెట్టుకొనివచ్చి ధర్మసమ్మతముగ ప్రార్థించుచున్న యామెను నిరాకరించుటయేగాక నీచోక్తులు పలుకుచున్నవాడు తాను! ఇంతకంటె దుర్మార్గత యేముండును? అయితే ఒక్కరహస్యము. ప్రత్యక్షమయిన భరతుని శకుంతలను నిరాకరించుటయందుకంటె ఆమెను తోడ్కొనివచ్చు నిమిత్తమయి చతురంగసేనపంపక ఉపేక్షించుటలోనే ఎక్కుడు దోషము గనవచ్చుచున్నది. నిరాకరించుటలోగల పరమార్థము నాతడు వ్యక్తీకరించినవెనుక అదివర కాతనియందున్న కోపములో కొంతభాగమైన మనకు తగ్గుచున్నది.

అహాచ స్త్వేవమే వైతం జానామి స్వయ మాత్మజమ్॥
యది హ్యహం వచసా దేవ గృహ్ణీయామి మమాత్మజమ్
భవేద్ధి శంకా లోకస్య నైవం శుద్ధో భవే దయమ్॥

శకుంతలాపుత్రుని తనయనంతరము రాజుగా జేయవలసియున్నదిగదా! అందుచే తాను జీవించియున్నంతకాలము ఒకవేళ తనమాటను గొట్టివేయలేక భరతుని యువరాజుగ నంగీకరించినను అతని జన్మశుద్ధిని గూర్చి శంకించుచున్న ప్రజలు దుష్యంతుని యనంతరమైనను భరతుని పదభ్రష్టుని జేయుట కవకాశ మేర్పడుచున్నదిగదా! అందుచే నీఘట్టమున దుష్యంతుని వర్తనమునకు గాంభీర్య మాపాదించిరో మరియొక తీరుననో సమర్థింపవచ్చు ననుకొనుడు. కాని మున్ముందే శకుంతలయుపదేశ మనుసరించి కణ్వుడువచ్చువరకు నాగి అతని యనుమతివడసి శకుంతలను వివాహమాడినచో నీ బాధలన్నియు లేకపోయెడివి గదా! మొదట వేగిరపడినతప్పు-తరువాత యుపేక్షించినతప్పు-అటుతరువాత నిరాకరించినతప్పు-మూలమున పూర్ణముగ రాజుతలపై నిలచినది.

దుష్యంతుని దోషిగ నిర్ణయించినంతమాత్రమున మూలము నందలి పాత్రీకరణము దోషభూయిష్ఠ మనుటకు వలనుపడదు. చిత్రించినపాత్రము సహజముగ నున్నదా లేదా యనునదే ప్రశ్నముగాని దానిలో నేమాత్రము దోషస్పర్శమే పనికిరాదనుట సిద్ధాంతము కాజాలదు. ఎప్పటికప్పుడు దుష్యంతుని వర్తనము స్వాభావికముగ గనవచ్చుచున్నదిగాని అస్వాభావికముగ లేదు. దుష్యంతుని వర్తనము నందలి స్వాభావికతను నిరూపించుకొనుచు ఉపాఖ్యానకారుడుకూడ ఎప్పటికప్పుడు సమాధాన మిచ్చుచునే వచ్చినాడు. కాని మూకీభావము వహింప లేదు. దుష్యంతుడు మరల శకుంతలకు కబురైన పంపకుండుటకుగల కారణము.

మనసా చింతయన్ ప్రాయా త్కాశ్యసంప్రతి పార్థివః
భగవాన్ స్తపసా యుక్తః శ్రుత్వా కిన్ను కరిష్యతి॥

అనుభయమే యని స్పష్టముగ వ్యాకువ్యబడినది. దుష్యంతునివలె వర్తించుపాత్రములు లోకమున నెన్నో గనవచ్చుచున్నప్పుడు ఏ మెట్టున కామెట్టు ఆ పాత్రమునందలి స్వాభావికతను నిరూపింపజాలిన

సమాధానము కవి తన కావ్యమున నిక్షేపించుచు వచ్చినపుడు ఇక నా పాత్రీకరణమునుగూర్చి తప్పుపట్టుట కవకాశ మెక్కడ నున్నది!

"ఉత్తమకావ్యమున నాయకపాత్రము స్వాభావికముగ నున్న దన్నంత మాత్రమున చాలదుగదా? అది ఉదాత్తముగ కూడ నుండ వలెనుగదా! మూలములో దుష్యంతుని వర్ణనము ధీరోదాత్తముగ లేదు. అందుచే కాళిదాసు దానిని సమర్థింపవలసి వచ్చినది." అని యొక వాదమున్నది. కాని సూక్ష్మముగ పరీక్షించినచో ఈ వాదమునందు కూడ సారమున్నట్లు తోచదు. అసలు నాయకులను ధీరోదాత్తులని, ధీర లలితులని, ధీరశాంతులని విభజించుటలో నేమైన విశేష మున్నదా యని యొక ప్రశ్న. అయితే ఆ ప్రశ్నమునకు మనమిక్కడ సమాధానము చెప్పనక్కరలేదు. కాళిదాసు పూర్వలాక్షణికుల ననుసరించి పోయినాడు గావున పూర్వలాక్షణికుల నాటకమునకు ధీరోదాత్తుడే ఉత్తమనాయకు డని యంగీకరింతము. ఆ పక్షమునగూడ మూలమున చిత్రితమగు పాత్ర మునకు ధీరోదాత్తలక్షణములు కొరవడియున్నవా యనునది ప్రశ్న.

భాండార్కర్ ఇన్స్టిట్యూటువారు నిర్ణయించిన పాఠముప్రకా రము ఈ శకుంతలోపాఖ్యానము ఆదిపర్వమున నెనిమిది యధ్యాయము లుగ నున్నది. (62 మొదలు 70 వరకు) ఇందు మొదటి యధ్యాయ మంతయు దుష్యంతుని గుణవర్ణనకే వినియోగపడినది. ఈ యధ్యాయ మును చూచినచో ఆతని ప్రజాపాలనసామర్థ్యము, ధర్మనిరతి, పరాక్ర మము మున్నగు ఉత్తమగుణము లెన్నియో ప్రత్యక్ష మగుచున్నవి. ఎటువచ్చినను శకుంతలను వివాహమాడుట మొదలుకొని అతనిలో దోషము పొడకట్టుచున్నది. ఎక్కడను ఏదోషము లేకుండుటయే ధీరో దాత్తలక్షణమా? ఎట్టి ఉత్తమపురుషునికైనను ఒక్కొక్కచో ప్రమా దము రాకూడదా? అంతమాత్రమున అతని మాహాత్మ్యమునకు భంగము రావలసినదేనా?

భారతపాత్రీకరణము నందున్న విశేషమేయిది. ప్రకృతిని యథా

తథముగ చిత్రించుటలో భారతకారుని కందిన కవి మరియొకడుండడు. శకుంతలోపాఖ్యానము ప్రక్షిప్తమే యని యంగీకరించినను ఇందలి పాత్రీకరణము భారతపాత్రీకరణమునకు అనుగుణముగనే యున్నది. ప్రకృతిలోవలెనే కావ్యమునందుగూడ ఎట్టి ఉత్తమపురుషు నందైనను గుణదోషములు రెండును సమ్మిశ్రితములైనట్లు ప్రదర్శించుటయే భారత కారుని యభిమతము. భారతమున ఉత్తమపాత్రము లనదగిన యుధిష్ఠి రాదులయందుగూడ గుణదోషము లెట్లు మిశ్రితములయినదియు సహృదయు లెరుగకపోరు. అంతమాత్రమున వారి ధీరోదాత్తతకు భంగము వచ్చుచుండుట లేదు. మీదుమిక్కిలి దోషనిరూపణము వలన నాపాత్రములు స్వాభావికములయి సజీవములయి మన హృదయముల నాకర్షింపజాలి యున్నవి. పరిపూర్ణత యనునది సూర్యమండలమువలె మానవమాత్రులకు దుర్నిరీక్ష్యము. గుణదోష మిశ్రితమగు ప్రకృతి చంద్రమండలమువలె సర్వజనులకు ఆహ్లాదదాయిని.

ఏకో హి దోషో గుణసన్నిపాతే
నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వివాంకః॥

అని కవికులగురువే చెప్పియున్నాడుగదా! పైగ గుణదోషమిశ్రణము సత్యబద్ధముకావున కళాపోషకము. సత్యసమ్మతముకాని కళ నిస్సారము. అట్టికళ నవలంబించిన కావ్యమునందలి పాత్రములన్నియు నమూనా పాత్రములయిపోయి నిజమయిన ఆనందము నీయజాలవు.

ఇంకొక విశేషము. ప్రకృతము విమర్శనీయమగు దుష్యంత పాత్రమునందలి దోషము ఆతని వైశిష్ట్యమును ప్రస్ఫురింపజేయజాలి యున్నది. శకుంతలను చూడగనే దుష్యంతుడు మోహించినాడనగనే ఆతడు దుష్యంతుడు కావుననే మోహించినాడు. మరియొక రాజమాత్రుడయినచో ఆమెను మోహించియుండడు. వల్కలములు ధరించి ఋషిపల్లెలోనున్న కన్యను అందును నిరుపేదరాలిని ఏ రాజంగీకరించును?

తాం చ దృష్ట్వా వరారోహాం శ్రీమతీం చారుహాసినీమ్
విభ్రాజమానాం వపుషా తపసా చ దమేన చ॥

తపస్సువలనను ధర్మమునలనను సిద్ధించిన తేజమును గుర్తించుటకు దాని వలన ఆకర్షింపబడుటకు ఒక విశిష్టమయిన మనస్తత్త్వము కావలసి యున్నది. తపోధనయందున్న మహిమను దుష్యంతుడు గావుననే గ్రహింపగలిగినాడు. గ్రహించుటయే కాదు. గ్రహించిన వెంటనే గాఢముగ వరించినాడు. కణ్వుడు వచ్చువరకైన నాతడు వేచియుండలేక పోయినాడు. కణ్వుడు తీరవచ్చి ఔననునో కాదననో ఎట్లయినను ఆమెను పెండ్లియాడి తీరవలెనుగాని ఇక కాదనిపించుకొనుట కిష్టము లేకపోయినది అందుచే నీ ఘట్టమునందు దుష్యంతునియందు దోషముగ గనవచ్చు నేగిరపాటునకు అతని గుణగ్రాహిత్వమే మూలముగాచున్నది. తొందరపడినను శకుంతలను ధర్మమార్గముననే నడిపించి ధర్మసమ్మతముగనే వివాహమాడినాడు కాని మరియొక తప్పుతోవ త్రొక్కలేదు. కాని తీర సంకల్పము నెరవేరిన వెనుక మాత్రము భయము పైకొన్నది. "అయ్యో ఈకన్యను కణ్వుని అనుమతిలేకుండ వివాహమాడితినే. దీని కాతడు కోపించునేమో" అని వడకజొచ్చెను. ఈ భయముగూడ దుష్యంతుని వైశిష్ట్యమునే ప్రతిపాదించుచున్నది ఋషులయందు అత్యంత భక్తియు వారి మాహాత్మ్యమునందు అత్యంత విశ్వాసమును కలవాడు గావుననే అతనికీ భయము పొడచూపినది. అటు నమ్మించిన ధర్మపత్ని కేకబురు చెప్పక మిన్నకుంట యను సంకోచము ఇటు ఋషిని సందర్శించుటకు ధైర్యముచాలక వెనుకంజవేయుట—ఈ సంకటములో బడి యాతని మనస్సురియాడుచున్నది. ఇంతలో శకుంతల తనంత తానుగ పుత్రునితో ప్రత్యక్షమైనది. మరియొక ప్రాకృతుడైనచో ఆమెను వెంటనే స్వాగతమిచ్చి స్వీకరించెడివాడు. దుష్యంతుని నిరాకరణము గూడ అతని వైశిష్ట్యమును స్థాపింపజాలి యున్నది. ఆమె కుమారునికి యౌవరాజ్య మిచ్చెదనని ప్రతిజ్ఞ చేసినాడుగదా! అందుచే వెంటనే యామె నంగీకరించినచో ఆ ప్రతిజ్ఞకు మున్ముందు భంగము రావచ్చునని — దీర్ఘదర్శిగనుక — అతనికితోచినది. అందుచే నామెయెవ్వతెయో

తా నెఱుగనట్లు నటించినాడు. ఈ నటించుటలో కొంతదూరముపోయి యాగుటకు వీలిచ్చినది కాదు. ఆమె ననరాని మాటలుకూడ అనవలసి వచ్చినది. మిక్కిలి పరుషస్వభావమును ప్రకటింపవలసి వచ్చినది.

మేనకా నిరనుక్రోశా బంధకీ జననీ తవ
యయా హిమవతః పృష్ఠే నిర్మాల్యేవ ప్రవేరితా॥

ఈతీరున నొకటిరెండు కాదు పెక్కుమాటలే యన్నాడు. మొత్తము మీద స్త్రీలోకమునంతనుకూడ 'అసత్యవచనా నార్యః' అని నిందించినాడు. సభలోగదా యీ వృత్తాంతము జరుగుచున్నది. "ఎక్కడను ముక్కుమొగమే యెరుగని స్త్రీ వచ్చి బహిరంగముగ సభలో రాజును ధిక్కరించి 'నీవు నన్ను పెండ్లాడితివి. వీడు నీపుత్రుడు' అని ప్రబోధించుట సంభవమా" అని సభ్యులకు తోచవచ్చును. అది గ్రహించుటచే పరుషోక్తినుండి పరుషోక్తికాతడు పరుగెత్తుచున్నాడు. చల్లగ గూర్చుండి చదువుకొనుచున్న మనకు 'ఇంతదూరము పోనేల' అని తోచవచ్చును గాని పారుష్యమున కొడంబడినపుడు దానికి మితియుండదు. ఆ సన్నివేశమును గాఢముగ ననుసంధించినచో నది యెంత స్వాభావికమో మనకు బోధపడును. చూడుడు శ్రీరాముని యంతటివాడు

తదర్థం నిర్జితా మే త్వం యశః ప్రత్యాహృతం మయా
నాస్తి మే త్వ య్యభిష్వఙ్గో యథేష్టం గమ్యతా మితః॥
ఇతి ప్రవ్యాహృతం భద్రే మయైత త్కృతబుద్ధినా
లక్ష్మణే భరతే వా త్వం కురు బుద్ధిం యథాసుఖమ్॥
సుగ్రీవే వానరేన్ద్రే వా రాక్షసేన్ద్రే విభీషణే
నివేశయ మన స్సీతే యథావా సుఖ మాత్మనః॥

(యుద్ధకాం. సర్గ. 118. శ్లో. ౨౧-౨౩)

అని సీతతో బలుకుచున్నాడు. శ్రీరాముని యంతటివానినోట రాదగిన వాక్యములేనా యివి? శోధింప దలచుకొన్నచో "రావణుడు నీ పాతివ్రత్యమును భంగపరుపకుండ నుండుట యసంభవము. అందుచే నేను నిన్ను నిరాకరించుచున్నాను" అని చెప్పిన చాలదా? ఈ పరుషవాక్యములుకూడ నెందులకు? అను ప్రశ్నలు రావచ్చును. దీనిలోని పరమార్థ

యింది. ఈ సన్నివేశమున ప్రాకృతులకుగూడ సంశయచ్ఛేదము గావింప వలసియున్నదిగదా! అందుచే ప్రాకృతుల యధిక్షేపణలను సీనోక్తులవలె గనవచ్చు పరుషోక్తులను ఉత్తమపురుషులే పలుకుచున్నారు. ఇట్టి గంభీరమైన ప్రకృతిరహస్యములను దివ్యచక్షువులతో తిలకించిన మహాకవులు వారిచేనిట్లు పలికింపవలసి వచ్చుచున్నది.

ఈ సన్నివేశము లన్నిటిని యథామూలముగ చిత్రించియుండి నచో కాళిదాసుని దుష్యంతచిత్రణము ఇప్పటికంటె నెన్నియోమడుంగులు ప్రశస్తతరమయి యుండుననుట కెట్టి సందేహమును లేదు. మూలములో దుష్యంతపాత్రమును ఎప్పటికప్పుడు ఒక ధర్మసంకటమెదుర్కొనుచున్నది. దీనిచే బాధపడుటవలన నాతని పాత్ర ముత్తరోత్తరముగ పరిణమించుచున్నది. స్వభావమున కత్యంత సన్నిహితమయి సర్వసమ్మతమయి ప్రకాశించుచున్నది శాపవృత్తాంతమును దెచ్చిపెట్టుట వలన కాళిదాసుని నాయకుడు క్లోరోఫారము పుచ్చుకొన్న రోగివలె స్మృతితప్పి పడిపోవుచున్నాడు. పాత్రపరిణామమున కున్న చక్కని యవకాశములను పూర్ణముగ విసర్జించినవాడగుచున్నాడు కాళిదాసు. గాఢముగ నాలోచించినచో ఇంతకు పోషింపదలచుకొన్న యుదాత్తత గూడ పరిపోషణము నందకున్నది. కణ్వునియంతటి మహర్షి యెవ్వతెనో దారినిబోయెడిదానిని దీసికొనివచ్చి శిష్యులను జతయిచ్చి "ఈమె నీ భార్య; స్వీకరింప వలసినది." అని యాజ్ఞాపించు ననుకొనుటలో దుష్యంతుని యుదాత్తతకు భంగము వచ్చుటలేదా? అది యొకటి—అంగుళీయకదర్శనమున స్మృతివచ్చిన వెనుకనయిన విరహావిలాపములతో పొద్దుపుచ్చుచున్నాడే గాని "అయ్యో ధర్మపత్నిగదా. నెలలునిండిన మాలాలు. ఆమెగతి యేమైనది." అని అన్వేషణప్రయత్న మేమియు చేయకుండ నున్నాడే?- ఇట శకుంతలాప్రత్యాదేశమును విని కణ్వు డూరకున్నాడా! ఊరకున్నచో ఊరకుండుటలో నుచితజ్ఞతయేమున్నది! కాళిదాసుని దుష్యంతచిత్రణమునుండి ఇట్టి ప్రశ్నలెన్నియో బయలు

నెసగులుచున్నవి. ఏవో యుక్తులను సమాధానములుగ స్వీకరింపవచ్చును గాని గాఢముగ పరిశీలించినచో మూలానుసరణ మొనర్చియుండినచే ఈచిత్రణ మిప్పటికంటె శోభ వహించియుండెడిది.

ఇక శకుంతలాపాత్రమును గైకొందము. దుష్యంత పాత్రచిత్రణమును సూక్ష్మముగ విచారించిననేగాని నాటకమునకును మూలమునకును తారతమ్యము గోచరింపక పోవచ్చును. కాని శకుంతలాపాత్రచిత్రణ మట్టిదికాదు. కాళిదాసుశకుంతలకును మూలమునందలి శకుంతలకును గల వ్యత్యాసము స్థూలదృష్టికిగూడ విస్పష్టముగ గోచరించుచున్నది. మూలమునందలి శకుంతలామూర్తి మహోజ్జ్వలమైనది. ఆమె ధర్మస్వరూపిణి. దమస్వరూపిణి. పురాణయుగమున స్త్రీకెట్టి స్వాతంత్ర్యముండెడిది—ఎట్టి గౌరవముండెడిది—దానిలో ప్రత్యక్ష మగుచున్నది. నాటకములోని శకుంతల కాళిదాసు కాలమునాటి సంస్కృతిని దాటలేక యవస్థపడుచున్న సుకుమారస్వరూపిణి. ఆమె చిత్రణమునందు ఎట్టి లాలిత్యము ప్రత్యక్షమగుచున్నను అది మూలమున శకుంతలా మాహాత్మ్యమునకు చేతులు జోడించుకొని నమస్కరింపవలసినదే. నాటకమునందలి నాయిక "భగవతి వసుధే దేహి మే వివరం" అని ఆపదలకు సాష్టాంగపడుచుండగ ఉపాఖ్యానమునందలి శకుంతల అధర్మముపజనించిన యాగ్రహముచే పంచభూతములను గడగడ వడకించి దైవముచే సైతము సాక్ష్య మిప్పించుకొనగలుగుచున్నది.

మూలములో దోషమంతయు దుష్యంతునిమీద మోపియుండగ నాటకములో నది శకుంతలమీద నారోపితమైనది. "దైవ మస్యాః ప్రతికూలం శమయితుం" అనుటలో నిది మున్ముందు సూచితమైనది. దుర్వాసుడు వచ్చినపుడు సాధారణముగ తాపసకన్యలకు నియుక్తమగు అతిథిసత్కార ధర్మమును మఱచిపోయి శకుంతల యలక్ష్యము చేసినది. ఈ యలక్ష్యముచేయుట తప్పుగదా! అందుచే యామె తప్పువలననే శాపము ప్రాప్తించి దుష్యంతుకు ఈమెను మరచిపోవుట తటస్థించినది.

తప్పంతయు తనదేయని "విరహశూన్య హృదయయా" అనుటలో శకుంతలచేతనే యొప్పించి దుష్యంతుడు నిర్దోషియని కూడ "అకారణ ప్రత్యాదేశే నార్యపుత్రః" అను శకుంతలా వాక్యమువలననే నిరూపించుకొని వచ్చినాడు. మూలమునందున్న యంశము నిట్లు వ్యత్యస్తము చేయుటచే కాళిదాసు సాధింపదలచుకొన్న పరమార్థ మేమో!

ఇంతేకాదు గాంధర్వవివాహము కేవలము దోషరహితమని అంగీకరించుట కాతని మనస్సొప్పినది కాదు.

గాంధర్వేణ వివాహేన బహ్వ్యో రాజర్షికన్యకాః
శ్రూయన్తే పరిణీతా స్తాః పితృభి శ్చాభినందితాః॥

అని యొకవంక ననుచున్నను "దిష్ట్యా ధూమావరుద్ధ దృష్టే రపి" అని కణ్వునిచే పలికించుటలోను

"ఆర్య! కిమపి వక్తు కామాస్మి ఖలు మే వచ నావకాశో౽స్తి. కథమివ
నాపేక్షితో గురుజన స్త్వయానయా న పృష్టా బన్ధవః
ఏకైకమేవ చరితే భణామి కిమేకైకస్య"

అని గౌతమిచే పలికించుటలోను

ఇత్థ మాత్మకృతం చాపల మాత్మానం దహతి

అని కణ్వశిష్యులచే పలికించుటలోను ఈ గాంధర్వవివాహమునుగూర్చి నిరసనసూచకమగు ధ్వని లేకపోలేదు. కాని మూలములోమాత్ర మిట్లు గాక

విజ్ఞాయాథ తాం కణ్వో దివ్యజ్ఞానో మహాతపాః
ఉవాచ భగవాన్ ప్రీతః పశ్యన్ దివ్యేనచక్షుషా॥

త్వ యాద్య రాజాన్వయయా మామనాదృత్య యత్కృతః
పుంసా సహ సమాయోగో న స ధర్మోపఘాతకః॥

క్షత్రియస్యహి గాంధర్వో వివాహః శ్రేష్ఠ ఉచ్యతే
సకామాయాః సకామేన నిర్మంత్రో రహసి స్మృతః॥

అని కులపతిశేఖరుడగు కణ్వుడు యీ వివాహముపై యేమాత్రము వెనుకంజవేయని యంగీకారముద్ర వేయుచున్నాడు. మూలములో దుష్యంతుడు కొలువుదీర్చియుండగా పుత్రసహితముగ శకుంతల సభా

మందిరమునే ప్రవేశించినది. నాటకములో నట్లుగాక దుష్యంతుని యగ్న్యాగారమున శకుంతలాదుష్యంతుల ద్వితీయసమావేశము నడచినది. ఋషులకుదర్శనమిచ్చుటలో అగ్న్యాగారముచితముగ నుండునని యెంచి కాళిదాసు అట్లు చేసినాడని సమర్థింపవచ్చునుగాని సభామందిరముననే హారివాదము నడచినచో కథ కెక్కుడు ప్రయోజనకారి గదా! దాని నటుంచగా శకుంతల నవగుంఠనవతిగ నేల చేయవలెనో బోధపడుట లేదు. స్త్రీలు సభాప్రవేశమే చేయరాదనియు బయటికే రాగూడదనియు నచ్చినను ముఖమున కాచ్ఛాదనముతోగాని రాగూడదనియు కాళిదాసునికాలమునాటికి మర్యాద లేర్పడియుండవలెను. ఈ మర్యాదల నతిక్రమింపజాలక అనగా తనకాలమునాటి సంస్కృతిని దాటలేక కాళిదాసు శకుంతల నవగుంఠనవతిగ నొనర్చెనని నిశ్చయింపదగి యున్నది

తదేషా భవతః కాన్తా త్యజ వైనాం గృహాణ వా
ఉపపన్నా హి దారేషు ప్రభుతా సర్వతో ముఖీ॥

అనుభావముకూడ స్త్రీ స్వాతంత్ర్యము క్షీణించుచున్న యుగమునకు చెందదగి యున్నదికాని పురాణయుగమునకును ముఖ్యముగ మూలము నందలి శకుంతలోపాఖ్యానమునందు ప్రతిపాదితమైన స్త్రీగౌరవ యుగమునకు సరిపడినది కాదు.

శకుంతలశీలమును మహోజ్జ్వలముగ ప్రకాశింపజేయు మూడు ఘట్టములలోను మూలముకంటె నాటకము ఎన్నియోవిధముల నన్నెదరిగి యున్నది. (1) వివాహఘట్టము (2) వరప్రదానఘట్టము (3) వివాదఘట్టము అని పేర్కొనదగిన మూడుఘట్టములను ప్రత్యేకముగా గైకొని కొంత సూక్ష్మముగ విమర్శింతము.

వివాహఘట్టము కణ్వాశ్రమమున శకుంతలాదుష్యంతుల గాంధర్వవివాహమును వర్ణించుచున్నది. ఈ సందర్భమున నాటకమున మూడు

సమావేశములలోగాని వివాహము పూర్తికాలేదు. అట్లుగాక మూలములో నున్నట్లుగ ఒక్క సమావేశములోనే వివాహము పూర్తియైనట్లున్నచో గాంధర్వవివాహము యథోచితముగ నుండి యుండును. వధూవరులమధ్య అనంగలేఖలు రాయభారములు మున్నగు నాగరకప్రయోగములకు అవకాశము కావలసి కాళిదాసట్లు చేసినాడు. అంతగ నలువురకు వెల్లడియైన వెనుక వివాదఘట్టమున కవకాశమే లేదేమో. సన్నివేశమునకు సంబంధించిన యౌచిత్యము నటుంచగ శీలవిచారణములో ఈ ఘట్టమున నొక పరమార్థ మేర్పడుచున్నది. శకుంతలయెడల ననురాగములో రాజు ఉద్రిక్తుడయినటులును శకుంతల మొదటినుండి తుది వరకు నిగ్రహము చూపినటులును మూలములో నున్నది. ఇది ఆమె పొందిన ఆశ్రమశిక్షణమున కెంతయు ఉచితముగ నున్నది.

రాజా—(శకుంతలాభిముఖో భూత్వా) అపినామ తపో వర్ధతే?
శకుంతలా—(సాధ్వసా దవచనా తిష్ఠతి)

అని నాటకములోనున్న చిత్రణమును

శూన్యం దృష్ట్వా త మాశ్రమమ్
ఉవాచ క ఇహే త్యుచ్చై ర్వనం సంనాదయ న్నివ॥
శ్రుత్వాథ తస్య తం శబ్దం కన్యా శ్రీరివ రూపిణీ
నిశ్చక్రా మాశ్రమా త్తస్మా త్తాపసీవేషధారిణీ॥
సా తం దృష్ట్వా రాజానం దుష్షంత మసితేక్షణా
స్వాగతం త క్షిప్ర మువాచ ప్రతిపూజ్య త
ఆసనే నార్చయిత్వా చ పాద్యేనార్ఘ్యేణ చైవహి
పప్రచ్ఛానామయం రాజన్ కుశలంచ నరాధిపమ్
ఉవాచ స్మయమానేవ కిం కార్యం క్రియతామితి.

అని మూలములోనున్న చిత్రణముతో సరిపోల్చినపుడు శకుంతల పవిత్రతయు హృదయనైర్మల్యమును మనకు మూలములో ప్రత్యక్షమగునట్లు నాటకములో ప్రత్యక్షమగుట లేదు. నాటకములో రాజు ప్రశ్నించుసరికే ఆమెహృదయమున తపోవనవిరోధములగు భావము లుదయించి

నవి. అందుచే మాటలేకుండ బోయినది. మూలములో నట్లుగాక ఆశ్ర మోచితమగు సరళస్వభావముతో నామె యతిథిసత్కారమును జర పుచు ధారాళముగ మాటలాడుచున్నది. తన్ను వివాహమాడవలసి నదిగ రాజు ప్రార్థించినప్పుడు ఆమె యిచ్చిన సమాధానముగూడ అనేక విధముల నాస్వాదనయోగ్యముగ నున్నది.

ఫలాహారో గతో రాజన్ పితా మే ఇత ఆశ్రమాత్
తం ముహూర్తం ప్రతీక్షస్వ సమాం తుభ్యం ప్రదాస్యతి॥

దీనికి నన్నయభట్టారకులు

కం॥ కరుణాకరతులు ధర్మ । స్వరూపు లింతకు మదీయజనకులు నచ్చెదం
తురు; వారు వచ్చి నీ కి । చ్చిరేని పాణిగ్రహణము సేయుము నన్నున్॥

అని యెంతో మనోహరముగ భాషాంతరీకరణ మొనర్చి యున్నారు. దుష్యంతుని గంభీరాకృతిని జూచి శకుంతల యాతని వివాహమాడుట కిష్టపడుచున్నది. అంతేకాదు కణ్వుడుకూడ ఉచితజ్ఞుడుగావున అట్టి సర్వ లక్షణసంపన్నుడగువరునకు తప్పక తన్నిచ్చితీరుదురను విశ్వాసమామె కున్నది. "ఇచ్చిరేని" యని సందేహసూచకము కూడ లేకుండ మూలము ప్రకాశించు చున్నది. ఈ ఘట్టమున ఏ శేష మేమనగ శకుం తల సూటిగ మాటాడుచున్నది. నాటకములోని వంకిరటింకరదారులు ఇందులో లేవు. ఇది ఆమె శీలమున కెంతయు నుత్తేజకరము. దుష్యం తునిచే సమయము చేయించుకొనుటలోగూడ నంతే. తన కుమారుడు చక్రవర్తి కావలెనను ఆశయము ఆమెకున్నది. అందుచే దాని నామె ప్రత్యక్షముగ నడిగివైచినది. దుష్యంతుడుచేయు ప్రతిజ్ఞకు సాక్ష్యము కావలెననికూడ ఆమెకు తోచకపోవుటయందు దామెకున్న దైవవిశ్వా సమును అంతకంటెను ఎక్కుడుగ ధర్మమునందును తనయందును ఆమె కున్న విశ్వాసమును ప్రజ్వలించుచున్నవి. అదిగాక అంతవరకు కణ్వా శ్రమమున బెరుగుటచే నాడితప్పినవారి నామె చూచియే యుండదు.

రెండవదియగు వరదానఘట్టమున (కణ్వుడింటికివచ్చి ఆమెకు

వరమిచ్చిన ఘట్టమున) కూడ ధర్మముపట్ల ఆమెకుగల భక్తియే సువ్య క్తమగుచున్నది.

> తతో ధర్మిష్ఠతాం వవ్రే రాజ్యా చ్చాస్ఖలనం తథా
> శకుంతలా పౌరవాణాం దుష్యంతో హితకామ్యయా॥

ఇక మూడవదియగు వివాద ఘట్టమునకు వత్తము. ఈ ఘట్టమున మూలమునకును నాటకమునకును ఎక్కడను పోలికలేదు. శకుంతలా దుష్యంతుల చరిత్రమునకు ప్రాణప్రదమైన ఘట్టమిదియే. "ఎవ్వరును సాక్ష్యము లేరుగదాయని అబద్ధమాడ జూచుట ఆత్మవంచనము. సర్వ సాక్షియగు దైవము నెవ్వరును వంచింపజాలరు" అనుటయే శకుంతలో పాఖ్యానమునకు పరమార్థము. కాని కాళిదాసుని శపజ్ఞ యీఘట్టమున మారుతోంది ఎక్కడది "నీ వెవ్వతెవో నే నెరుగను పొ"మ్మని రాజు పలికినపుడు కాళిదాసునిశకుంతల ఇటీవలికాలపు స్త్రీవలె నోటికి తాళమువైచుకొని కాలికి బుద్ధిచెప్పుచున్నది. కాని మూలమున నట్లు న్నదా? మున్ముందు

> సైవ ముక్తా వరారోహా వ్రీడితేవ మనస్వినీ
> విసంజ్ఞేవ చ దుఃఖేన తస్థౌ స్థాణురి వాచలా॥

అను శ్లోకములో స్త్రీజనసహజమగు మార్దవము పరిపూర్ణముగ పోషిత మైనది. దుష్యంతునివంటి ఉత్తమపురుషు డట్లుచేయునని ఆమె కలనైన ననుకొనలేదు. అందుచే ముహూర్తమాత్రము నిర్విణ్ణురాలయిపోయి నది. కాని సహజధీరయగు నామె కింతలో నాత్మవిశ్వాస మంకు కొన్నది.

> సంరంభామర్షతామ్రాక్షీ స్ఫురమాణోష్ఠసంపుటా
> కటాక్షై ర్నిర్దహ న్తీవ తిర్య గ్రాజాన మైక్షత॥
> ఆకారం గూహమానా చ మన్యు నాభిసమీరితా
> తపసా సంభృతం తేజో ధారయామాసవై తదా॥

ఆహా! యేమి యీ దివ్యమూర్తి! ఈ సందర్భమున జరిగిన ధర్మోప న్యాసము వేదముతో తుల్యమైనది. భారతమునకు బంచమవేదమను

ప్రశస్తి యిట్టి ఘట్టములవలననే లభించినది. దుష్యంతుడీ ఘట్టమున సత్యమును భార్యను పుత్రుని పరిత్యజించుట కుద్యుక్తుడైనట్లు గోచరింపగనే యీ మూడిటికిని గల పరస్పరసంబంధమును మానవజీవితమున వీని ప్రాముఖ్యమును విశదమగునట్లుగ నామె యొనర్చిన ప్రబోధము ఋషులకుగూడ గౌరవము సంపాదింప దగియున్నది. ధర్మోపన్యాస మనగనే అసంబద్ధమగు శుష్కవేదాంతమున కిందు ప్రసక్తి యున్నదేమోయని భ్రమింపరాదు. ఎక్కడికక్కడ సూటిగ మాటాడుచున్నది. దుష్యంతుని ధార్మిక దేహమునకు శస్త్రచికిత్స చేసి విడిచిపెట్టినది. ఎత్తుకొనుటలోనే

జానన్నపి మహారాజ కస్మాదేవం ప్రభాషసే
అత్రతే హృదయం వేద సత్యస్యైవానృతస్యచ॥

అని గద్దించి పలుకుచున్నది. "దీనివలన నీవు లోకమును వంచించుచున్నాననుకొను చున్నావు కాబోలును. నిన్నునీవే వంచించుకొను చున్నావుసుమీ" అనువిషయము తరువాతివాక్యములలో నెంత చక్కగ విశదీకరించినది.

ఏకోహమస్మీతి చ మన్యసే త్వం న హృచ్ఛయం వేత్సి మునింపురాణం
యో వేదితా కర్మణః పాపకస్య యస్యాన్తికే త్వం వృజినం కరోషి॥

కులపతియగు కణ్వునివలన ధర్మశిక్షణము నందుకొన్న యామెనోట నీ యుపన్యాస మెంత యభ్యుచితముగ నున్నది. ఆమె యాత్మగౌరవమును ప్రత్యక్షపరచు నీక్రింది వాక్యములను దిలకింపుడు.

స్వయంప్రాప్తేతి మా మేవం మావమంస్థాః పతివ్రతామ్
అర్ఘ్యార్హాం నార్చయసి మాం స్వయం భార్యా ముపస్థితామ్॥

దుష్యంతు డామెను అతినీచముగ నిందించినాడు. కాని అంతమాత్రముచే నామె వెనుకంజ వేయలేదు. అతని నీచోక్తులను వడ్డీతో తీర్చివేయుటయేగాక తనకు బాకీపడునట్లు చేసికొన్నది. అయితే మరల

నివస్సనార్థం సర్వేషా త్తచ్ఛ్రుత్వా క్షంతు మర్హసి

అని యుదాత్తతను గాపాడుకొను చున్నది.

ఇంత తేజముతో నలరారుచున్నదిగదా యని మూలములోని మూర్తికి మాధుర్యము లుప్తమయ్యెనని భావింపరాదు. మూలములో మాధుర్యస్ఫురణము నాటకములోనిగీటును మించుచున్నది తన పూర్వ వృత్తాంతకథనమును ముగించుచు

కణ్వం హి పితరం మన్యే పితరం స్వ మజానతీం

అని పలికినపుడు మానవస్వభావమున కత్యంత సహజమగు లలితవిషాదము తో మనహృదయమును ఆమె చూరగొనుచున్నది. గాంధర్వ వివాహ మైనవెనుక ఇంటికివచ్చిన తండ్రికి యథాపూర్వముగ స్వాగత మీయ లేకపోయినది

శకుంతలా చ పితరం హ్రియా నోపజగామ తం

ఈ రేఖకూడ ఎంతో హృదయంగమ మైనదే. దుష్యంతునిపై నగ్ని వర్షము కురియుంచు నప్పుడైన స్త్రీజనోచితమగు లాలిత్య మామెను విడిచినదిగాదు.

కింను కర్మాశుభం పూర్వం కృతవ త్యస్మిజన్మని
యదహం బాంధవై స్త్యక్తా బాల్యే సంప్రతి చ త్వయా॥

అను నామె గాఢవిషాదమునకు సంకటసన్నివేశమునకు కన్నీళ్లు విడువని మానవహృదయ ముండునా?

ఇట్లు మూలములోనిమూర్తి మొదటినుండి తుదివరకు పవిత్ర ధర్మానురక్తి, ఆత్మవిశ్వాసము, ఆత్మతేజము మున్నగు నపురూపగుణముల కాశ్రయమయి యలరారుచున్నది. నాటకములోగూడ పవిత్రత ప్రతిపాదితము కాకపోలేదుకాని పవిత్రతకంటె మాధుర్యము లాలిత్యము పెంపొందినవి. ప్రతిపాదితమైనవరకైన పవిత్రత మూలములో నున్నదానిలో శతాంశమైనను లేదు. ఎవ్వరును సాక్ష్యము లేని యసహాయవలె గనవచ్చు శకుంతల తన యాత్మవిశ్వాసమును విజృంభింపజేసి యశరీరవాణిచే సాక్ష్యమిప్పించుకొని జయభేరి మ్రోగించుటలోనే ఆమె యద్వితీయమాహాత్మ్యము గోచరించుచున్నది. ఈ మాహాత్మ్యమును లుప్తమొనరించి లాలిత్యము నెంత పెంపొందించినను కాళిదా

సుని శకుంతలాపాత్ర చిత్రణము—మూలముతో పోల్చిచూచినపుడు—వెలవెల పోవుచున్నదని నిర్ణయింపక తప్పదు.

ప్రతికావ్యమునకును ప్రత్యేకమైన వాతావరణమొకటి యేర్పడు చుండును. ఈ వాతావరణము తరచు కావ్యమునందు సంచరించు భావములనుబట్టి యుండును. కావ్యములు పర్వతములవలె ఔన్నత్యమెక్కుడైనకొలది వాతావరణము చల్లనగుటచే సుఖావహములయి యుండురారు చుండును. కావ్యమున సంచరించు భావములు ఉన్నతములగుటయేగాక స్వానుభవసిద్ధములుకూడ గావలయును. అప్పుడుగాని దానికి సహజమును సాంద్రమును అగు చైతన్యసంపద యేర్పడదు. భగవద్గీతలోని భావముల నాస్వాదించునపుడు మన మన స్సుత్తమభూములలో సంచరించునుగదా! ఆ భావములనే అనుభవముచాలని వేరొకకవి యనువదించు ననుకొనుడు. ఈ యనువాదమునకును మూలమునకును చైతన్యసంపదలో విశేషతారతమ్య మేర్పడదా? మూలము మనహృదయమును సంచలింప జేయగలిగినంతగ ఆత్మదర్శనము లేని కవిచేసిన యనువాదము సంచలింప జేయగలదా?

కాళిదాసు శాకుంతలమునందు సంచరింపజేసిన భావములన్నియు జనానుసుకుమారమైనవి మధురమైనవి మనోహరమైనవి అనుట కెంత మాత్రమును సందేహము లేదు. శాకుంతలమును ప్రత్యేకముగ చదువు చున్నపుడుగాని లేక యితరనాటకములతో బోల్చి చదువుచున్నపుడు గాని దాని భావమాధుర్యము మిక్కిలి ప్రశంసనీయమే యగుచున్నది. కాని మూలముతో సరిపోల్చి చూచినపుడుమాత్రము ఔన్నత్యమును బట్టి చూచినను చైతన్యసంపదనుబట్టి చూచినను శాకుంతలముకంటె శకుంతలోపాఖ్యానము ఎన్నియోవేల అడుగులు ఎత్తైనదని చెప్పక తప్పదు. శాకుంతలము నందున్న భావసంపద యంతటికిని సమున్నతమైన మట్టము (Uniform level) లేకపోలేదు. అట్లనే శకుంతలోపాఖ్యానమునందలి భావసంపద కూడ సమున్నతమైన మట్టముతో

(Uniform level) నలరారుచున్నది. కాని యీ రెండింటి సృష్టము లను ఒండొంటితో బోల్చి చూచినపుడు వింధ్యపర్వతశ్రేణికిని హిమవత్పర్వతశ్రేణికిని ఎంత తారతమ్యమున్నదో అంత తారతమ్య మేర్పడు చున్నది.

నాటకములో నతిమనోహరముగ గనవచ్చు

> అలక్ష్యదంతముకుళా ననిమిత్తహాసై
> రవ్యక్తవర్ణ రమణీయవచః ప్రవృత్తీన్,
> అంకాశ్రయప్రణయిన స్తనయా న్వహంతో
> ధన్యా స్తదఙ్గరజసా మలినీభవన్తి॥

ఇత్యాదిశ్లోకములకు గూడ

> పరిష్వజ్య యదా సూను ధరణీరేణుగుంఠితః
> పితురాశ్లిష్య తేంఽగాని కిమి వా స్త్యధికం తతః॥

అని మూలములో మాతృకలు లేకపోలేదు. మూలములో నున్న మహోన్నతభావము లెన్నో నాటకములో లుప్తమై పోయినవి. శాకుంతలము చదివినపుడు శకుంతలాదుష్యంతుల వివాహము నందేమి విరహము నందేమి నెలకొన్న మాధుర్యము మనహృదయముల నలరించుచున్నది. కాని శకుంతలోపాఖ్యానములో శకుంతలాదుష్యంతుల ప్రణయమున కంతగ ప్రాముఖ్యము లేనేలేదు. నాటకములో రెండవ యంకములోను మూడవ యంకములోను ప్రదర్శితమైన భావములు మూలమున నొకటి రెండు శ్లోకములలో దేలిపోయినవి. తుదకు వివాహమునకు ప్రత్యేక మొక్క శ్లోకమైన గానరాదు.

> జగ్రాహ విధివ త్పాణా వువాస చ తయా సహ

అని శ్లోకములోని యర్ధభాగముతో నంతయు దేల్చివైచినాడు. ఎంత సేపును ఉపాఖ్యానకారుడు సత్యమునకున్న మాహాత్మ్యమును ప్రతిపాదించుటలోనే తన ప్రతిభ నంతను వినియోగించినాడు. నిజముగ మూలము చదువుచున్నపుడు వేదవీధులలో విహరించిన ట్లుండును. అట్లని కావ్యరసమునకు భంగమువచ్చి నట్లుగపడదు.

అష్టావేవ సమాసేన వివాహా ధర్మతః స్మృతాః
బ్రాహ్మో దైవ స్తథై వార్షః ప్రాజాపత్య స్తథాసురః॥

ఇత్యాది స్థలములలో స్మృతివాసన కొంచెము హెచ్చుగ సోకుచున్నను మొత్తముమీద చూచుకొన్నపుడు రసదృష్టిలోకూడ మూలము మహోత్తమశృంగముల నధిష్ఠించుచున్నది. అతీతానుభవజన్యములైన ఇందలి భావములు హిమవత్పర్వతమునుండి యుదయించు నదులవలె త్రిలోకపావనములు.

యథా హ్యాహవనీయాగ్ని ర్గార్హపత్యా త్ప్రణీయతే
తథా త్వత్తః ప్రసూతోయమ్ త్వమేకస్స ద్విధాకృతః॥

ఇట్టి అపూర్వములును పరమపవిత్రములునగు భావములకు మూలము గని: ముఖ్యముగ స్త్రీకి శకుంతలోపాఖ్యానకారుడు ప్రతిపాదించిన పూజ్యత మిక్కిలి అహ్లాదదాయకముగ నున్నది.

సంరబ్ధోపి రామాణాం న బ్రూయా దప్రియం బుధః
రతిం ప్రీతిం చ ధర్మం చ తా స్వాయత్త మవేక్ష్య చ॥
ఆత్మనైవ జనితః పుత్రః ఇత్యుచ్యతే బుధైః
తస్మా ద్భార్యాం నరః పశ్యే న్మాతృవ త్పుత్రమాతరం॥
భార్యాం పతి స్సంప్రవిశ్య స యస్మా జ్జాయతే పునః
జాయాయా ఇతి జాయాత్వం పురాణః కవయో విదుః॥

ఈ దృక్పథమునందు ఎంత మాహాత్మ్యమున్నదో అంత యాథార్థ్యము మాధుర్యముకూడ నేర్పడుచున్నవి. ఈ ఘట్టములలో శాస్త్రార్థము కావ్యార్థము చేయిచేయి కలుపుకొని నృత్యక్రీడ సల్పుచున్నవి. మూలమును చదువుచున్నపుడు ఏదో ఒక అపూర్వజ్యోతి మనకనులకు ప్రత్యక్షమగునట్లయి మానవజీవితమునందలి పరమార్థము మన హృదయానుసంధానమున కందుచున్నది. స్త్రీపురుషుల యన్యోన్యసంబంధమును పుత్రసంతతికిగల ప్రాముఖ్యమును ఇంత చక్కగ ప్రతిబింబించు నుపాఖ్యాన మింకొకటి గానరాదు. కాళిదాసు మూలముకంటె భిన్నముగ నెన్నియో పోకల బోయి దాని కపూర్వరామణీయకమును సంపాదింప జూచినా

డనుటలో సందేహము లేదుగాని సూక్ష్మముగ నాలోచించినచో దాని మాహాత్మ్యము సంతను ప్రత్యక్షీకరింప లేకపోయినాడనియే చెప్పవలసి వచ్చుచున్నది. మూలమును యథేచ్ఛగా సంస్కరించుకొనుటకు నాటక కర్తకు స్వాతంత్ర్యమున్నను ఆ స్వాతంత్ర్యము మూలముకంటె మహోన్నతపదములకు బోయినపుడే మిక్కిలి శోభించును.

Style అను నింగ్లీషుపదమునకు అనువాదముగ ఇప్పటి విమర్శకులు "శైలి" అనుపదమును వాడుచున్నారు. కాని పూర్వాలంకారికులు వాడిన "శయ్య" అనుపదమే అభ్యుచితముగ గనవచ్చుచున్నది.

ఈశయ్య అనుపదములో శబ్దమునకు అర్థమునకు భావమునకు గల పరస్పరసంబంధము లెస్సగ ద్యోతమాన మగుచున్నది. భావమునకు అర్థమునకు అనురూపమయిన పానుపువలె భాష యలరారుచుండవలెనను రహస్యము శయ్య అనుపదమువలన విస్పష్ట మగుచున్నది. శబ్దోపాసనమున సిద్ధివడసినవారుతప్ప శయ్యాసౌష్ఠవమునందలి తారతమ్యమును నిర్ధారణచేయుట దుష్కరము.

మూలములోని శయ్యాసౌష్ఠవము నాటకమునందలి శయ్యాసౌష్ఠవముకంటె మహోజ్జ్వలముగ గనవచ్చుచున్న దనగనే కాళిదాసు ప్రతిభ నికృష్టతరగతికి చెందినదని నిర్ణయింప వలనుపడదు.

'వాగర్థా వివసంపృక్తౌ'

అనుటలో కాళిదాసుని శబ్దోపాసన మెట్టి యుత్తమతరగతికి జెందుచున్నదియు సుగ్రాహ్యమగుచున్నది. ఒక్క నాటకములందుమాత్రమే గాక ఇతరశ్రవ్యకావ్యము లన్నిటియందు నిరూపితమగుచున్న శయ్యాసౌష్ఠవ మంతటికంటెను శాకుంతలమునందలి శయ్యాసౌష్ఠవము అత్యుచ్చదశను ప్రాపించుచున్నదనుట నిస్సందేహము.

భావమునకు భాషకు నవినాభావ సంబంధమనిగదా యనుకొంటిమి. శాకుంతల నాటకమునందలి భావములకున్న మాధుర్యము లాలిత్యము భాషకుగూడ నున్నవి.

కాని మూలమునందలి భావములకును నాటకమునందలి భావములకును ఎట్టి తారతమ్యము నిశ్చయించుకొంటిమో రెండింటియందలి శయ్యాసౌష్ఠవములకును అట్టి తారతమ్యమే నిశ్చయింప దగియున్నది. మూలమునందలి శయ్య వర్చస్విని. మానవహృదయము నాకర్షించుటలో దానికున్న శక్తి అనిర్వాచ్యము. కావ్యములో భావము ఉత్తమ భూముల కెక్కుచున్న కొలది శయ్య మిక్కిలి సులభమగుటయు సర్వజనాస్వాదనయోగ్య మగుటయు తటస్థించుచుండును. మాటకు సూటిదనము (Directness) కూడ హెచ్చును. అన్నిటికంటెను ముఖ్యగుణములు రెండు. (1) ఆత్మకు సంతర్పణమొసర్పగల సంగీతము; సంగీతమునే మాధుర్యము అనికూడ పేర్కొనవచ్చును (2) తేజము. ఈ రెండు గొప్పగుణములు పరిణతుడగు సహృదయునకు ఉత్తమకావ్యములయందలి శయ్యలలో బ్రత్యక్ష మగుచుండును. ఈ రెండింటిని బట్టియే ఆయా శయ్యలలో వైశిష్ట్యమును తారతమ్యమును ముఖ్యముగ నిర్ణీత మగుచుండును. సునిశితమగు అంతర్నేత్రముగల యోగివలెనే రససిద్ధినిగాంచిన సహృదయుడుకూడ ఈ రెండుగుణములయందును గల భేదమును నిర్ణయించుకొన గలుగుచుండును. భగవద్గీతయందలి శయ్య ఆర్షతేజోవిరాజితము. రామాయణమునందలి శయ్యకూడ ఆర్షతేజోవిరాజితమే. కాని యీరెండు కావ్యములయందలి శయ్యలయందును బ్రత్యక్షమగు సంగీతమునకు తేజమునకు అపారమగు భేదము గనవచ్చుచున్నది. దానినిబట్టియే రసదృష్టిమై కాని వైశిష్ట్యము నిర్ణీత మగుచున్నది.

శాకుంతలమునందలి శయ్య ఆర్షతేజోసమన్వితము కాదు. అంతవరకు నే సందేహమును లేదు. కాని

దుష్యంతే నాహితం తేజో దధానాం భూతయే భువ
అవేహి తనయాం బ్రహ్మ న్నగ్నిగర్భాం శమీమివ॥
జన్మ యస్య పురోర్వంశే యుక్తరూప మిదంతవ
పుత్ర మేవం గుణోపేతం చక్రవర్తిన మాప్నుహి॥

దిష్ట్యా శకుంతలా సాధ్వీ సదపత్య మిదం భవాన్
శ్రద్ధా విత్తం విధి శ్చేతి త్రితయం వ స్సమాగతం॥

ఇత్యాది స్థలములలో ఆర్షప్రోక్తములకు సన్నిహితముగ రావలెనను ప్రయత్నము జరిగినది. కొంతవరకు కృతార్థమైనదికూడను. కాని "శకుంతలోపాఖ్యానము"లో నున్న శైలియంతయు పైనుదాహృతములగు శ్లోకములకు అతీతమగు తరగతిలోనిదే. పూర్ణముగ నార్షతేజస్సమన్వితమై యలరారుచున్నది. సంగీతమునందు రామాయణము శకుంతలోపాఖ్యానముకంటె పై చేయియనుకొనుడు. కాని తేజమునందుమాత్రము ఉపాఖ్యానశైలి ఏ యుత్తమోత్తమ కావ్యములకును దీసిపోక వేదములతో వియ్యమందుచున్నది. దాని ననుసంధించి యానందింప వలసిన దేగాని వర్ణించుటకు వీలుపడదు. దీర్ఘములగుటవలన విసుగుజనింపజేయునేమో యని భయపడుట కాస్పదములయిన వర్ణనలయందునయితము ఎట్టిశైలి ప్రత్యక్షమగునదియు ఈ క్రిందిశ్లోకమున జూడనగును.

నదీ మాశ్రమసంశ్లిష్టాం పుణ్యతోయాం దదర్శ సః
సర్వప్రాణిభృతాం తత్ర జననీమివ విష్ఠితామ్॥

నాటకశైలి స్వర్గలోకమును దలపించును. ఉపాఖ్యానశైలి బ్రహ్మలోకమున విహరింపజేయును.

మహాకవులలో తారతమ్యము నిర్ణయించుటకు సహృదయు డెన్నడును వెనుదీయరాదు. మాహాత్మ్యమును మాహాత్మ్యముతో బోల్చి యానందింపగలిగినపుడే మానవజీవితము కృతార్థ మగుచున్నది. శాకుంతలమువంటి ఉత్తమనాటకమును శకుంతలోపాఖ్యానమువంటి ఉత్తమోత్తమ కావ్యముతో బోల్చి చూచినపుడే కావ్యరసోపాసనము చరితార్థము కావలసి యున్నది. అట్టి చరితార్థత మనకుసిద్ధించినదని భావుకులు నిర్ణయింపగలిగినచో ధన్యులము!

సంపూర్ణము

ఈగ్రంథకర్త ఇతరకృతులు

అచ్చయినది

రాజ్యలక్ష్మి

స్వతంత్ర సాంఘికనాటకము. కల్పనాశిల్పమునకు కవిత్వము నకు నాటకీయరక్తికి అన్నిటికంటె ముఖ్యముగ వ్యంగ్యచమత్కృతికి బ్రహ్మశ్రీ చెళ్ళపిళ్ళ వెంకటశాస్త్రిగారు, చిలకమర్తి లక్ష్మీనరసింహము గారు, కూచి నరసింహముగారు మున్నగు మహామహులు ఎంతోగొప్పగ మెచ్చుకొన్నది. చక్కని గ్లేజు కాగితములమీద సుందరముగ ముద్రితమైనది. పలుతావుల ప్రదర్శితమైనది.

వలయువారు గ్రంథకర్తకు వ్రాయుడు. వెల రు 1—8—0 మాత్రమే

1. ఆంధ్రతేజము - చరిత్రాత్మక నాటకము (ప్రదర్శితము)
2. ఖడ్గతిక్కన - డిటో డిటో
3. భారతవిమర్శనము
4. వ్యాసమంజరి

అనుబంధము

ఆంధ్రానువాదములు

ఈ గ్రంథమున నుదాహృతములయిన వానిలో నగత్యమయిన సంస్కృతశ్లోకములకు వచనములకు సంస్కృతమురాని పాఠకుల యుపయోగార్థము స్వేచ్ఛానువాదము లిందు పొందుపరచుచున్నాము. మూలమా లుదాహృతములయిన పుటసంఖ్య పఙ్క్తిసంఖ్య మాత్రమే యిచ్చి అనువాదము పూర్ణముగ నిచ్చుచున్నాము.

5_వపుటలో నుదాహృతమైన "అపరితోషాద్విదుషామ్" అనుశ్లోకమున కాపుటలోనే యిచ్చిన పద్యానువాదము కవిరాజు శ్రీ వత్సవాయి నీలాద్రిరాజుగారి శాకుంతలాంధ్రీకరణములోనిది. సౌలభ్యము నాశించి ఈక్రిందనిచ్చిన వచనానువాదములు సొంతములు.—సం॥ బం॥

పుట పంక్తి—

3 19 మిక్కిలి పొడవరియైనవానికి అందుబాటులోనున్న ఫలమునకయి పొట్టివాడు చేయిజాపినచో నవ్వులపాలుగాడా? కవియశము నాశించు నావంటి మందుడు అపహాస్యమునకు పాల్పడుట నిశ్చయము.

4 7 బంగారము స్వచ్ఛమైనదా? కలితీ కలిసినదా? అనుపరీక్ష అగ్నిలోగదా జరుగవలసినది! నేనురచించు నీ (రఘువంశ) కావ్యమునందలి గుణాగుణములను సహృదయులు నిర్ణయింతురుగాక!

4 9 పారిపార్శ్వకుడు:— సుప్రసిద్ధ పూర్వకవులయిన భాసకవిపుత్ర సౌమిల్లకాదుల నాటకములను గాదని వర్తమాన కవియైన కాళిదాసుని నాటకప్రయోగమును సందర్శించుటలో పరిషత్తున కింత మొగ్గరమెందులకు?

సూత్రధారుడు:— వివేకశూన్యమయిన ప్రశ్నవైచితివి. చూడు— పురాతన మయినదయి నంతమాత్రమున ప్రతి

కావ్యమును సాధువు గా నెంచదు. నవీనమయినంత మాత్రమున నింద్యమునుగాదు. వివేకశీలురు స్వయముగ పరీక్షించుకొనిన మీదట కావ్యము నాదరింతురు. మూఢులు ప్రసిద్ధిబట్టి యాదరాశింతురు.

5 5 విద్వాంసులు మెచ్చుకొనునంతవరకు మన ప్రయోగవిజ్ఞానము సాధువని విశ్వసింపను. సుశిక్షితులయిన వారికి గూడ స్వవిషయమున చిత్తము విశ్వాసరాహిత్యమునే భజించును.

5 12 (భరతాది) మునులు ఈనాట్యవిద్యను (ఇంద్రాది) దేవతలకు మనోహరమయిన చక్షుఃక్రతువుగ నిర్ణయింతురు.

5 14 ఎవడు తనశాస్త్రజ్ఞానమును కుటుంబ పోషణకయి అర్థసాధనముగ నుపయోగించునో ఆతడు జ్ఞానవిక్రేతయగు వణిజుడని (పెద్దలు) వచింతురు.

9 25 చేటి:- ఈమధ్యనే ప్రారంభించిన "చలిత" మను నాట్యములో మాళవిక ఎంతవరకు కృతార్థయైనదో నాట్యాచార్యుడయిన ఆర్యగణదాసుని కనుగొని రావలసినదిగ ధారిణీదేవి ఆజ్ఞాపించినది.

11 8 రాజు:- ముద్రికనుగూర్చి నేను ముచ్చటించుటలేదు. ఇంతవరకు బంధితులయినవారికి ఇంతటిలోనే విముక్తియేల యనికాని దేవి తనపరిజనములో నొక్కరిని బంపక నిన్నేల పంపినదనికాని ప్రశ్నలు రాలేదాయని యడుగుచున్నాను.

12 10 పతివ్రతలయిన సాధ్వులు సపత్నీవర్గముతో గూడిన పతినయినను సేవింతురు. గిరులలో నుద్భూతములయిన నదులు వంకలుగవచ్చి సముద్రుని జేరుకొనుటలేదా?

18 10 దివాసంకేత మేర్పరచుకొనిన మిథునము మనోరథము నిర్విఘ్నముగ కొనసాగినదా?

13 13 తండ్రియీ కుమారుడు (పరాక్రమములో) ననుసరించు చున్నాడని సంతోషించుచున్నాను.

13 15 యూథపతిని కలభ (యేనుగుగున్న) మనుసరింపదా!

15 2 ఇప్పుడు (మాళవికను చూచినమీదట) చిత్తరువు వ్రాసిన సమయమున చిత్రకారునికి మనస్సమాధానము (సమాధి) శిథిలమయి యుండవలెనని నాతాత్పర్యము.

15 9 అగ్నిలో బంగారమున కలితీయున్నదియు లేనిదియు తేలి నట్లే మిముబోట్లు పరీక్షకాగినప్పుడే తమయుపదేశము శుద్ధమని యుపదేష్టలు తలంతురు.

15 12 (చూడుము 4—7)

24 8 శౌలోమీ పుత్రుడయిన జయంతునివలన పురందరునివలె నీవుగనిన ఈ సుపుత్రునివలన నేను పుత్రవంతులలో నగ్రేసరుడనైతిని.

29 1 పురువంశమున జనించిన నీయాభిజాత్యమున కిప్పటి నీ ప్రవర్తనమెంతయు నుచితముగ నున్నది. ఇట్టి గుణ సంపద గలిగినవానినే చక్రవర్తిని పుత్రునిగా బడసెదవు గాక!

30 23 ప్రతిదినము నేనుచేయు ప్రమాదములే నాకు తెలియవు. ఇకనింత ప్రజాబాహుళ్యములో నెవ్వడేమార్గమున సంచ రించుచున్నాడో కనిపెట్టుటకు నాకు శక్తియెట్లుండును!

32 19 (చూడుము 29—1)

32 24 రాజా! సమిధలను దెచ్చుకొనుటకయి మేము బయలుదేరితిమి. అదిగో! ఆ కనబడుచున్నదే అది మాలినీతీరము నందలి కణ్వుడను కులపతి యాశ్రమము. తొందర పనులు వేగిరింపకున్నచో నా యాశ్రమమును బ్రవే శించి యతిథిసత్కారమును గైకొనుము.

33 7 నీశర్మమాయని విఘ్నములులేకుండ తపోధనులు నిర్వర్తించు పవిత్రకర్మములను తిలకించి జ్యాఘాతముచే నయిన కిణములతో ప్రకాశించు నీభుజములు సాధించు రక్షణ వ్యాపారమునకు నీవానందింపగలవు

34 8 ప్రియంవద:- చెలీ! శకుంతలా! అక్కడనే ఒక్కముహూర్తకాలము నిలువుము. నీవు సమీపింపగనే ఆకేసరవృక్షకము లతాసనాథమయినట్లు ప్రకాశించుచున్నది

రాజు:- ప్రియముపలికినను నిజమే చెప్పినది. చూడగ- అధరము కిసలయరాగమును పుడికి పుచ్చుకొనుచున్నది. బాహుద్వయము లతాగ్రములతో కయ్యమునకు కాలు ద్రవ్వుచున్నవి. కోరికలూరించు పూవువలె యౌవనము సర్వావయవములను వికసనోన్ముఖమైనది.

43 6 (చూడుడు 29—1)

43 9 నిమ్నోన్నతములు లేని స్తిమితగతిగల అనగా ఆకాశయానముగల రథములో నీతడు సముద్రములను దాటుచు సప్తద్వీపములు జయించును. ఇంతవరకు నీయాశ్రమము నందలి క్రూరసత్త్వములను నిర్జించుటచే సర్వదమనుడను నామము వడసెను. ఇకముందు లోకములను భరించుట వలన భరతుడను నామమునుకూడ వహింపగలవాడు.

44 22 కల్పవృక్షములున్న వనమున గాలియే ప్రాణాధారముగా గలవారును, కాంచన పద్మరేణుకపిశమగు జలమును క్రీడార్థ ముపయోగింపక పరమేశ్వరుని అభిషేకార్థముపయోగించువారును, రత్నశిలా తలములందు సయితము నిస్పృహచిత్తులయి ధ్యాననిమగ్నులగువారును, విబుధస్త్రీల సన్నిధిని ఇంద్రియనిగ్రహము నభ్యసించువారును ఇతరతాపసులు ఏయే ప్రయోజనముల నాశించి తపిం

చుచుండుటో అట్టి ప్రయోజనములన్నియు నిచట సహజముగ తమకు సిద్ధించినను వానిని స్పృశింపక ఇంకను ఉత్తమ ప్రయోజనముల నాశించి తపోనిమగ్నులగు వారును, అయిన మహాతపస్వులతో నీప్రదేశము నిండి యున్నది

45 24 సిరిరా పూర్వము మోకాలొడ్డితివి. దుఃఖముతప్ప ఇప్పుడు శ్రేయస్సెక్కడినుండి వచ్చును? ఓ బాహుదండమా ఎందులకు వృథా స్పందింతువు?

47 17 (33—7)

47 20 ఈ యాశ్రమపదము ప్రశాంతి నిలయము. నాబాహు వదరుచున్నది. ఇక్కడ (నైహిక) ఫలముల కవకాశ మేమున్నది?

48 1 నాకు భార్యలు పెక్కండ్రు అయినను నాకులప్రతిష్ఠ ఇరువురిమీదనే ఆధారపడుచున్నది. సముద్రమే యొడ్డాణముగాగల భూమిమీదను మీయీ సఖిమీదను.

48 15 ఓ బ్రహ్మర్షీ! అగ్నిగర్భయగు వరణివలె నీతనయ లోక కల్యాణార్థము దుష్యంత నిక్షిప్తమగు తేజమును ధరించుచున్నదని తెలిసికొనుము.

49 4 చిరకాలము చతురంత మహీసపత్నివయి సకలభోగముల ననుభవించి అప్రతిరథుడయిన తనయునిగాంచి భర్త యాతనిపయి తన భారమునంతను మోపి (నిన్ననుసరింపగ) శాంతమయిన ఈయాశ్రమమున మరలపాదము మోపెదవు లెమ్ము.

49 18 “ఈదుష్యంతుని తరువాత వేదోక్తప్రకారము మనకు నివపనము నెవ్వడిచ్చు”నని కన్నీరు దుడుచుకొనగా శేషించిన జలమును నాపితృదేవత లానుచురు. ఇందుకు సందేహము లేదు.

53 10 అనసూయ:- ప్రియంవదా! ఈవృత్తాంతము మనయిద్దరి ముఖమునందే నిలువవలెను. సహజ సుకుమారియగు చెలిని మనము రక్షించుకొనవలెను గదా!

ప్రియంవద:- నవమల్లికను ఉష్ణోదకమున దడుపు వారుందురా!

60 9 ఇతని యాకారమునకు దగిన చేష్టయే (ఈతడు మహర్షి పుత్రుడుగాడని) చెప్పక చెప్పుచున్నది. అయినను ఆశ్రమమున నీత డుండుటనుబట్టి యీవిధముగ మేమాలోచింపవలసి వచ్చినది.

67 1 గాలవుడా! ఆరాధితమైనదో లేదో నేనెరుగను. కాని విశేషమేమనగా సరస్వతీదేవి రచించిన లక్ష్మీస్వయంవరమను కావ్యబంధమును ప్రదర్శించుచుండగా ఆయా రసములందు పరిమత్తు తన్మయమైపోయి కూర్చున్నది.

67 15 సంధులయందు వృత్తిభేదము వ్యక్తమగునట్లును ఆయా రసానుగుణ్యములయిన రాగాలాపనము లేర్పడునట్లును లలితములయిన యంగవిక్షేపములతో నప్సరసలు ప్రయోగించిన నాటకమును (ఆవధూవరులు) చూచిరి.

77 5 రాజు:- (శకుంతల కభిముఖుడయి) మీతపము వర్ధిలుచున్నదా?

శకుం:- (సాధ్వసముచే నూరకుండును)

అనసూయ:- ఇక్కడి ధర్మచారులగు తాపసులు మీరాకవలన సనాథులయిరి.

శకుం:- (శృంగారలజ్జను నిరూపించును)

రాజు:- ఇప్పటికి సరిపోవుచున్నది. ప్రభాతరలమయిన జ్యోతి భూగర్భమునుండి యుదయింపదుగదా! ఇట్టి రూపసంపద మనుష్యగర్భమున నుదయించిన కోమలికి సంభవమా?

శకుం:- (అధోముఖియయి కూర్చుండును.)

ప్రియం:-(నవ్వుచు శకుంతలను చూచి నాయకాభిముఖియయి) ఇంకను ఏమో అడుగవలెననుకొనుచున్నట్లున్నారే!

శకుం:- (చెలికత్తెను బొటనవ్రేలితో భయపెట్టును.)

78 13 ఉభయులు:- (చూచి సహర్షముగ) ఆలస్యములేకుండ ప్రత్యక్షమయిన మనోరథమునకు స్వాగతము!

78 24 సఖులు:- (ఇరువురు ఆకారమును పోల్చుకొని) చెలీ! శకుంతలా! మనతండ్రిగారు ఇప్పుడిక్కడనున్నట్లయిన—

శకుం:- (రోషముతో) ఉన్నచో నేమగును?

సఖులు:- తమజీవిత సర్వస్వమునైన ధారపోసి ఈ యతిథిని కృతార్థుని జేసియుందురు

79 18 అనసూయ:- అటుతరువాత నా నడివసంతమున ఉన్మాదమును కలిగించు నామెరూపమును చూచి (అని అర్ధోక్తిలో లజచే నూరకుండును)

రాజు:- తరువాత తెలియుచునే యున్నది

79 22 అనసూయ:- వయస్య! రాజులు బహుభార్యావంతులని విందుము. ఈ మాప్రియసఖి బంధుజనశోచనీయ గాకుండునట్లు నడచుకొనుడు.

దుష్యన్తుడు:- కల్యాణీ! పెక్కుమాటలేల? (చూడుడు 48—1)

80 18 అంగుళిచే నధరోష్ఠమును గప్పుకొనుచున్నట్టియు ప్రతిషేధాక్షరముల తడబాటుచే హృదయమునకింపుగూర్చుచున్నట్టియు అంసవివర్తియగు ముఖముగలట్టియు నా పక్ష్మలాక్షినెట్లో లేవనెత్తియు తుదకుముద్దిడ లేకపోతినే!

80 2 బిడ్డా! ఉటజద్వారమున మున్ను నీవు సంతరించిన నీవారబలిని చూచినపుడు నాశోకమెట్లు శాంతింపగలదు?

81 1 ఏ ధన్యదంపతుల కులాంకురమో యీశిశువును స్పృశించు నంతనే నాకింతసుఖము కలుగుచున్నదే! నిజముగా నీతని తలిదండ్రుల యానందమునకు మేరయుండునా?

81 5 వికవికని దంతములను మొగ్గలతోడను నిర్నిమిత్తము లయిన హాసములతోడను అవ్యక్త రమణీయములగు వచఃప్రవృత్తులతోడను అలరారు కుమారులను తొడల పయి కూర్చుండబెట్టుకొని వారియొడలిధూళిచే ధన్యులు తమయంగములను ధూసరిత మొనర్చుకొందురు.

82 5 ఇది ధర్మపథమే యయినచో ఈ ప్రదానకృత్యమున నాకు నామీద ప్రభుత్వమేయున్నచో పౌరవశ్రేష్ఠుడవగు ప్రభూ! నాసమయమును వినుము.

82 12 రహఃప్రణయ మెంతమాత్రము జ్ఞప్తికిరాక మరపుచే దారుణచిత్తవృత్తి వహించిన నామీది కోపముచే భిన్నమయిన ఈ లోహితాక్షిభ్రూకుటి మన్మథుని భగ్నశరాసనమువలె నున్నది.

84 8 ఇంతటి జగన్మోహనమగు రూపసంపద ఇంతసుఖముగ లభ్యము కానున్నపుడు మా ప్రభువుతప్ప మరియెవ్వ రాలోచింతురు?

84 12 కేశబంధము విడిపోగా అందుండి జాఱుచున్న క్రొవ్విరులతో ముఖముననిండిన స్వేదబిందువులతో- నొకచేత నభిషేకఘటము పట్టుకొని తానుపోసిన నీళ్లకు తడిసిన చిగుళ్లుగల బాలమామిడి ప్రక్కను కొంచెము అలసి పోయి నిలుచున్నట్లుగ చిత్రితమైన విగ్రహము (శకుంతలాదేవిది).

85 12 శైవల (నాచు) మలముకొన్నను సరసిజము రమ్యముగనే యుండును. మలినమయిన చంద్రబింబమునందలి కళంకముకూడ బింబపుకాంతి నినుమడింపజేయును. వల్కలములు ధరించినను ఈతన్వి ఎంతో మనోహరముగ

నన్నది. మధురాకృతులకు అలంకారశోభ నొడ
గూర్పని వస్తువుండునా?

85 21 (ఇది ప్రక్షిప్తము)

86 2 ఇటు నేను ప్రత్యాదేశింపగ స్వజనమును అనుసరింపబోయి
నది. అటు గురుతుల్యులయిన గురుశిష్యులు గద్దించి
"నిలువుము" అని బిగ్గరగ బలుకుసరికి బాష్పకలుష
మయిన దృష్టిని తిరుగ నావంకకు ప్రసరింపజేసినది.

86 23 ముందటి పాదములు ఎత్తుగనున్నవి. జఘనభారముచే
వెనుకటి పాదములు లోతుగా బోయినవి. తెల్లని యీ
యిసుకదారిలో నాకు యభినవ పదపఙ్క్తి తీరున గాన
వచ్చుచున్నవి.

87 4 విధి ముందుగ చిత్రమున లిఖించిన రూపమునకు తరు
వాత ప్రాణముపోసినాడో ప్రపంచమునందలి ఉత్తమ
రూపసమూహమంతటిని ఒక్కచోటికి దెచ్చి మనసా
వానిని సమీకరించి శకుంతలా స్వరూపమున పోతపోసి
నాడో చెప్పజాలను. ధాతసామర్థ్యముబట్టి చూచినను
ఆమె శరీరలావణ్యమునుబట్టి చూచినను ఇదివరకు తన
సృష్టికౌశలమున కంతకు నతీతమయిన ప్రజ్ఞసంపాదించి
అపూర్వమయిన నిర్మాణసంపదకు ఈ స్త్రీరత్న సృష్టిచే
శ్రీకారము చుట్టినాడా యనిపించుచున్నది.

87 9 ఎక్కడను మాలిన్యలేశములేని ఆమెరూపము అనాఘ్రాత
పుష్పము. హస్తస్పర్శము నెరుగని కిసలయము. అనా
విద్ధమయిన రత్నము. అనాస్వాదితమయిన నవమధు
రసము. అఖండపుణ్యఫలము.

88 - 6 గండభాగమున కేసరము వ్రేలాడుచుండ శిరీషకుసుమ
మును కర్ణావతంసముగ చిత్రింపవలసియున్నది. శిర

ఛ్చంద్రమరీచికోమలమయిన మృణాలసూత్రమును స్తనాంతరమున లిఖింపవలసియున్నది.

88 17 సైకతలీనములగు హంసమిథునమును, మాలినీనదిని, పావనమయిన గౌరీగురు (హిమవత్పర్వత) పాదాంతికమున నిషణ్ణమయిన హరిణమును, వల్కలములారవైచిన కొమ్మలతో గొప్ప తరువులను, కృష్ణమృగశృంగమును వామనయనమున గోకు నాడు లేడిని లిఖింపవలసియున్నది.

89 16 ముందుగ మీకు జలము సమర్పింపక తాను మంచినీళ్లు ముట్టి యెరుగదు అలంకరించుకొనుటయం దాసక్తి యున్నను మీయందలి స్నేహముచే చివుళ్ళను త్రుంపి యెరుగదు. మీరు ప్రప్రథమున కుసుమప్రసూతిసులగు సమయమాయెను మహోత్సవాసరము. మీయందిట్టి సోదరస్నేహము చూపిన శకుంతల యత్తింటికేగుచున్నది మీరందరును సెలవు ననుగ్రహింపరా?

89 24 దర్భముండ్లు గ్రుచ్చుకొని గాయపడిన ముఖమున గారనూనె రాచి వ్రణమును మాన్పితివి. దోసిళ్లతో చామలు పెట్టి పోషించుకొని వచ్చితివి. అట్టి నీ పెంపుడు లేడిపిల్ల నిన్ననుసరించుచున్నది

90 8 మృగములు దర్భకబళములను నుమియ వైచినవి. మయూరములు నర్తనములు చాలించినవి. లతలు పాండుపత్రముల పేరిట యశ్రువులను రాల్చుచున్నవి.

94 6 ఈ మృగమును, దాని వెనుక శరాసనము నెక్కు పెట్టి వెంబడించు నిన్నును చూడగ మృగానుసారియగు పినాకపాణి జ్ఞప్తికి వచ్చుచున్నాడు.

94 13 ఈ శ్లోకమునకు సందర్భము సీతాస్వయంవరమున శ్రీరాముడు శివధనస్సు నెత్తికొనుట. ఈ పుటలో పదవ

పఙ్త్రిలో "ఈ యుపమానముపఞ:" అనుటకుమారుగ
"ఈడుకపమానమునందలి యుపరింతముపఞు" నని చదు
వుకోవలెను.

95 1 ప్రియంవద :— అనసూయా! ఎవ్వడీ చతురగంభీరాకృతి
యగు పురుషుడు? మధురముగను ప్రియముగను మా
టాడుచు ప్రభువువలె గన్పట్టుచున్నాడే!

95 9 ప్రథముడు :— ఆహా! ఉజ్జ్వలముయునను విశ్వసనీయముగ
నున్నదే ఈతని తనువు!

95 11 ద్విపేంద్రము యూథమధ్యమున సంచరించుటచే నలసి
పోయి మధ్యాహ్నకాలమున శీతచ్ఛాయ నాశ్రయించి
నట్లుగ ఇంతవరకు ప్రజలను కన్నబిడ్డలవలె పరిపాలించు
కృత్యమున నిమగ్నుడయు ఇప్పుడు శాంతమనస్కుడయి
(మహారాజు) విశ్రాంతి నాశించి ఏకాంతమును సేవించు
చున్నాడు.

96 4 ఆహా! ఈ దుష్యంతమహారాజు ఎంతటి మహానుభావుడు!
ఆతడు ఆశ్రమపదమున నడుగుపెట్టగనే మాసవనకర్మ
ములన్నియు నిర్విఘ్నముగ సాగుచున్నవిగదా!
బాణసంధానమువరకు నెందులకు? ధనుష్టంకార మాత్ర
ముననే హుంకరించునట్లుగ విఘ్నములను పారద్రోలు
చున్నాడు.

96 10 యజ్ఞభాగపర్యుత్సుకులయిన దేవతలే ఈ కార్యమును
(శకుంతలా దుష్యంతసంధానమును) చక్కబెట్టెదరట
[దుష్యంతుని త్రిదివమున కాహ్వానించుటలో దేవతల
కాతనిని సతీసుతులతో సంధించి మేలుచేయవలెనను
సంకల్పముకూడ నున్నదనుట ప్రయోజనాంతరము]

96 16 ఇప్పుడు నీ శరాసారమునను పూర్వము నారసింహదేవుని

సఖబలమునను సుఖపరతంత్రుడైన ఇంద్రునికి స్వర్గమున నిష్కంటక పరిపాలన మేర్పడినది.
సురసుందరు లలంకరించుకొనగా మిగిలిన కుంకుమాది వర్ణములతో కల్పలతాంశుకములపై నీచరిత్రము నీతిక్షమమైన (గానయోగ్యమైన) యర్థబన్ధములతో లిఖించి నాక నివాసులు గానము చేయుచున్నారు.

97 4 నీశస్త్రము ఆర్తులను రక్షించుటకే; నిరపరాధులను బాధించుటకు గాదు

97 16 ఈతడు (రాజు) కూడ భోగాస్పద మేమైనను ఆశ్రమమం దే వసించు చున్నాడని చెప్పవలసియున్నది. రక్షాయోగమువలన ప్రత్యహమును తపస్సు కూడబెట్టుచున్నాడు. నిగ్రహశీలుడగు నీతని యశోగీతములు చారణద్వంద్వములనోట నాకలోకము నంటుచున్నవి. రాజపూర్వమైన ముని పుణ్యశబ్దవాచ్యుడితడు

97 23 మునియగు (వసిష్ఠుడు) రాజ్యాశ్రమ మునియగు (దిలీపుని) రాజ్యమనామయముగ నున్నదా యని ప్రశ్నించెను.

99 2 ఆహా! ఏమి ఈరాజర్షి తూలికానైపుణ్యము! సఖి నా యెదుట నిలచినట్లున్నదే!

99 22 ఈమె నాశ్రమధర్మమునందు నియోగించిన కాశ్యప ఋషి చక్కగ నాలోచించినట్లు కనబడదు.
ఇంతటి యవ్యాజ మనోహరమైన శరీరముచే తపస్సాధ్యములగు దుష్కరములను సాధింపజూచుట నల్లకలువ రేకుతో సమిల్లతను గోయుట కుపక్రమించుటే గదా!

100 19 స్నేహితులను గాని బంధువులను గాని పోగొట్టుకొన్న

ప్రజలకు—పాపసంబంధములందు దక్క—సమస్త విధములను దుష్కృంచుచునే స్నేహితుడు బాంధవుడు నని చాటింపుము.

101 8 సుధాసితములయిన భవనములందు పూర్వము క్షితిరక్షార్థము వసించువారే ఇప్పుడు ఒక్క పతివ్రతామతల్లి తమవెంటరా (వానప్రస్థాశ్రమమున) తరుమూలములను గృహములుగ జేసికొను చున్నారు.

101 15 కేవిని మీా నను మతించినట్లయిన ఆరాజర్షికి దయపుట్టునట్లుగి అనంతర కర్తవ్య మాలోచింపుము. లేదా ఇక నా యాసను వీడి తిలోదకమును విడువుము.

102 24 శైశవమునవిద్యాభ్యాసము యౌవనమున విషయభోగానుభవము వార్ధకమున మునివృత్తి తుదకుయోగమున తనుత్యాగము నడపువారు (రఘువంశరాజులు).

108 2 స్వసుఖమునం దభిలాష లేదు. లోకము కొరకయి పరితపింతువు ప్రతిదినము ఇది నీవృత్తి. పాదపము శిరసా తీవ్రమైన యుష్ణము భరించుచు ఛాయచే సంశ్రితుల పరితాపమును శమింపజేయునుగదా!

108 6 దండము నవలంబించి దుర్మార్గులను శిక్షింతువు. వివాదముల నడగింతువు రక్షణమునకగుదువు. ప్రజలకు వైభవోపేతులగు నితరబాంధవు లెందరున్నను నుందురుగాక. నిజమైన బాంధవుడవు నీవే.

106 1 పుట్టుకనుండియు పరిశుద్ధులును ఫలోదయముగు వరకు పట్టువిడువని వారును సర్వాంసహా చక్రవర్తులును భూమినుండి స్వర్గమునకు అవ్యాహతమైన రథమార్గము గలవారును యథావిధిగ అగ్నిని అర్చించు వారును ఆశ్రితుల కోర్కెలను తుదిముట్ట చేర్చువారును

అపరాధులను నేరమునకు దగినట్లుగ శిక్షించువారును
సమయము నతిక్రమింపకుండ మేల్కొను వారును
త్యాగము నిమిత్తమే ఆర్జించువారును సత్యమునకెక్కడ
భంగము వచ్చునో యని మితముగ భాషించువారును
క్రౌర్యముచేగాక యశోర్థులయి జైత్రయాత్ర సల్పు
వారును కామముచేగాక సంతానకాంక్షచే గృహమేధు
లగువారును శైశవమున విద్యాభ్యాసము యౌవనమున
విషయానుభూతి వార్ధకమున మునివృత్తి తుదకు యోగ
మున తనుత్యాగము యథాక్రమమున నడపువారును
(అయిన రఘువంశ రాజుల చరిత్రమును వ్రాకుత్తును)

108 18 నీవు పూజ్యులకెల్ల నగ్రేసరుడవు. శకుంతల మూర్తీభ
వించిన సత్క్రియాపుంజము. తుల్యగుణోపేతులయిన
వధూవరులను మీ యిరువురను జతగూర్చి చిరకాల
ముగ వచ్చుచున్న జనాపవాదమును బ్రహ్మ తొల
గించుకొన్నాడు.

110 25 మహారాజు శాసనము వసంతర్తువునందలి తరువులు వాని
నాశ్రయించుకొనియున్న పక్షులుకూడ శిరసావహించు
చుండగా మీకీ సంగతి తెలియనే లేదా? చూతమంజరి
యెన్నడో తలచూపినను పుప్పొడిగట్టుట లేదు. కురవ
కము వికసనోన్ముఖమయ్యును కోరకావస్థలోనే నిలిచి
పోవుచున్నది. శిశిరము గతించినను కోయిలపాట గొం
తుకలోనే జారిపోవుచున్నది. సగము ఎక్కుపెట్టిన
బాణమును మరుడు వెనుకకు లాగుకొనుచున్నాడా యని
పించుచున్నది.

111 11 ఒక్కమ్రాను తరుణేందుపాండుర మయిన మంగళ
వస్త్రము నొసగినది. వేరొకమ్రాను చరణోపభోగ

సులభమయిన లాక్షారసము నొసగినది. ఇతరవనదేవతలు మహీరుహ శాఖలనుండి ఆశాఖల కెంజిగురులతో నెకసక్కెమాడు కరతలముల ననేకాభరణముల ననుగ్రహించిరి.

111 28 వినిందితమయ్యును స్వధర్మసిద్ధమగు కర్మ వివర్జనీయము గాదు. దారుణమైన పశుమారణ కర్మమున బ్రవర్తించుచున్నను శ్రోత్రియుడు అనుకంపామృదుస్వభావుడే గదా!

113 5 రాజు:- భగవానులగు కాశ్యపులు లోకానుగ్రహార్థము కుశలముగ నున్నారా?

శార్ఙ్గరవుడు- సిద్ధపురుషులకు కుశలము స్వాధీనమేగదా!

113 10 శకుంతల యిప్పు (డత్తవారింటికి) కేగుచున్నదని హృదయ ముత్కంఠతో నిండినది. కంఠము స్తంభించినది. బాష్పవృత్తి కలుషమయి చింతచే దృష్టి జడమైనది. అరణ్యవాసినయి తపోధనుడనయి యున్న నేనే యొక్కింత పెంచిన స్నేహమున కింత వాగులుచుండగ గృహస్థులు పిల్ల నత్తవారింటికి బంపునప్పు డెంతగా పరితపింతురో!

113 24 కన్య ఎప్పటికైన పరధనమేగదా! ఆమెనిప్పుడు భర్త యొద్దకనిపి — ఒకడుదాచుకొన్న సొత్తును వానికి మరల నర్పించినపుడు వలె — నాయంతరాత్మ ఇపుడు స్వాస్థ్యము నందుచున్నది.

114 9 ఇట్టు లంతయు నొప్పియున్నను చిరకాలముగ మనస్సు వివిక్తమున కలవాటుపడి యుండుటచే జనాకీర్ణమయిన ప్రదేశము హుతవహాపరీతమయిన గృహమువలె గన వచ్చుచున్నది.

స్నాతు డభ్యక్తుని, శుచి యశుచిని, ప్రబుద్ధుడు సుప్తునీ, స్వైరగతి బద్ధుని, వలె నేను సుఖసంగమయిన జనము నసహ్యించుకొనుచున్నాను.

140 24 సుభగములయిన సలిలావగాహములును, పాటలిపుష్ప సంసర్గముచే సురభిశములయిన వనవాయువులును, సులభముగ నిద్రవుచ్చుచుండు శీతలచ్ఛాయలును గల ఈ గ్రీష్మఋతువుస దివసములు పరిణామరమణీయములు.

141 1 భ్రమరముల చే నించుక చుంబితములయిన సుకుమార కేసరశిఖలుగల శిరీషకుసుమములను దయార్ద్రచిత్త లగు స్త్రీలు అలంకరించుకొనుచున్నారు. (దయార్ద్రచిత్తలనుటలో శిరీషకుసుమముల మార్దవమునకు భంగము రానీయకుందురని భావము)

142 6 వనలతల సౌందర్యమెంతగ తెపెంచినను ఉద్యానలతలకు రాదుగదా! ఆశ్రమవాసినుల లావణ్యము శుద్ధాంత దుర్లభమగుటలో నాశ్చర్యమేమున్నది!

142 10 కేవలము తండ్రిగారి నియోగమే కాదు నాకు కూడ దీనియందు సోదరస్నేహముగదా!

142 14 సంతాపహారిణి వగు నో లతావలయమా! మరల పరిభోగించుటకయి నిన్నాకట్టుకొని మరీ పోవుచున్నాను.

142 21 బాణమును వింటదొడిగియు నేనీమృగములపయి విడువ లేకున్నాను. నా ప్రియకు ముగ్ధవిలోకనోపదేశ మొసంగి గురుపద మధిష్ఠించువీనినెట్లు హింసింపగలను?

143 1 ఆపానసలిలమును కొమ్ములతో గొట్టికొనుచు నడవిదున్నలు యథేచ్ఛగా క్రీడించుగాక! నీడలలో గుంపులుకట్టి నిలుచుమృగకులము రోమంథము నభ్యసించుగాక! భయమునువీడి యడవిపందులు పల్వలములలోని ముస్తలను పెకలించుగాక! శిథిలజ్యాబన్ధమయిన నా ధనుస్సు విశ్రాంతి ననుభవించుగాక.

11 ఆహా! నేత్రనిర్వాణము లబ్ధమయినది. ఇదిగో! నామనో

రథ ప్రియతమురాలు కుసుమములుపరచిన శిలాపట్టమున బరుండి చెలికత్తెలతో మంతనమాడుచున్నది.

143 14 లేదా, ఇక్కడనే నాప్రియురాలు భోగించి విడిచిపెట్టిన ఈ లతామంటపమున నొక్కముహూర్తము నిలిచెదను. "ఇదే యామెశరీరముచే నలగిన శిలమీఁదిపుష్పశయ్య. నఖములతో మదనలేఖ లిఖించిన నళినీపత్రమిదిగో. ఆమెచేతినుండి జారిన మృణాలకంకణమియ్యదే" అని యీతీరుగ తలచికొనుచు (శకుంతలా) శూన్యమైనను ఈ వేతసగృహమును విడువలేకున్నాను.

22 ఒకవంక నోషధీశుఁడస్తశిఖరమును చేరుకొనుచున్నాఁడు. ఇంకొకవంక నరుణపురస్సరముగ సూర్యుఁడుదయించుచున్నాఁడు. ఏకకాలమునందే వ్యసనము అభ్యుదయము ననుభవించుచున్న ఈ తేజోద్వయము, "సుఖదుఃఖములు స్వాభావికములు. వానికి చలింపవలసినపనిలే" దని ఈ ఆత్మదశాంతరములచే లోకుల కుపదేశించుచున్నదా యనినట్లున్నది

28 శశి యస్తమింపగనే సంస్మరణీయశోభ గలిగిన ఈకుముద్వతి నాదృష్టి నలరింపకున్నది. ప్రియావియోగముచే మిక్కుటముగ బరితపించు నబలాజనముల దుర్దశచూచి భరింపలేముగదా!

145 4 ఓమధుకర! నీవు అభినవ మధులోలుపుడవు. మొదట చూతమంజరిని చుంబించితివికదా! ఇప్పుడు కమలముతో వసించుచు ఆయానందములో వెనుకటి చూతమంజరిని ఎట్లు విస్మరింపగలిగితివి?

19 రాజు :- ఏమిది? ఇట్టియర్థముగల ఈగీతము నాలకించి

ఇష్టజన విరహాసహిష్ణుడను గాకున్నను ఇంతగాఢముగ ఉత్కంఠితుడ నైతినేమి?

రమ్యములైన వస్తువులను దర్శించియు మధురములైన శబ్దములను వినియు సుఖించుచున్న జంతువుకూడ (ఒక్కొకచో) పర్యుత్సుకమగును. అంతవరకు స్మృతికిరాని భావ స్థిరములయిన జననాంతర సౌహృదములు బహుశః అప్పుడు జ్ఞప్తికొదవును, సందేహము లేదు.

148 11 చెలీ! శకుంతలా! బాలసహకారమునకు స్వయంవర వధువయిన ఈ నవమల్లికకు "వనజ్యోత్స్న" యని ముద్దుపేరు పెట్టుకొని ఏమరుచున్నావుగదా! దీనిని మరచితివా?

148 18 చెలీ! ఈ లతాపాదప మిథునముల సమ్మేళన సౌభాగ్యము రమణీయమైన కాలమున నడచినది. "వనజ్యోత్స్న" నవకుసుమయౌవన. ప్రత్యగ్రపల్లవ ప్రచురానురాగశాలి ఈ బాలసహకారము

149 2 శకుంతల (లతను సమీపించి) వనజ్యోత్స్నా! నేనింక నీకు దూరమగుచున్నానుగదా! చూతసంగతవయ్యును ఇటుప్రసరించు శాఖాబాహువులతో నన్నాలింగనము చేసికొనుము.

5 ఆత్మసదృశుడయిన భర్త నీకు లభింపవలెనని మొదటి నాసంకల్పము. అది నెరవేరి నీవత్తింటికేగుచున్నావు. చూతముతో నవమల్లిక సాంగత్యము నెరపుచున్నది. ఇక మీ ఇరువురినుగూర్చి నాకు నిశ్చింత.

(శకుంతలలోని వ్యాఖ్యానములోని శ్లో[illegible]సందర్భములో వాఖ్యాన పద్యములు చూడనగును.)